Margarean, Grigor
Osmanean patmutiwn

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՒ ՔԱՐՏԻՍԱՒՈՐ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔՆԵՐՈՒ
ԵՒ ԻՏԱՏԻՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ Ա...
կարգաթիւ 91

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ
ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
1912

Տպագր. Օսմ. Գործակցական Ընկերութիւն
Պապը Ալի Էպուսսուուտ ճատտէսի Նօ. 27

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

	Երես
Թուրքերուն Ծագումը	3
Սուլթան Օսման Ա. (Ղազի)	7
Սուլթան Օրխան (Ղազի)	14
Սուլթան Մուրատ Ա. (Խիւտավէնտիկեար)	15
Սուլթան Պայազիտ Ա. (Եըլտըրըմ)	19
Սուլթան Մէհէմմէտ Ա. (Չէլէպի)	23
Սուլթան Մուրատ Բ. (Ղազի)	29
Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. (էլ Ֆաթիհ)	35
Սուլթան Պայազիտ Բ.	50
Սուլթան Սէլիմ Ա. (Եավուզ)	54
Սուլթան Սիւլէյման Ա. (Գանունի)	62
Սուլթան Սէլիմ Բ.	78
Սուլթան Մուրատ Գ.	86
Սուլթան Մէհէմմէտ Գ. (Ֆաթի՛հի Էկրի)	91
Սուլթան Ահմէտ Ա.	95
Սուլթան Օսման Բ.	100
Սուլթան Մուսթաֆա Ա.	102
Սուլթան Մուրատ Դ. (Ֆաթի՛հի Պաղտատ)	104
Սուլթան Իպրահիմ	107
Պատմական անուններու բացատրութիւններ	112
Սուլթան Մէհէմմէտ Դ. (Ավճը)	117
Սուլթան Սիւլէյման Բ.	126
Սուլթան Ահմէտ Բ.	131
Սուլթան Մուսթաֆա Բ.	132
Սուլթան Ահմէտ Բ.	138
Սուլթան Մահմուտ Ա.	145
Սուլթան Օսման Գ.	152
Սուլթան Մուսթաֆա Գ.	154
Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Ա.	160
Սուլթան Սէլիմ Գ.	166
Սուլթան Մուսթաֆա Գ.	178
Սուլթան Մահմուտ Բ.	183
Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ	232
Սուլթան Ապտ-իւլ-Ազիզ	253
Սուլթան Մուրատ Ե.	263
Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.	265
Օսմանեան Յեղափոխութիւն	274
Սուլթան Մէհէմմէտ Րէշատ Ե.	277
Գրական Շարժում	279

ՅԱՒԷՏ ՈՂԲԱՑԵԱԼ

ՎԱՂԱՄԵՌԻԿ ԱՐԱՄ Մ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆԻ

ՔԱՂՑՐԻԿ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԿԸ ՁՕՆԷ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԸ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Անցեալ տարի հրատարակած «ՍԿԶԲՈՒՆՔ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ» անուն դասագրքիս Յառաջաբանին մէջ ըսած էի թէ, «Սահմանադրական Նոր Թուրքիան իր հետ բերաւ նաեւ՝ նորանոր պահանջներ ու պարտականութիւններ՝ որոնց անհրաժեշտ էր գոհացում տալ»: Այս ճշմարտութեան վրայ հիմնուելով՝ կ'աւելցնեմ թէ, իրօք, չորս տարիէ ի վեր, Թուրքիոյ ո՛չ-իսլամ հպատակութիւնները իրենց վարժարաններուն մէջ, իրաւամբ, մեծ կարեւորութիւն եւ զարկ մը տուած են Օսմաներէն լեզուի եւ Օսմ. Պատմութեան, նկատելով որ, Պետական Բարձրագոյն վարժարաններու մուտքը իրենց զաւակաց առջեւ դիւրացնելու համար՝ անհրաժեշտ են, գլխաւորապէս Օսմաներէն լեզուն եւ Օսմ. պատմութիւնը:

Իրաւ է որ մեր Ազգ. վարժարանաց Բարձրագոյն Դասընթացքներուն եւ «Իտատի» կարգերուն մէջ կ'աւանդուի Օսմ. Պատմութիւն, իրաւ է որ, այս նիւթին համար Օսմաներէն լեզուաւ բազմաթիւ դասագիրքեր ալ հրատարակուած են վերջի տարիներս, սակայն, պաշտօնիս բերմամբ եւ գործնական փորձառութիւնով համոզում գոյացուցած եմ որ, նոյն իսկ Թուրք ուսուցչի մը ձեռքով եւ Թուրքերէն լեզուաւ աւանդուած Օսմ. պատմութեան դասախօսութեանց, պէտք եղած չափով չօգտուիր Հայ աշակերտը, քանի որ, տակաւին տէրը չէ այդ լեզուին եւ հետեւապէս՝ հարկադրուած է կա՛մ Պատմութիւնը լեզուին զոհել եւ կամ այս վերջինը՝ Պատմութեան: Ահա այս կարեւոր պարագան, եւ մանաւանդ՝ Հայերէն լեզուաւ Օսմ. Պատմութեան նպատակայարմար դասագրքի մը բացարձակ չգոյութիւնը թելադ-

րեցին զիս ձեռնարկել ներկայ աշխատասիրութեանս, ինձ առաջնորդ ունենալով հին ու նոր, Թուրք եւ օտար ծանօթ հեղինակներ, ինչպէս նաեւ՝ պատմական վաւերական աղբիւրներ:

Աւելորդ կը սեպեմ, դասագրքիս ընդհանուր ուղղութեան, պատմական դէպքերու շարայարութեան, Ամփոփումներու, Մասնաւոր Ընթերցումներու եւ ժամանակակից Շրջանին տրուած ընդարձակ բաժնին եւ կարեւորութեանը վրայ խօսիլ, թողլով որ Պատ. պաշտօնակիցներս գնահատեն զանոնք՝ իրենց գործնական կիրառութեան մէջ:

Գ. Մ.

53

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱԹԱՃԵԱՆԻ
կարգաթիւ 20

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

283 p.

ՄԱՍՆ Ա.

Օսմանցիներուն ծագումէն
մինչեւ Գանունի Սուլթան Սիւլէյմանի

(Թուական Հիճրէթի՝ 699—918 — Քս. ի. 1229—1520)

Միջին Դարու մէջ՝ Կեդր. Ասիայէն դէպի Արեւմուտք արշաւող բարբարոս ժողովրդոց հայրենիքը եղած է՝ Կասպից Ծովու և Ալթա լեռնաշղթային միջեւ տարածուած անապատային այն ընդարձակածաւալ երկիրը, որ հին ատեն կը կոչուէր ՍԿԻՒԹԻԱ, իսկ Միջին Դարու մէջ ծանօթ էր՝ ԹԱԹԱՐԻՍՏԱՆ կամ ԹՈՒՐՔԵՍՏԱՆ անունով։

Կեդր. Ասիոյ ամէնէն բազմանդամ ժողովուրդները իր մէջ պարունակող Թաթարական այս մեծ ընտանիքը կը բաժնուէր բազմաթիւ ցեղերու՝ որոնց գլխաւորներն էին՝ Հոնք կամ Քուշանք, Թաթար, Թուրք, Մոնկոլ, Նօղայ, Էօզպէկ, Խըրխըզ, Գըպչաք, Մանչու ևն. որոնք իրենք իրենց և դրացի ժողովրդոց հետ անընդհատ պատերազմի մէջ էին։ Իրենց մղած այս յարատեւ պայքա-

րին և ասպատակութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր նաեւ՝ երկրին անջրդի և անապատային կազմութիւթիւնը՝ որով ստիպուած էին՝ կէս մը՝ իբրեւ դաշտական և կէս մըն ալ՝ իբրեւ վայրագ ու բաղդախնդիր հրոսակներ՝ իրենց կեանքի և ապրուստի միջոցները աւելի շէն ու արգաւանդ երկիրներու մէջ փնտռելու։

ԺԱ. և ԺԲ. դարերուն մէջ մեծ համբաւ ունեցան՝ Մահմուտ Կազնեվի Խան. Տուղրիլ Պէկ, Ալփ-Ասլան և Մէլիք-Շահի նման Թաթար ահարկու աշխարհակալներ՝ որոնք իրենց յաղթական սուրին առջեւ բովանդակ ծանօթ Ասիան դողացնելով՝ հիմնեցին ընդարձակ պետութիւններ՝ որոնց կեանքը կարճատեւ պիտի ըլլար։

Իսկ ԺԳ. Դարուն սկիզբները, Մօնկօլ Թաթարներու ցեղէն Ճինկիզ Խան (Ամենազօրաւորներու պետը) անուն մեծ աշխարհակալը, իր հօրը մահէն յետոյ, 40,000 ընտանիքէ բաղկացած ցեղի մը պետը դառնալով՝ հրաժարեցաւ Չինական կայսրութեան մէջ իբրեւ զինուորական ունեցած պաշտօնէն, և կէս մը բռնութեամբ, կէս մըն ալ փայլուն խոստումներով՝ յաջողեցաւ դրացի ցեղերն ալ իր իշխանութեան ներքեւ առնել և այսպէս՝ կազմել ընդարձակ ու զօրաւոր տէրութիւն մը։

Ճինկիզ Խան, ամբողջ 20 տարի իր անթիւ հրոսակներով պատերազմներ մղեց և աշխարհակալեց Չինաստանը, Հնդկաստանը, բովանդակ Թաթարիստանն ու Պարսկաստանը և ամենուրեք մահ ու աւեր սփռեց։ Հարստահարուած բազմաթիւ ցեղեր՝ այս զարհուրելի պատուհասին ձեռքէն ազատելու նպատակաւ՝ թողուցին իրենց հայրենիքն ու գաղթեցին զանազան երկիրներ։

Ահաւասիկ այս գաղթողներէն մէկն էր նաեւ՝ Թուրքաստանի բնիկ իշխաններէն Սիւլէյման Շահ, որ չկրնալով Ճինկիզ Խանի բռնութիւններուն հանդուրժել, 50 հազարի չափ թաթարական Թուրք ցեղին պատկանող իր

հայրենակիցներուն հետ ճամբայ ելաւ Խորասանի Մահան գաւառէն և դէպի արեւմուտք գաղթելով՝ եկաւ Հայաստան և բնակութիւն հաստատեց Եկեղեաց գաւառէն մինչեւ Ախլաթ։ Սակայն, երբ 1227ին Ճենկիզ Խան մեռաւ, Սիւլէյման Շահ, իր ցեղակիցներով հայրենիք վերադարձած միջոցին՝ դիպուածով Եփրատ գետն իյնալով խեղդուեցաւ (1231)։

Անգլուխ մնացած թաթարներուն մէկ մասը դէպի հարաւ, Ասորիք գաղթեց. իսկ մնացեալները կրկին վերադարձան Հայաստան։ Այս վերջին գաղթականութեան առաջնորդն էր՝ Սիւլէյման Շահի չորս որդիներէն մէկը, Էրթողրուլ, որ քիչ մը յետոյ, իր Գայը Խան ցեղէն եղող հայրենակիցներով՝ Հայաստանէն ճամբայ ելաւ դէպի Փոքր Ասիա՝ ուր կը գտնուէր Սելճուգեան թաթարներու տէրութիւնը՝ իրեն մայրաքաղաք ունենալով Իկոնիոն կամ Գոնիա։

Ահա թէ ինչ կ՚ըսէ աւանդութիւնը՝ Օսմ. պետութեան հիմնարկութեան պարագաներու մասին։

«Օր մը, Իկոնիոյ մօտակայ դաշտերուն մէջ՝ երկու թշնամի բանակներ՝ կատաղի կերպով պատերազմի բռնուած էին։ Նետերը կը թռչտէին օդին մէջ. սուրերը կը շողային արեւուն ճառագայթներուն ներքեւ, իսկ գետինը կը ցնցուէր հեծելազօրաց ոտքի հարուածներուն տակ։

Երկու բանակներէն մին՝ իր հեծելազօրքով պատերազմի դաշտին մեծագոյն մասը ծածկած էր, իսկ միւսը՝ թէպէտ սակաւաթիւ, բայց իր քաջութիւնովը գերազանց, յուսահատ արիութեամբ մաքառելով ուժասպառ եղած՝ բոլորովին յաղթուելու վտանգին ենթարկուած էր։ Եւ ահա, հորիզոնին ծայրէն կ՚ելնէ եկւոր հեծելազօրքերու գումարտակ մը, որ տակաւ յառաջանալով կը հասնի բլուրի մը կատարը և իր պետին հրամանով սպա-

սողական դիրք կը բռնէ՝ իրեն՝ անծանօթ՝ երկու թշնամի բանակներուն միջեւ՝ մղուած պատերազմին ընթացքը դիտելու համար։

Պայքարը կը շարունակուէր. և սակաւաթիւ կողմը, յուսահատական վերջին միջոցներն ալ սպառած՝ մօտ էր իսպառ ջախջախուելու, երբ հեռուէն՝ անծանօթ հանդիսատեսը «Ալլա՜հ Էքպէր» գոչելով՝ կը խոյանայ իրեններով զօրաւոր կողմին վրայ և անհունի ջարդ մը տալով ցիր ու ցան կ'ընէ և կը պատրաստուի շարունակել իր ճամբան։ Այս անծանօթ ու երկնառաք բարերարն էր՝ նոյն ինքն Էրթօղրուլ, յաղթողներն էին՝ Մօնկօլ թաթարները, իսկ այն՝ որու անգիտակցօրէն օգնութեան փութացած էր. Իկոնիոյ Սելճուգեան տէրութեան Ալա'էտտին Սուլթանն էր։ Այս վերջինը իր մօտ հրաւիրելով անծանօթը, կը հարցնէ— «Ո՞վ ես դուն՝ որու պարտական եմ, Աստուծմէ յետոյ, տարած իմ այս յաղթութիւնս».— «Իմ անունս է Էրթօղրուլ, կը պատասխանէ օտարականը։ Մենք երկուքս ալ միեւնոյն ծագումն ունինք։ Ես կը սերիմ Երկինքի Խանէն, ինչպէս դուն՝ Ծովերու Իշխանէն։ Հայրս երկու ամիս առաջ, հայրս, Սիւլէյման Շահ, Եփրատի ալիքներուն մէջ կորսուեցաւ, երբ դէպի Խօրասան, իր հայրենիքը կ'առաջնորդէր՝ Ճինկիզ Խանի հալածանքներուն պատճառաւ ցիր ու ցան եղած իր բազմաթիւ ցեղակիցները։ Եղբայրներէս երկուքը իրենց ճամբան շարունակեցին, իսկ ես. բռնեցի ա'յն ուղին՝ ուր առաջնորդեց ինձ Աստուած, ջախջախելու համար քու թշնամիդ»։

Սուլթան Ալաէտտին, այս անակնկալ յայտնութենէն չափազանց գոհ ու երախտագիտութեամբ լեցուած, ո'չ միայն պատուոյ զգեստ հագցուց իր բարերարին, այլ և, իր բանակին զօրապետ կարգելով՝ Գարաճա-Տաղի և Ողիմպոսի շրջակայ երկիրները իբր վարձատրութիւն՝ Էրթօղրուլի նուիրեց։

Էրթօղրուլ, դրացի Ցոյն իշխաններու ձեռքէն ալ քանի մը կարեւոր բերդեր ու քաղաքներ առնելով՝ իր երկիրներն ընդարձակեց և Սէօյիւտ աւանը մեռաւ 93 տարեկան խորին ծերութեան մէջ։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆ Ա. (Ղազի)

(Հիճրէթի՝ 699—726.— Քս.ի 1299—1326)

1. Սուլթան Օսման՝ Բիւթանիոյ և անոր մայրաքաղաքին կը տիրէ. 2. Սէլճուգեան պետութեան ջնջուելէն օգտուելով՝ իր իշխանութիւնը կ'ընդարձակէ. 3. Սուլթան Օսման՝ կ'ըլլայ հիմնադիրը Օսմ. պետութեան։

1. Էրթօղրուլի յաջորդեց իր արիասիրտ ու փառասէր որդին ՕՍՄԱՆ Ա. որ Մարմարայի մերձակայ շատ մը քաղաքներ Յունաց ձեռքէն առնելով՝ իր նորահաստատ տէրութիւնն ընդարձակեց և իր իշխանութեան կեդրոնատեղի ըրաւ Գարաճա Հիսար աւանը։

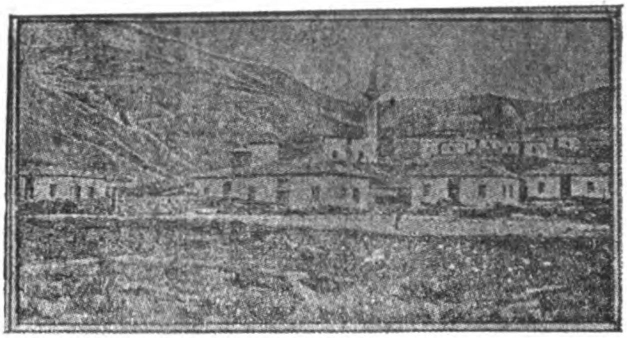

Գարաճա Հիսար

2. Օսման ալ՝ իր հօրը նման, Յունաց և Թաթարներուն դէմ Ալաէտտին Բ. Սուլթանին օգնելով՝ իբր վարձատրութիւն, ընդարձակ գաւառներ, ինչպէս նաև՝ Պէյ տիտղոսը, դրօշակ մը, սուր մը, երիվար մը և թմբուկ մը նուէր ստացաւ։ Իսկ երբ 1278ին, Սելճուգեան իշխանութիւնը բոլորովին ջնջուեցաւ, Սուլ. Օսման ալ այս առիթէն օգտուելով՝ հարուստ գաւառներ նուաճեց և միացուց իր նորակազմ պետութեան զոր անկախ հռչակեց (1299)։ Սելճուգեան թաթարներու տէրութեան կործանումով, Փոքր Ասիոյ մէջ կազմուեցան տասնի չափ փոքր իշխանութիւններ՝ որոնց գլխաւորներն էին՝ Գարամանի. Այտընի, Սարուխանի, Կերմիանի, Մենթեշէյի ևն. պէյութիւնները։

3. Սուլթան Օսման, գրեթէ Բիւթանիա գաւառին տիրած էր արդէն, կը մնար անոր մայրաքաղաքը Պրուսան՝ զոր 1326ին գնաց պաշարեց։ Բայց նոյն պահուն իմանալով որ Թաթարները իր տէրութեան սահմանները

կ՚ապատակէր, քաղաքին պաշարման գործը իր Օրխան որդիին յանձնելով, ինքը գնաց ապստամբները վանելու։ Օրխան յաջողեցաւ առնել Պրուսա քաղաքը զոր Սուլթան Օսման իրեն մայրաքաղաք ըրաւ, զօրացր Թոշակ կապից և իր նորահաստատ իշխանութիւնն ամրապնդելու համար ուժով չափ աշխատեցաւ։ Սուլթան Օսման իրեն խորհրդական և գլխաւոր գործակից ունէր Քէօսէ Միխալ անուն խալամայած Յոյն մը։

Սուլթան Օսմանի անունով է որ իր ազգը ՕՍՄԱՆՑԻ և հիմնած պետութիւնն ալ ՕՍՄԱՆԵԱՆ կոչուեցաւ։

Օսմանեան պետութեան հիմնադիրը եղող այս Սուլթանը ա՛յնքան պարզ ու անփառասէր կեանք մը վարած է որ, կ՚ըսուի թէ, իբր անձնական հարստութիւն թողած է՝ մէկ վերարկու, մէկ ապարօշ, մէկ դգալ, մէկ աղաման, քանի մը ձի և ոչխարներ։ Արեւելքի վեհապետաց համար եզական առաքինութիւն մը՝ որու հետեւողը գտնել անկարելի պիտի ըլլայ Օսմանի յաջորդներուն մէջ։(1)

---

(1) Օսմ. պետութեան հիմնարկութեանը առաջին շրջանին մէջ Ղազի Սուլթան Օսմանի աջ բազուկը եղած և անոր կատարած աշխարհակալութիւններուն մէջ շատ կարեւոր դեր մը խաղացած է Քէօսէ Օղլու Միխալ անուն Յոյնը, որ ապա Իսլամութիւնն ընդունեց։

Այս համբաւաւոր գերդաստանին գլխաւոր պաշտօնն էր հրամանատարութիւնը Ազընճըններու՝ որ պատերազմի ժամանակ նախայարձակ եղող անկանոն զօրաց բանակն էր։

Քէօսէ Միխալզատէները նշանաւոր եղած են նաեւ՝ իբրեւ հիմնադիր՝ մէտրէսէներու, մզկիթներու, մատենադարաններու և աղբիւրներու նման հանրօգուտ բազմաթիւ հաստատութեանց։

Քէօսէ Միխալի սերունդը մինչեւ այսօր գոյութիւն ունի և տակաւին իբր 15—16 տարի առաջ, Քէօսէ Միխալզատէ Նիւզհէթ փաշա անուն անձը՝ Միխալըճի Գայմագամ եղած և իր գերդաստանին մանրամասն պատմութիւնը գրած է։

Սուլթան Օսմանի թոռնորդին՝ Եըլտըրըմ Սուլթան Պայազիտ, այս անուանի գերդաստանին՝ Օսմ. Պետութեան մատուցած թան-

կաղքին ծառայութիւններուն ի վարձ, շնորհած է հետեւեալ գնահատական Ֆէրմանը զոր կը գտնենք հոս՝ իբր վեց դար առաջուան Օսմաններէն լեզուի և պաշտօնական գրութեանց ձեւին ու ոճին նկատմամբ գաղափար մը տուած ըլլալու համար։

ՖԷՐՄԱՆԸ ՀԻՒՄԱՅՈՒՆ

«Թեվքիի րէֆիի Հիւմայունում հիւքմիւ օլ տըր քի․

Մէրհում վէ մաղֆուրուն լէհ պապամ, Խիւտավէնտիկեարըն չէնիտ վաղը օլտուղու ճէնկի ազիմտէ․ իշպու էմիր իւլ քէպիր, մէֆխար իւլ իւմէրա'իլ ըզամ, մէլիք իւլ կազաթի վէլ միւճահիտին, դահիր իւլ քէֆէրէթի վէլ միւշրիքին Միխալ Պէյ Օղլու Ալի Պէյ․ տամէ 'ուլուվվուհու խըտմէթլէրինին քիւլլի էրմըշ վէ եօլտաշլըղը զուհուրա կէլմէյին, էմր էյլէտիմ քի, էվլատլարընըն էվլատլարընա պաթնէն պա'տէ պաթնին վէ զարնէն պատէ զարնին՝ սանճագ վէրիլիպ, մինպա'տ մա'զուլ օլմամաք իչիւն պու պէթիյի վէրտիմ վէ պույուրտում քի, պէնիմ էվլատըմտան վէ էնսապըմտան հէ'ր քիմ Հագ ճանիպինտէն տէօվլէթ միւեէսսէր օլուր իսէ, պու պիթիյի մագպուլ թութուպ, Կոճա Ալի Պէյ էվլատըմըն էվլատլարընա սանճագ պէյլիյի վէրիպ վէ մին պա'տ մաղուլ էյլէմէյիպ՝ րի'այէթ վէ հիմայէթ իտէլէր ․․․․․, պու պիթիյի մուգարրէր վէ մուհագգագ պիլիպ՝ ի'թիմատ վէ ի'թիգատ գըլալար»։

ԷՏԻՐՆԷ

Թարիխ, 793

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՐԽԱՆ ՂԱԶԻ

(Հիճրէթի՝ 726—761. — Քս.ի 1326—1359).

1. Սուլթան Օրխան նորանոր երկիրներու կը տիրէ. 2. Ալաէտտին փաշա՝ Ենիչէրիներու զօրագունդը կը կազմէ. 3. Օսմանցիք Եւրոպա կ'անցնին և Քրիստոնեայ տէրութեանց կ'սպառնան. 4. Օրխանի բարեկարգութիւնները։

---

1. *Սուլթան Օսման Ա.ի կրտսեր որդին էր* **ՕՐԽԱՆ**, *որ գահը ելածին պէս՝ իր երէց եղբայրը՝* Ալաէտտին *փաշան*(1) *Մեծ Եպարքոս՝* վէզիր(2) *անուանեց և ինքը օգուտ քաղելով Յունաց կայսրութեան տկարութենէն՝*

---

(1) *Շատ հին ատեններէ ի վեր, Թուրքերը սովորութիւն ունին՝ իրենցմէ մեծ եղբայրներուն* Պէյ *կամ* Աղա *(Աղա Պէյ) անունը տալ. Իսկ ամէնէն երէցը կը կոչէին* Պաշ Աղա՝ *որ կրճատուելով և աղաւաղուելով եղած է* Փաշա:

(2) Վէզիր՝ *արաբերէն է և կը նշանակէ* Կապարճակիր:

գնաց Իզմիտի և Իզնիքի քաղաքներուն, ինչպէս նաև՝ Գարասիի և Գերմիանի գաւառներուն տիրեց։

2. Ալաէտտին փաշա՝ ուսեալ ու զարգացած անձ մըն էր, և կամովին հրաժարելով յաջորդութեան իրաւունքէն, ինքզինքը նուիրեց նորահաստատ տէրութիւնը զինուորական և քաղաքական բարեկարգութիւններով ամրապնդելու և այս նպատակաւ՝ իր եղբօրը հզօր աջակից մը եղաւ։

Ալաէ՛տտինի, նորահաստատ Օսմ. պետութեան մատուցած իր բազմաթիւ օգտակար ծառայութիւններուն մէջ՝ ամէնէն կարևորն է իր օրէնսդրական կազմակերպութիւնը։

Այս խոհական անձն էր որ, առաջին անգամ, Տէրին օրէնքները գործնականացուց և զանոնք կիրառութեան դրաւ, Գատիներու պաշտօնը, տեւողութիւնը և անոնց իրաւասութեան սահմանը գծեց. դատավարական քմահաճ զեղծումներու և անիրաւութեանց առաջքն առաւ։ Մէկ խօսքով, Ալա՛էտտին փաշա՝ իբրև օրէնսդիր, ճիշդ այն դերը կատարած է, ինչ որ ունեցած էին Լիկուրգոս՝ Սպարտայի, Սողոն՝ Աթէնքի և Նումա—Պոմպիլիոս՝ Հռոմի մէջ։

3. Ալա՛էտտին փաշա՝ ինքն եղած է կազմող Եննիչէրի (Նոր Զօրք) անուն այն նշանաւոր զօրաբանակը, որ թէպէտ ի սկզբան Օսմ. պետութեան մեծամեծ ծառայութիւններ մատոյց, բայց ի վերջոյ, զինուորական կարգն ու օրինապահութիւնը արհամարհելով՝ պարզապէս պատուհաս մը եղաւ պետութեան։

4. ՕՍՄԱՆՑԻՔ ԵՒՐՈՊԱ ԿԱՆՑՆԻՆ.— Սուլթան Օրխանի անդրանիկ որդին Սիւլէյման փաշա, 1356 թուականին, սակաւաթիւ նաւերով և լաստերով Չանաք-Գալէէն անցաւ Եւրոպա և հետզհետէ հասած օգնութեան շնորհիւ՝ Յունաց ձեռքէն յաջորդաբար առաւ

Տարտանէլ, Մալկարա, Հայրապօլու և Թէքիրտաղ քաղաքները։ Այսպէս, Քրիստոնեայ Եւրոպայի կ'սպառնային Օսմանցիք՝ որոնց առաջին հարուածը պիտի կրէր

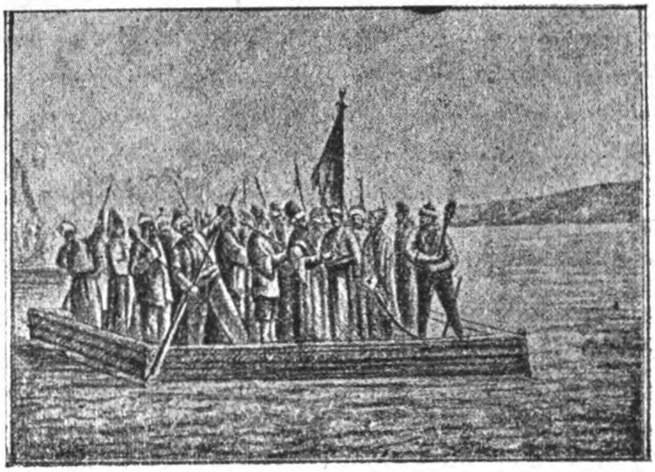

Օսմանցիք Եւրոպա կ'անցնին՝

Յունական վատթարացած կայսրութիւնը։ Թէպէտ Յունաց Կոստանդին Կանդակուզենոս կայսրը՝ Օսմանեան Սուլթանին բարեկամութիւնը շահելու նպատակաւ՝ իր Թէոդորա աղջիկը կնութեան տուաւ անոր, սակայն այս խնամութիւնը արգելք մը չեղաւ որ Օսմանցիք՝ Յունական կայսրութեան գաւառները մէկիկ մէկիկ քանդելով՝ Կ. Պոլսոյ դուռներուն չմօտենային։

Սուլթան Օրխան՝ որքան աշխարհակալ, նոյնչափ ալ օրէնսդիր ու բարեկարգող վեհապետ մը եղաւ։ Իր անունով դրամ կոխեց, ամէն տեղ դատաւորներ (Գատը) կարգեց և վերջապէս՝ իր 33 տարուան իշխանութիւնը նուիրեց՝ տէրութեան մեծութեան ու զօրութեան և իր հպատակներուն բարօրութեանը։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ԵՆԻՉԷՐԻՔ.— Ի սկզբան, Ենիչէրիները պատերազմի մէջ գերի ինկած և ապա Իսլամութիւնն ընդունող Քրիստոնեայ պատանիներէ ու երիտասարդներէ կազմուեցան. Ի վերջոյ, Փոքր Ասիոյ հպատակ Քրիստոնեայ ազգերն ալ պարտաւոր էին Թուրքերուն հետ համահաւասար կերպով և 100 երիտասարդէն՝ 10ը զինուոր տալ՝ որով կազմուեցաւ ցամաքային կանոնաւոր և ահարկու բանակ մը որ մեծ անուն ունի Թուրք պատմութեան մէջ իբրև ռահվիրայ Օսմ. աշխարհակալութեան։ Այս զօրագունդէն յետոյ՝ կազմուեցաւ Սիփահի *անունով հեծելագունդեր, նաև* Ազապ *անուն անկանոն զօրաց գումարտակներ՝ որոնք իբրև կամրջաձիգ և պատերազմներու մէջ նախայարձակ ըլլալու կը ծառայէին։*

Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմմէտի ժամանակ, Ենիչէրիներու թիւը մինչև 80.000ի կը հասնէր։

Կը պատմուի թէ, Սուլթան Օրխան, այս զօրագունդին ցոյց տուած քաջութենէն չափազանց գոհ մնալով, անոնցմէ քանի մը զինուոր միասին առած, կ'երթայ Ամասիա՝ որու մօտերը, Սուլու Գայա *ըսուած անշուք գիւղը՝ խրճիթի մը մէջ կը բնակէր ալեւոր ու պատկառելի Տէրվիշ մը՝* Հաճի Պէկթաշ Վէլի *անուն։ Սուլթան Օրխան, իր հետը բերած զինուորները Տէրվիշին ներկայացնելով անոր օրհնութիւնը կը խնդրէ այս նորակազմ զօրագունդին համար։*

Պատկառելի ծերունին, ձեռքը զինուորներէ մէկուն գլխուն վրայ դնելով կ'ըսէ.

«Այս զօրագունդը, թո՛ղ Ենիչէրի *(Նոր Զօրք) կոչուի, թո՛ղ ամենակարողն Աստուած՝ ասոնց երեսը միշտ ճերմակ հանէ, սուրերնին հատու, բազուկնին յաղթական և իրենց քաջութիւնը անպարտ ընէ»։*

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Ա. (խիւտավէնտիկեար)

(Հիճրէթի՝ 726—691 .— Քս.ի 1359—1389)

Սուլթան Մուրատ Ա.

1. *Քոսովայի ճակատամարտը.— 2. Ժամանակակից երևելի անձերը.— 3. Կարևոր Նորութիւններ։*

Սուլթան Օրխանի կրտսեր որդին և պատերազմասէր Վեհապետ մըն էր Սուլթան ՄՈՒՐԱՏ Ա. որ իր իշխանութեան առաջին տարին ահագին բանակով մը Եւրոպա անցաւ և հազիւ թէ Էտիրնէի մօտեցած էր, երբ լուր առաւ որ Գաղատիոյ Պէյը իր տէրութեան սահմանները ասպատակելով՝ քանի մը քաղաքներու ալ տիրած է։ Սուլթան Մուրատ այս ապստամբին դէմ երթալով՝ յաղթեց և Անգարա քաղաքն ալ առաւ և այսպէս բնաջինջ ըրաւ Գարամանի Պէյութիւնը։

ՔՈՍՈՎԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (1389). — *Ասիոյ կողմը խաղաղեցնելէ յետոյ, Սուլթան Մուրատ կրկին անցաւ Եւրոպա և յաջորդաբար տիրեց Էտիրնէ, Ֆիլիպէ, Կիւմիւլճինէ ու Ենիճէ քաղաքներուն։ Սերպիոյ Լազար թագաւորը՝ Օսմանցիներուն այս անդուլ յառաջխաղացութիւնէն և մանաւանդ՝ Քրիստոնեայ Եւրոպայի սպառնացող վտանգէն սարսափահար, Հռոմայ Պապին յորդորանքով կը նիզակցի Վալաքիոյ, Տալմացիոյ, Պուլկարիոյ, Պոսնայի և Մաճառիստանի իշխաններուն հետ և ստուար բանակով մը Օսմ. Սուլթանին դէմ կ'ելլէ։ Ճակատամարտը տեղի կ'ունենայ Քոսովա (Գուչ Օվա) քաղաքին մօտ՝ ուր*

Քոսովայի ճակատամարտը

Քրիստոնէից դաշնակից բանակը սոսկալի պարտութեան մը մատնուելով ցիր ու ցան կ'ըլլայ և նոյն ինքն Լազար թագաւոր՝ անհամար Քրիստոնէից հետ իր մահը կը գտնէ (1389)։

Սուլթան Մուրատ, երբ այս փառաւոր յաղթութենէն յետոյ՝ իր վէզիրին հետ պատերազմի դաշտին մէջ կը պտըտէր, Միլօշ Քօպէլօվիչ անուն Սերպիացի մը, որ մեռած ձեւանալով դիակներու կոյտի մը քով պահուըտած էր, յանկարծ Սուլթանին վրայ խոյանալով՝ զանի վատութեամբ դաշունահար կ'սպաննէ։

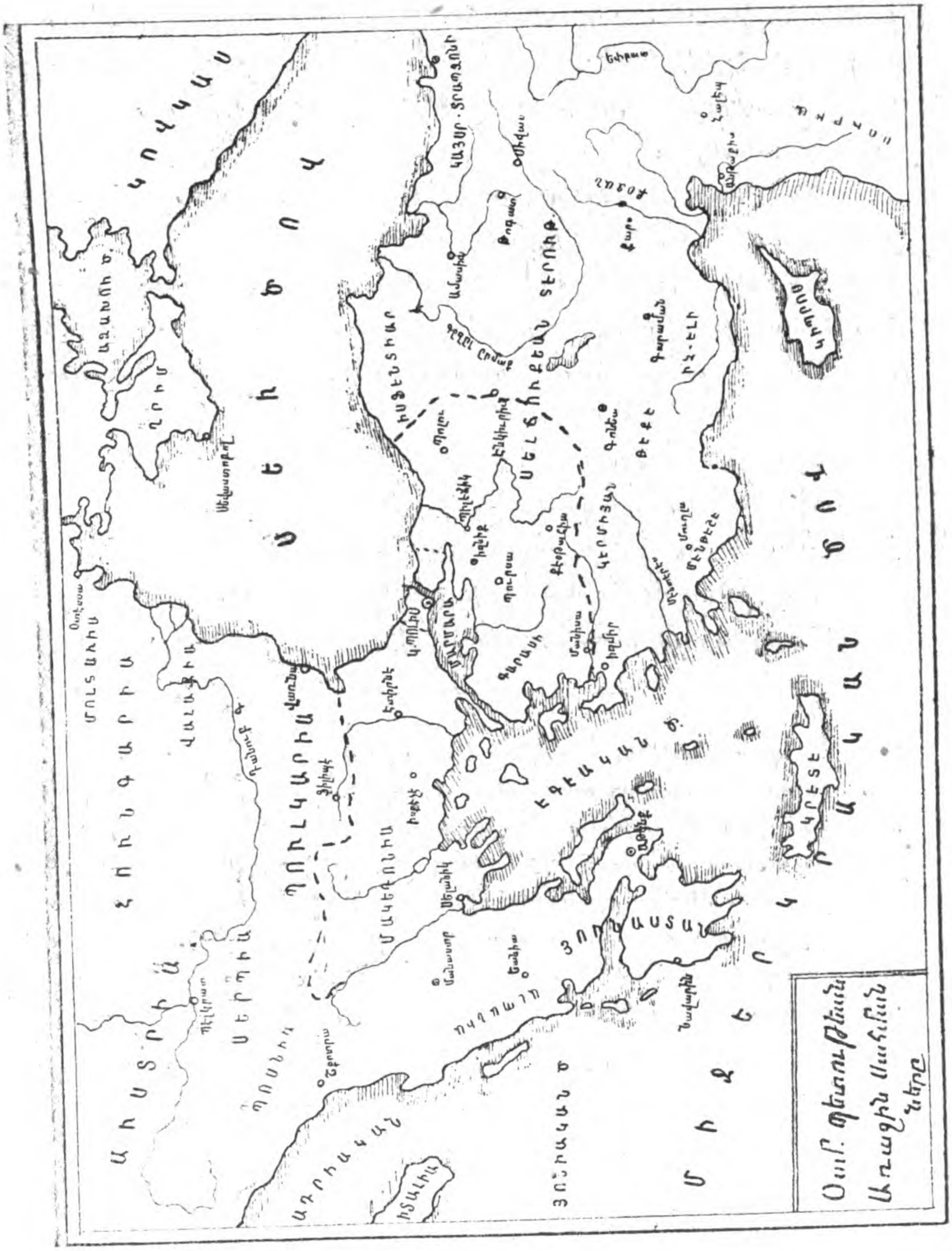

2. Սուլթան Մուրատի օրով ձեռք բերուած աշխարհակալութիւններուն մէջ՝ կարեւոր դեր մը կատարած են՝ Հաճի Իլ Պէյ, Լալա Շահին փաշա, Չանտարլը Գարա Խալիլ, Էվրենոս և Թիմուր Թաշ Պէյ անուն երեւելի անձերը։

Սուլթան Մուրատի օրով Օսմ. պետութեան Մայրաքաղաք եղաւ Էտիրնէ։

Նոյնպէս, Օսմ. դրօշին գոյնը և անոր պարունակութիւնը (Մահիկն ու Աստղը), ինչպէս նաեւ Թուղրան*, այս Սուլթանին օրով հաստատուած և գործածուիլ սկսուած են։

Սուլթան Մուրատ Ա. իր ազնիւ նկարագրին և հայրախնամ ժողովրդասիրութեանն համար կոչուած է Խիւտավէնտիկեար և իր օրով Օսմ. պետութեան Մայրաքաղաքը եղող Պրուսան և նոյն կուսակալութիւնն ալ, մինչեւ հիմայ Խիւտավէնտիկեար վիլայէթի անունը կը կրէ։

---

* Կը պատմուի թէ, Սուլթան Մուրատ կարդալ գրել չգիտնալուն համար, որ և է պաշտօնագիր կամ ֆէրման և կամ դաշնագրութիւն՝ ձեռքը ներկի մէջ թաթխելով կ'ստորագրէ եղեր։

Ժամանակ անցնելով, իբր ստորագրութիւն կամ վաւերագիր ծառայող այս ձեռքի նշանը՝ կը ձեւափոխուի և կ'առնէ այսօրուան Թուղրայի սիրուն ու գեղարուեստական ձեւը, որ իր մէջ կը պարունակէ՝ օրուան Սուլթանին և իր հօրը անուններէն ի զատ, նաեւ գահակալութեան թուականը։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՊԱՅԱԶԻՏ Ա. (Եըլտըրըմ)

(Հիճրէթի՝ 751—805.— Քս.ի 1386—1402)

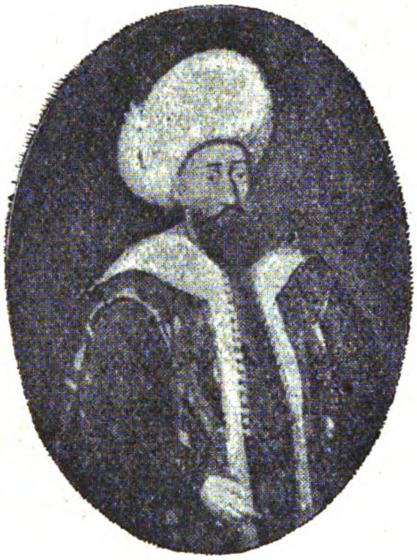

1. Փոքր Ասիոյ ապստամբ Պէյութիւնները կը նուաճուին.— 2. Թրակիա, Մակեդոնիա, Պուլկարիա և Մոլտավիա՝ Օսմ. Պետութեան մաս կը կազմեն.— 3. Նիկոպոլսոյ ճակատամարտը.— 4. Պայազիտ Կ. Պոլիսը կը պաշարէ.— 5. Անկիւրիոյ ճակատամարտը և Եըլտըրըմ Պայազիտի մահը։

---

1. *Սուլթան Մուրատի յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Սուլթան ՊԱՅԱԶԻՏ Ա. որ իր արտաքոյ կարգի քաջութեան և տարած մեծամեծ և արագ յաղթանակներուն համար ,կոչուած է Եըլտըրըմ (Կայծակ)։*

Սուլթան Պայազիտ, նախ Փոքր Ասիոյ ինքնիշխան և Օսմ. պետութեան ուխտեալ թշնամի պէյութիւնները նուաճելով՝ տիրեց Սարուխան, Մենթեշէ, Այտըն և Գոնիա քաղաքներուն։

Պայազիտ, յետոյ անցաւ Եւրոպա, և բոլորովին նուաճելով Թրակիան, Մօրան, Մակեդոնիան, Պուլկարիան և Մոլտավիան՝ յաղթանակաւ մտաւ Պուքրէշ։

2. ՆԻԿՈՊՈԼՍՈՅ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (1396).— Մաճառիստանի Սիկիսմոնտ թագաւորը՝ իր տէրութեան սպառնացող վտանգը գուշակելով. դիմեց Հռոմի Բոնի-ֆակ Թ. Պապին, որու խորհուրդով՝ Եւրոպացի այլ և այլ ազգերէ բաղկացած ահագին բանակ մը, Պուրկօնեի դուքսին առաջնորդութեամբ՝ օգնութեան հասաւ Մաճառներուն։ Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Պուլկարիոյ Նիկոպոլիս քաղաքին մօտ։ Թէպէտ երկու կողմէն ալ արիաբար պատերազմեցան, բայց վերջապէս յաղթութիւնը Օսմանցիք տարին՝ պատերազմի դաշտը ծածկելով ազնուական ընտանիքներու պատկանող Ֆրանսացի և Գերմանացի զինուորներու դիակներով (1396)։ Իսկ գերի ինկած 10000 զինուորներ ալ Սուլթանին աչքին առջեւ գլխատուեցան։

Նիկոպոլսոյ յաղթութիւնը՝ բովանդակ Իսլամական աշխարհին համար՝ փառքի և հպարտութեան շարժառիթ մը եղաւ։ Եւ ահա այս առթիւ է որ Եգիպտոսի Խալիֆան, իր շնորհաւորական նամակին մէջ, Սուլթան Պայազիտը կ'անուանէր «Սուլթանը իգլիմի Րում» այսինքն՝ «Սուլթան՝ Յունական աշխարհին»։ Կան պատմագիրներ ալ՝ որոնք կ'ըսեն թէ Օսմ. վեհապետներուն մէջ առաջին անգամ Սուլթան տիտղոսը կրողը Պայազիտ եղած է(1)։

3. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ.— Նիկոպոլսոյ մէջ տարած պատմական ու փառաւոր յաղթութենէն քաջալերուած, Ելտըրըմ Պայազիտ եկաւ պաշարել Արեւելեան կայսրութեան Մայրաքաղաքը Կ. Պոլիս, և նախ Պոսֆորի Ասիական եզերքին վրայ հիմնեց Կիւզէլճէ Հիսար ա-

(1) Սուլթան բառը Արաբերէն է և կը նշանակէ՝ Միահեծան Վեհապետ:

նուն այն բերդը որ մինչեւ այսօր ծանօթ է՝ Անատօլու Հիսարը անունով։ Սակայն քիչ յետոյ, Յունաց Մանուէլ կայսեր հետ 10 տարուան զինադադար կնքեց, տարեկան 30000 ոսկի իբր հարկ ստանալու. Կ. Պոլսոյ մէջ մզկիթ մը, միւֆթի մը, Իսլամական առանձին թաղ մը ունենալու պայմաններով համաձայնեցաւ եւ պաշարումը վերցնելով փութաց Ասիա՝ ահարկու թշնամիի մը դէմ իր տէրութիւնը պաշտպանելու համար։

4. ԱՆԿՈՒՐԻՈՅ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (1402). — Այս թշնամին էր արիւնարբուն Լէնկթիմուր. որ Ճենկիզխանի հին եւ ընդարձակ տէրութիւնը վերականգնելու նպատակով, Թաթարիստանէն անթիւ հրոսակներով դէպ ի Արեւմուտք ճամբայ ելած եւ բոլոր արշաւած տեղերը արիւնլուայ ընելէ յետոյ, կուգար Օսմ. երկիրներն ալ սուրի եւ կրակի մատնել։

Լէնկթիմուր

Սուլթան Պայազիտ, Թաթար աշխարհակալին դէմ անհաւասար զօրութեամբ ճակատեցաւ Անկուրիա քաղաքին մօտ. եւ երեք օր ու երկու գիշեր տեւող արիւնալի պայքարէ մը յետոյ, վերջապէս Օսմանցիք յաղթուեցան. պատերազմի դաշտին վրայ 200000է աւելի մեռեալ եւ բազմաթիւ գերիներ ալ յաղթողին ձեռքը թողլով։ Նոյնիսկ Պայազիտ՝ ծանրապէս վիրաւորուած ըլլալով՝ չէր կրցաւ խոյս տալ եւ գերի ինկաւ Թաթար աշխարհակալին ձեռքը որ, թէպէտ ի սկզբան մեծ պատուով եւ քաղցրութեամբ վարուեցաւ հետը. սակայն ի վերջոյ իմանալով որ, իր որդիները գետնափոր ճամբայ մը բանալով գտնուած վրանին մէջէն զանի փախցնելու փորձեր կը կատարեն, սկսաւ խիստ հսկողութեան մը ենթարկել իր թագակիր կալանաւորը։

Սուլթան Պայազիտ երբ լսեց թէ Լէնկթիմուր զինքը միասին Սմրղոնտ տանելու միտք ունի, սրտին ցաւէն և յուսահատութենէն մեռաւ՝ Աք-Շէհիրի մէջ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Քանի մը Յոյն պատմագիրներ կ'ըսեն թէ, Լէնկթիմուր շատ անարգանօք վարուեցաւ Օսմ. Սուլթանին հետ։ Օրինակի համար, ձի հեծած ատենը՝ զանի իբր պատուանդան կը գործածէր, իբրեւ անունդ՝ չոր հացի կտորուանք միայն կուտար և թէ՝ զանի երկաթէ վանդակի մը մէջ բանտարկած էր։ Սակայն այս աւանդութիւնները հաւանական չեն երեւիր, քանի որ Սուլթան Պայազիտ Լէնկթիմուրի համար անձնական թշնամի մը չէր և հետեւապէս պատճառ մը չունէր իրեն հետ դիւցազնաբար պատերազմող արժանաւոր հակառակորդի մը հետ այս աստիճան նախատանօք վարուելու՝ որքան ալ ինքը արիւնկզակ բռնաւոր և մարդապատկեր ճիւաղ մը եղած ըլլար։ Լէնկթիմուրի համար մեծ փառք էր՝ Եըլտըրըմ Պայազիտի նման անուանի աշխարհակալ մը իր մօտ գերի ունենալ։ Հետեւապէս իր փառքին և իր շահուն համար անհրաժեշտ էր որ՝ լաւ կերակրէր զանի, լաւ խնամէր և վերջապէս անոր գերութեան դառնութիւնը անզգալի ընէր։

Ասկից զատ, երբ նկատողութեան առնենք որ, Սելճուգեան տիրապետութեան բեկորները եղող Փոքր Ասիոյ Թաթար Պէյերը, և մանաւանդ Բիւզանդիոնի կայսրերն էին որ Թաթար աշխարհակալը իրենց օգնութեան կոչեցին Թիւրքաց դէմ, այն ատեն մարդ շատ դիւրաւ կը համոզուի թէ՝ Յոյն պատմիչներուն նկարագրած տանջանքներն ու նախատինքները իրենց երեւակայութեանը մէջ միայն գոյութիւն ունին և կամաւ յերիւրուած են, ատոնցմով, իբրեւ թէ վրէժ լուծած ըլլալու համար իրենց քաղաքական գոյութեանն սպառնացող ահարկու Սուլթանէ մը, ճի՛շտ ինչպէս որ Իտալացի Մեծ բանաստեղծն ալ Տանդէ իր անձին և իր հայրենիքին թշնամիները՝ երեւակայական զարհուրելի դժոխքի մը բոցերուն և ահռելի տանջանքներուն մատնած է։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄՄԷՏ Ա. (Չէլէպի)

(Հիճրեթի՝ 816—321.— Քս.ի 1413—1421)

1. Սուլթան Մէհէմմէտի գահակալութիւնը.— 2. Ներքին ապստամբութիւններ.— 3. Առաջին ծովամարտը.— 4. Սուլթան Մէհէմմէտի մեծաշինութիւնները։

---

1. Սուլթան Պայազիտի մահէն յետոյ, իր Սիւլէյման, Իսա, Մուսա և Մէհէմմէտ որդիները՝ արքայական գահը իրարու ձեռքէ խլելու նպատակաւ՝ շարունակ 11 տարի պատերազմ մղեցին՝ որու միջոցին տէրութիւնը մատնուեցաւ կատարեալ անիշխանութեան։ Վերջապէս՝ Պայազիտի կրտսեր որդին, ՄԷՀԷՄՄԷՏ ՉԷԼԷՊԻ յաղթող հանդիսանալով՝ 1413ին, Էտիրնէի մէջ գահակալեց։

Սուլթան Մէհէմմէտ զինքը շնորհաւորելու եկող օտար դեսպաններուն ըսաւ. «Յայտնեցէք ձեր Վեհապետներուն որ, իմ մեծագոյն փափաքս է խաղաղու-

թիւնը, և ո՛վ որ քաղաքութիւնը փրկուելու պատճառ ըլլայ, թո՛ղ Խաղաղութեան Աստուածը տեսնէ անոր դատաստանը»։

Սուլթան Մէհէմմէտ բացառիկ պատիւներով ընդունեց դեսպանը Յունաց Մանուէլ կայսեր՝ որու ընծայած օժանդակութիւնէն մեծապէս օգտուած էր իր մղած յաջորդութեան պայքարին մէջ։ Ուստի, ո՛չ միայն բարեկամութեան դաշինք դրաւ, այլ և՝ անոր վերադարձուց Սեւ Ծովու, Մարմարայի և Թեսալիոյ բերդերը։ Սակայն, ինչպէս յաջորդական դէպքերէն պիտի տեսնենք, Յունաց կայսեր ուրախութիւնը երկար չպիտի տեւէր։

2 Սուլթան Մէհէմմէտ, հակառակ իր ազնիւ ու խաղաղասէր նկարագրին, ստիպուեցաւ ներքին քանի մը խռովութիւններ զսպելու համար զէնքի դիմել։ Այս խռովարարներէն մէկն էր Գարամանի իշխանը Ճիւնէյտ, որու դէմ երկար ատեններ մաքառելով զսպեց։ Երկրորդն էր Տիւզմէ Մուսթաֆա անուն բախտախնդիր մը որ, իբր թէ Անկիւրիոյ ճակատամարտին մէջ անյայտացած և Սուլթան Պայազիտի որդին ըլլալու հաւակնութեամբ՝ յաջորդութեան իրաւունքը պահանջելու ելած էր։ Կարծեցեալ գահաժառանգը՝ Գարամանի Պէյին և Վլահաց Վօյվօտին(1) օգնութեամբ՝ պատերազմի ելաւ։

Սուլթան Մէհէմմէտ յաղթեց այս բախտախնդիրին և զօրքն ալ ցիրուցան ըրաւ, մինչդեռ իր Մուսա զօրավարն ալ Մաճառաց Սիկիսմոնտ թագաւորին դէմ Սեմենտրիոյ ճակատամարտը կը շահէր։

Ներքին խռովութեանց պատճառներէն մէկն էր նաեւ, նախկին Գազասկէր Պէտրէտտին անուն Շէյխը, որ

(1) Վօյվօտ՝ Լեհերէն է և կը նշանակէ պատերազմական պաշտօնեայ։ Այսպէս կը կոչուէին Մոլտավիոյ, հարկատու իշխանները որոնք ապա առին Հօսպօտար անունը։

բազմաթիւ Տէրվիշներու գլուխն անցած՝ քաղաքէ քաղաք պտտելով՝ ինքզինքը իբրև Մեհտի (Մարգարէ) կը ներկայացնէր: Այս խաբեբային հետեւող միամիտներուն թիւը հետզհետէ ստուարացաւ և սկսան կրօնական պատրուակին ներքեւ՝ ամուր քաղաքներու տիրել և Օսմ. զօրքը զարնել: Սուլթան Մէհէմմէտ այս ապըստամբներուն դէմ ղրկեց իր գահաժառանգ որդին Մուրատ Չէլէպին և Պայազիտ փաշա եպարքոսը, որոնք այս կարծեցեալ նորաղանդներէն շատերը սպաննելով՝ մնացեալներն ալ ցիր ու ցան ըրին: Իսկ Պէտրէտտին գերի բռնուելով՝ Սէրէզի մէջ գլխատուեցաւ:

3. ԱՌԱՋԻՆ ԾՈՎԱՄԱՐՏԸ.— Օսմանիք առաջին անգամ այս Սուլթանին օրով է որ ծովային պատերազմ մղած են՝ հետեւեալ պարագաներու մէջ:

Վենետիկի հասարակապետութիւնը որ, այս դարուն Եւրոպայի ամէնէն հզօր ծովային պետութիւնն էր, և գրեթէ Արևելքի հարուստ վաճառականութեան մենաշնորհը կը վայելէր, փափաքելով Օսմ. Սուլթանին հետ բարեկամութեան դաշինքը ամրապնդել՝ այս նպատակաւ դեսպանութիւն մը ղրկեց Էտիրնէ՝ ուր լաւ ընդունելութիւն գտաւ: Գործերն այս վիճակին մէջ էին, երբ Վենետիկեան վաճառական նաւեր Տրապիզոնէ Պոլիս վերադարձին՝ Մարմարայի մուտքին վրայ և Մայրաքաղաքին աչքին առջեւ՝ Թուրքերու կողմանէ կը կողոպտուին և չարագործներն ալ կը մնան անպատիժ:

Այս լուրը Վենետիկ հասնելուն, Ծերակոյտին որոշումով, 15 ցռկանաւէ բաղկացած նոր դեսպանութիւն մը ճամբայ կ'ելլէ Պիէթրօ-Լօրէտանօ ծովակալին հրամանատարութեամբ՝ Սուլթանին մօտ նոր դիմումներ ընելու պաշտօնով: Սակայն Վենետիկցիք՝ Տարտանէլի նեղուցին մօտ կը հանդիպին 30 նաւէ բաղկացած և Չալը Պէյ անուն նաւապետին առաջնորդութեան ներ-

քեւ տորմիղի մը, որ իրենց ընթացքն արգիլելով՝ կը սկսի նետերու տարափ մը տեղացնել։ Վենետիկեցի ծովակալը ի զուր՝ սպիտակ դրօշ կը պարզէ՝ հասկցնելու համար որ իր նպատակը խաղաղասիրական է և պաշտօնական հանգամանք մը ունի։ Բայց Օսմանցի հրամանատարը պաշտօնական այս ձեւակերպութեան լեզուէն բան մը չի հասկնար. մանաւանդ՝ զինեալ դեսպանութեան մը ներկայութիւնը դաւ մը կարծելով՝ կը հրամայէ յարձակումը շարունակել։ Վենետիկցի ծովակալը կ'ստիպուի պատերազմի նշան տալ և հազիւ երեք ժամուան մէջ՝ Վենետիկեցիք կատարեալ յաղթութիւն մը կը տանին, 20 թրքական նաւ գերի վարելով և 5000 նաւաստի սպաննելով։

Այս պարտութեան հետեւանօք, Վենետիկի և Թուրքիոյ միջեւ կը կնքուի նոր դաշնադրութիւն մը, որու զօրութեամբ՝ այս վերջինը յանձն կ'առնէր զինեալ նաւերով Կէլիպօլուի նեղուցէն դուրս չելլել։

Անշուշտ, առ երեւոյթս աննշան, բայց իրականին մէջ կարեւոր ու պատմական այս ծովամարտը պատճառ եղաւ, որպէս զի Սուլթան Մէհէմմէտ ձեռնարկէ ուժեղ նաւատորմի մը կազմութեան, որ միանալով իր արդէն իսկ ունեցած ցամաքային կանոնաւոր ու պատկառելի զօրութեան, ահ ու սարսափ պիտի ազդէր Եւրոպայի Ծովային պետութիւններուն։

4. Սուլթան Մէհէմմէտ 33 տարեկան էր տակաւին, երբ կաթուածահար մեռաւ։ Իր ամէն ազգէ հպատակներէն և օտարներէն իսկ հաւասարապէս սիրուած և յարգուած վեհապետ մըն էր Սուլթան Մէհէմմէտ՝ իր ազնիւ նկարագրին ու արդարասիրութեանը պատճառաւ։ Ութը տարուան իր կարճատեւ իշխանութեանը միջոցին, 11 տարի տեւող անիշխանութեան մը հետեւանք՝ ներքին ապստամբութիւնները զսպեց, զինուորական ու

քաղաքական նորանոր կարգ կանոններ դրաւ, տէրութեան այլ և այլ մասերուն մէջ՝ հասարակաց բազմաթիւ շէնքեր՝ կամուրջներ և աղբիւրներ հիմնեց։ Ասոնց մէջ ամէնէն երևելիներն են՝ Էտիրնէի Ուչու Ճամի և Պրուսայի Եէշիլ Իմարէթ անուն հոյակապ մզկիթները։ Նոյնպէս ինքը հիմնած է Եէրլիկօյի (Ճուրճօվա) և Իսագճայի բերդերը։

Չէլէպի Սուլթան Մէհէմմէտ՝ Օսմանեան վեհապետներուն մէջ առաջինն եղած է՝ իբրև ուսեալ, գրասէր և գրականութեան պաշտպան վեհապետ՝ որու գերագոյն և հաճոյքն էր բանաստեղծներու և գրագէտներու հետ ժամանակ անցնել։ Իր օրով կ'ապրէր անուանի բանաստեղծ Շէյխ Սինան:

Դարձեալ, առաջին անգամ այս Սուլթանին օրով է որ Օսմ. պետութիւնը Եւրոպայի տէրութիւններէն՝ Վենետիկ՝ դեսպան ղրկած է։

Սուլթան Մէհէմմէտ Ա. իր վայելուչ կազմուածքին, շնորհալի ձևերուն և մանաւանդ՝ վեհանձն ու ազնուական ձիրքերուն համար կոչուած է Չէլէպի:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Ինչպէս տեսանք, Օսմ. պետութեան առաջին Մեծ Եպարքոսները՝ վեհապետական ընտանիքի անդամներէ ընտրուեցան։ Ասոնք էին՝ Սուլթան Օրխանի երէց եղբայրը Ալաէտտին և ապա՝ Սիւլէյման փաշաները։

Իսկ ո՛չ արքայական ընտանիքէ, և միմիայն իրենց անհատական արժանիքին համար՝ պարզ անհատներէ՝ առաջին անգամ Եպարքոսութեան պաշտօնին կոչուած են՝ Ճանտարլը Գարա Խայրէտտին և իր որդին Ալի փաշաները։

Եպարքոսները, մինչև Սուլթան Սիւլէյման Գանունի. Վէզիրը Էվվէլ տիտղոսը կը կրէին, կային նաև՝ Վէզիրը Սանի, Վէզիրը Սալիս, Վէզիրը Րապի և Վէզիրը Խամիսներ, որոնք Տիվանը Հիւմայունի (Արքայական Ատեան)ին մէջ հաւաքուելով մասնաւոր գմբէթի

մը ներքեւ խորհրդակցելնուն համար՝ կը կոչուէին Գուպպէ Վիզէրաար։ Վէզիրը Ազամութիւնը՝ մինչեւ Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմմէտ, Ճանտարալըններու ընտանիքին վերապահուած էր՝ որմէ յետոյ՝ կարող անձերու կը վստահուէր։ Մեծ Եպարքոսները՝ իրենց պաշտօնին վերաբերեալ կարեւոր գործերը կը տնօրինէին իրենց ապարանքներուն մէջ՝ որոնք այս պատճառաւ կը կոչուէին Փաշա Գաբուսը. Պապը Ասաֆի եւ ի վերջոյ՝ Պապը Ալի։

Մեծ Եպարքոս

Իսկ այս վերջին անունով ծանօթ՝ պետական առանձին պաշտօնատունը (Բարձրագոյն Դուռ) շատ ետքերը հաստատուած է։

Եպարքոսը, պաշտօնի ձեռնարկելէ առաջ, կ'առանէր Սուլթանին մատանին՝ որու վրայ փորագրուած կ'ըլլար իր անունը եւ զոր իբր կնիք կը գործածէր։ Ժամանակ անցնելով յատկապէս Սուլթաններու անձնական կնիքը կ'առանային՝ իբրեւ անոր քաղաքական իշխանութեան փոխանորդը։ Պատերազմի ժամանակ Եպարքոսները պարտաւոր էին ընկերանալ բանակին եւ Մայրաքաղաքէն իրենց բացակայութեանը միջոցին՝ կ'ունենային փոխանորդ մը, որ կը կոչուէր Գայմագամ։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Բ. (Ղազի)

(Հիճրէթի՝ 821—855.— Քս.ի 1421—1451)

1. Ներքին խռովութիւններ և Անիշխանութիւններ.— 2. Կ. Պոլսոյ երկրորդ պաշարումը.— 3. Պելկրատի պաշարումը.— 4. Վառնայի ճակատամարտը.— 5. Քոսովայի Բ. ճակատամարտը.— 6. Ալպանիոյ Իսքէնտէր Պէյ իշխանը։

Սուլթան Մէհէմմէտ Ա.ի յաջորդեց 18 տարեկան իր անդրանիկ որդին ՄՈՒՐԱՏ Բ. որ Օսմանցի ամէնէն անուանի վեհապետներէն մէկը եղած է։

1. ՆԵՐՔԻՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Մուրատ Բ. պատանեկան հասակէն սկսեալ՝ իր հօրը մղած պատերազմներուն գործակից, և փորձառու զինուորականներու ձեռքին տակ մարզուած ըլլալով՝ բնական էր որ իր նախասիրութիւնն ըլլար զինուորական ու պատերազմական կեանքը։ Սա ճշմարիտ է որ, ներքին և արտաքին

քաղաքական բազմաթիւ պատճառներ ալ՝ մեծապէս նպաստեցին երիտասարդ ու փառասէր Սուլթանին փափաքանքը յագուրդ տալով՝ նորանոր աշխարհակալութիւններ ձեռք բերելու։

2. Բիւզանդիոնի կայսրերը՝ իրենց վատթարացած տէրութիւնը զինու զօրութեամբ անկարող ըլլալով Օսմանցիներուն դէմ պաշտպանել, կամ Հռոմի պապերուն պաշտպանութեան կը դիմէին, կամ զօրաւոր թշնամիներ կը հրաւիրէին, և կամ, Յունական խորամանկութեամբ, ներքին խռովութիւններ և ապստամբութիւններ կը գրգռէին։

Այսպէս, հազիւ գահը ելած Սուլթան Մուրատ, Բիւզանդիոնի նենգամիտ կայսրը Մանուէլ՝ Եըլտըրըմ Պայազիտի կարծեցեալ Մուսթաֆա որդին և անոր համախոհները —որոնք իր քով պատանդ կը գտնուէին— կարևոր փոխարինութիւններով Սուլթանին վերադարձընելու պայմանաւ՝ դեսպաններ ղրկեց։ Սուլթան Մուրատ արհամարհանօք ետ դարձուց յոյն դեսպանները։ Այն ատեն, Մանուէլ, ո՛չ միայն Մուսթաֆան ազատ կ'արձակէ բանտէն, այլ և զօրք ու նաւատորմ կը յանձնէ անոր, որ քիչ ատենէն Ռումէլին կ'ապստամբեցնէ Սուլթանին դէմ, կը միանայ կատաղի Ճիւնէյտի, կը զարնէ Օսմ. բանակները և վերջապէս՝ Էտիրնէի տիրելով՝ ինքզինքը կը հռչակէ Սուլթան։

Օսմ. պետութիւնը երկրորդ անգամ ըլլալով կը մատնուէր անիշխանութեան։

Սակայն խաբեբայ Մուսթաֆայի այս յաղթանակը տեւականութիւն չպիտի ունենար, որովհետեւ Սուլթան Մուրատ ոչ միայն յաջողեցաւ ապստամբին գրաւած բոլոր քաղաքները ետ առնել, այլ և զինքն ալ ձերբակալելով՝ Էտիրնէի աշտարակներէն մէկուն վրայէն կախել տուաւ (1422)։

2. Կ. ՊՈԼՍՈՅ Բ. ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ.— Յունաց կայսրը իր լարած այս վերջին դաւին անյաջողութենէն յուսահատ և Օսմ. Սուլթանին վրէժխնդրութենէն ահաբեկ, իսկոյն դեսպաններ ղրկեց՝ բարեկամութեան դաշինք հաստատելու համար։ Սակայն Սուլթան Մուրատ պատասխանեց անոնց. «Գացէք ձեր տիրոջն ըսէք որ, այդ բարեկամութեան դաշինքը ես անձամբ պիտի գամ կնքել իրեն հետ։»

Եւ իրօք, Սուլթան Մուրատ 200,000 զօրքով գնաց պաշարեց Կ. Պոլիսը և անտարակոյս պիտի հասնէր իր նպատակին, եթէ զօրաւոր պատճառներ զինքը չստիպէին պաշարումը վերցնելու՝ պայմանաւ որ Յունաց կայսրը իր Մայրաքաղաքին շրջանակէն դուրս՝ որ և է ստացուածք չունենար, և տարին 30,000 Վենետիկեան ոսկի վճարէր Օսմ. գանձին։

Սուլթան Մուրատ հարկադրուած էր Յունաց կայսեր հետ իր հաշիւն այս կերպով կարգադրելու, որովհետեւ Ասիական բաժնին մէջ. իր Քիւչիւք Մուսթաֆա Չէլէպի եղբայրը, Գարամանի իշխանին թելադրութեամբ ապստամբելով՝ երկիրը կը խռովէր։ Սուլթան Մուրատ թէ՛ իր ապստամբ եղբայրը, թէ՛ Գարամանի և Սինոպայ պէյերը, և մանաւանդ՝ 20 տարիէ ի վեր Օսմ. Պետութեան պատուհաս եղող Գարա Ճիւնէյտ կատաղի խռովարարը բոլոր ընտանեօք բնաջինջ ընելէ յետոյ, վերադարձաւ իր Եւրոպական երկիրները պաշտպանելու՝ մէկէ աւելի զօրաւոր թշնամիներու դէմ։

3. ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊՈՏԵՐԱԶՄ.— Եըլտըրըմ Պայազիտի մահէն և անոր յաջորդող 11 տարուան անիշխանութենէն օգուտ քաղելով՝ Վենետկեցիք, Եպիրոսի ու Թեսաղոնիկէի տիրեր էին։ Սուլթան Մուրատ, Փոքր Ասիոյ մէջ ծագած ապստամբութիւնները զսպելէ յետոյ, անցաւ Եւրոպա ու Վենետկեցիներուն գրաւած մասերը

ետ առնելէ ի զատ, գնաց Պէլկրատ քաղաքն ալ պաշարեց։

Այս միջոցին-է որ, Մաճառաց Վլատիսլաւ թագաւորը, և մանաւանդ՝ Թրանսիլվանիոյ Ժան-Հունիատ իշխանը մէկ կողմէն, Իսկենտէր Պէյ՝ Ալպանիոյ անարկու իշխանը միւս կողմէն՝ Օսմ. երկիրներն արշաւելով՝ մեծամեծ չարիքներ կը հասցնէին։ Եւրոպական այս իշխաններուն մէջ ամէնէն նշանաւորն էր Ժան-Հունիատ, իբրև իր դարուն առաջնակարգ ռազմագէտներէն մէկը, որ Օսմանցիներուն արժանաւոր հակառակորդ մը եղաւ։ Սա, ո՛չ միայն ստիպեց Սուլթանը որպէսզի Պէլկրատի պաշարումը վերջնէ, այլ և յաղթանակաւ դէպ ի հարաւ (Թրակիա) յառաջանալով՝ Սուլթանին յաջորդաբար ղրկած զօրապետները զարկաւ ու 30,000է աւելի զինուոր սպաննեց և վերադարձաւ Պուտա՝ իր հետ տանելով տասն երեք փաշա, 9 դրօշ և 4000 պատերազմական գերի։ Սուլթան Մուրատ հարկադրուեցաւ Սերպիան ետ տալով 10 տարուան խաղաղութեան դաշինք մը կնքել իր թշնամիներուն հետ։ Ինքը՝ Ղուրանին, իսկ Քրիստոնեայ իշխանները՝ Աւետարանին վրայ երդում ըրին՝ իրենց խոստմանը հաւատարիմ մնալու համար։ Այս կարգադրութենէն յետոյ, Սուլթան Մուրատ, իշխանութիւնը յանձնելով իր գահաժառանգ Մէհէմմէտ որդին (ապագայ Ֆաթիհ), ինքը առանձնացաւ Մանիսա քաղաքը՝ ուր բարեպաշտ Տէրվիշներու հետ ճգնաւորական կեանք մը կը վարէր։

4. ՎԱՌՆԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (1444). — Սակայն Սուլթան Մուրատ քիչ յետոյ իմանալով որ Վլատիսլաւ և Հունիատ՝ Եւգինէոս Դ. Պապին թելադրութեամբ իրենց ուխտը դրժելով՝ նորէն պատերազմի ձեռնարկեր են, արդար բարկութիւնով բորբոքած, կրկին գահը վերադարձաւ և 60,000 զօրքով փութաց Եւրոպա՝ ուր դաշնակից թշնամի բանակը գտաւ Պուլկարիոյ Վառնա

քաղաքին մօտ։ Կը պատմեն թէ Սուլ. Մուրատ, պատերազմի սկսելէ առաջ, Քրիստոնեայ իշխաններուն ստորագրած դաշնագիրը նիզակի մը ծայրն անցուցած և իր զօրացը դառնալով գոչած է, «Ով Քրիստոնէից Աստուածը, քու անունովդ եղած այս նախատինքին՝ դո՛ւն վրէժխնդիր եղիր»։

Եւ իրօք, դաշնակիցները չարաչար յաղթուելով՝ 10,000էն աւելի մարդ կորուսին, Վլատիսլաւ իր մահը գտաւ, Պապին նուիրակը՝ Ժիւլիէն-Չէզարինի բազմաթիւ եկեղեցականներու հետ գերի ինկաւ, իսկ Հունիատ՝ հալածական վերադարձաւ իր երկիրը (1444)։

Յիշատակելի այս յաղթութենէն յետոյ, Սուլ. Մուրատ, Մորա Թերակղզին Յունաց ձեռքէն առաւ և ինք երկրորդ անգամ իշխանութենէ հրաժարելով՝ առանձնացաւ իր սիրական Մանիսա քաղաքը՝ ուր ծաղկեմշակութեամբ կը պարապէր։

Սակայն Ենիչէրիներուն ըմբոստումին ու Եւրոպայի կողմէն սպառնացող լուրջ վտանգներուն պատճառաւ՝ Սուլթան Մուրատ պարտաւորեցաւ կրկին ձեռք առնել իշխանութեան ղեկը։

ՔՈՍՈՎԱՅԻ Բ. ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (1448). — Վառնայի նշանաւոր ճակատամարտէն յետոյ, Հունիատ՝ Մաճառիստանի վանը եղած ըլլալով՝ իր կրած պարտութեան վրէժը լուծելու նպատակաւ՝ մեծամեծ պատրաստութիւններ տեսաւ և կրկին արշաւեց Օսմ. երկիրները։ Սուլթան Մուրատ իր թշնամին գտաւ՝ Քոսովայի պատմական այն դաշտին մէջ՝ ուր իր անուանակիցը Մուրատ Ա. Եւրոպական դաշնակից ստուարաթիւ բանակը ջախջախած էր և ուր ինքն ալ 62 տարի յետոյ՝ նմանօրինակ փառաւոր յաղթութիւն մը տարաւ իր կատաղի հակառակորդին դէմ։

ԻՍԿԷՆՏԷՐ ՊԷՅ. — Ալպանիոյ հարկատու իշխան

Ժան-Քաստրիօ, իբր հաւատարմութեան հաւաստիք, Սուլթան Մուրատի պատանդ ղրկած էր իր չորս զաւակները՝ որոնց երեքը մեռած էին։ Ամէնէն երէցը, իր մարմնական գեղեցկութիւնով, բնական աշխուժութեամբ և արիական գործերով՝ Սուլթանին սիրելի եղաւ և մասնաւոր խնամքով մը կրթուեցաւ զինուորական արուեստին մէջ։ Պալատականաց և Սուլթանին չփացած տղան դարձած էր այս երիտասարդը՝ որու տուած էին Իսկէնտէր պէյ (Աղեքսանդր) պատուոյ տիտղոսը։ Մեծին Աղեքսանդրի անուանակից այս Ալպանիացին, որքան արի-զինուորական, նոյնքան ալ խորամանկ ու փառասէր էր և գլխաւոր նպատակ ունէր՝ իր հայրենիքին անկախութիւնը ձեռք բերել։ Իսկէնտէր պէյ կը յաջողի, մահուան սպառնալիքով՝ Սուլթանին քարտուղարէն հրամանագիր մը առնել՝ ուղղեալ Ալպանիոյ կուսակալին՝ որպէս զի նոյն երկրին մայրաքաղաքը եղող Քրոյա քաղաքը իրեն յանձնէ։

Այս նենգութեամբ կը վերադառնայ հայրենիք, կը տիրանայ Մայրաքաղաքին ու շրջականներուն, կը վանէ Թուրք զինուորները, կը նիզակակցի դրացի իշխաններուն և այսպէս կը դառնայ իր նախկին Տիրոջ ամէնէն անհաշտ և ամէնէն ահարկու թշնամին։

Սուլթան Մուրատ քանիցս բանակներ ղրկեց այս ապստամբին դէմ և ինքն ալ անձամբ գնաց պաշարեց Քրոյա բերդաքաղաքը՝ զոր անկարող ըլլալով առնել՝ յուսահատ վերադարձաւ Էտիրնէ՝ ուր սրտին ցաւէն մեռաւ 49 տարեկան, ու 30 տարի թագաւորելէ յետոյ։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄՄԷՏ Բ. (էլ Ֆաթիհ)

(Հիճրէթի՝ 855—886.— Քս.ի 1451—1481)

Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմմէտ

1. Կ. Պոլսոյ պաշարումը.— 2. Յունաց կայսրութեան վախճանը.— 3. Հին Պոլիս.— 4. Երկու պատերազմիկներուն ոյժը.— 5. Կ. Պոլսոյ առումէն յետոյ, Յոյն և Հայ Պատրիարքութիւններ.— 6. Ֆաթիհի աշխարհակալութիւնները.— 7. Կ. Պոլսոյ առման հետեւանքները։

---

1. Սուլթան Մուրատ Բ. ի որդին էր ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄՄԷՏ Բ. որ ո՛չ միայն Օսմանեան, այլ և՛ մարդկային ազգի պատմութեան մէջ անմոռաց անուն մը

թողած է՝ իբրեւ առաջնակարգ ռազմագէտ. հաստատամիտ եւ իբրեւ մեծ աշխարհակալ վեհապետ։ Մէհէմէտ, իր այս յատկութիւններուն կը միացնէր նաեւ անողոք եւ կատաղի բնաւորութիւն մը, որ աստիճան մը, իր փառքն ու անունը նսեմացուցած է։

2. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՇԱՐՈՒՄՆ ՈՒ ԱՌՈՒՄԸ.— Սուլթան Մէհէմմէտի միակ եւ գլխաւոր նպատակն էր՝ իր նախորդներուն քանիցս փորձած եւ ի դերեւ ելած մեծ ծրագիրը, այսինքն՝ Կ. Պոլսոյ առնելու փառքը իրեն վերապահելով՝ ապահովել իր տէրութեան Եւրոպական երկիրներու գոյութիւնը։

Գիշեր մը, յանկարծ, իր Խալիլ փաշա վեզիրը կանչել տալով՝ կ'ըսէ անոր «Ե՛ս Կ. Պոլիսը կ'ուզեմ, այս բարձիս վրայ քունս չի տանիր, Աստուած կ'ուզէ այդ քաղաքը ինծի տալ»։ Մինչդեռ Սուլթան Մէհէմմէտ իր այս հսկայ ծրագիրը գործադրելու պատրաստութիւններով զբաղած էր, Յոյները՝ իրենց Մայրաքաղաքին սպառնացող ահաւոր վտանգին հանդէպ անտարբեր, կրօնական ծթրած ու ծիծաղելի խնդիրներու համար իրարու գլուխ կը պատռէին եւ իրենց կրօնամոլութեանը մէջ այնպէս կը հաւատային թէ՝ հսկումով ու ծոմապահութեամբ պիտի կարողանային դիմադրել Օսմ. Սուլթանին ահեղ բանակներուն։ Նոյն իսկ, այս ահաւոր ճգնաժամուն մէջ՝ իրենք իրենց մէջ միաբան չէին։ Մէկ մասը կը փափաքէր Լատինական եկեղեցին ընդունելով՝ Քրիստոնեայ Եւրոպայի պաշտպանութիւնը վայելել, իսկ մեծ մասը, որու մէջ էր նաեւ եկեղեցական դասակարգը, այս գաղափարին բոլոր ոյժով կ'ընդդիմանար՝ ըսելով. «Մեզի համար նախապատիւ է Կ. Պոլսոյ մէջ Մէհէմմէտի ապարօշը տեսնել՝ քան թէ Պապին խոյրը»։

3. Մինչդեռ Յոյները այս փցուն վիճաբանութիւններով պարապ ժամանակ անցնելու վրայ էին. Սուլթան

Մէհէմմէտ մեծամեծ պատրաստութիւններով Էտիրնէէն կ'ուգայ Պոլիս, և նախ, Պոսֆորի Եւրոպական եզերքին վրայ, Անատոլու Հիսարին դիմացը կը կանգնէ Րումէլի Հիսարը ամուր բերդը։ Յունաց վերջին կայսրը, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊԱԼԷՈԼՈԿՈՍ, արի ու ազնիւ այս վեհապետը,

Կոստանդին Պալէոլոկոս

որ մահամերձ կայսրութեան մը ամէնէն ցաւալի և արիւնոտ օրերը տեսնելու տխուր ճակատագիրը պիտի ունենար, սրտառուչ նամակով մը փորձեց Սուլթան Մէ-

հէմմէտի գութը շարժել։ Սակայն Սուլթան Մէհէմմէտ անողոքելի մնաց և վերջապէս՝ 1453 Ապրիլ 6ին, 300000 զօրքով ու 250ի չափ նաւերով՝ եկաւ պաշարեց Կ. Պոլիսը։ Կոստանդին՝ վերջին փորձ մըն ալ ըրաւ, դիմելով Արեւմտեան տէրութեանց և անոնցմէ օգնութիւն խնդրեց։ Բայց ամէնքն ալ դատապարտելի անտարբերութեամբ մը պատասխանեցին այս հայրենասէր վեհապետին յուսահատական դիմումին։ Միայն Ճենովացիք, իրենց Ղալաթիա արուարձանն ու նիւթական շահերնին պաշտպանելու նպատակաւ՝ սակաւաթիւ նաւերով օգնութեան եկան՝ Ճիուստինիանի երեւելի ծովակալին առաջնորդութեամբ։

Կ. ՊՈԼԻՍ՝ ՊԱՇԱՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ.— Բուն Կ. Պոլիս, Ոսկեղջիւրի ներսերէն, այսինքն՝ Էյուպէն սկսելով մինչեւ Սարայ Պուրնու, և անկէց դէպ ի աջ դառնալով մինչ Սան-Ստեֆանօյի խորշը, եռանկիւնի ձեւ մը ունի՝ որով մէկ կողմը կ'ունենայ քաղաքին նաւահանգիստը և միւս կողմը՝ Մարմարան։ Երրորդ կէտը՝ քաղաքին ետեւի մասն էր՝ ցամաքին կողմէն։ Այս եռանկիւնին մէջ կը գտնուէր քաղաքին միջնաբերդը։ Կ. Պոլիս, նաւահանգիստի կողմէն պարիսպով մը պաշտպանուած էր, իսկ ցամաքի վրայ ունէր երկու բարձր աշտարակ՝ լայն խրամատներով։ Մարմարայի վրայ, Սարայ Պուրնիէն սկսեալ՝ դէպ ի հարաւ կը գտնուէր ծովեզերեայ պարիսպը, որ կը վերջանար Էփթափիրկիոն (Եէտի Գուլէ) ամրոցով։ Իսկ ցամաքային պարիսպը՝ Եէտի-Գուլէէն մինչեւ այժմու Թէքիր Սարայ՝ հետեւեալ գլխաւոր դուռներն ունէր՝ Ա. Էյրի Գափու, Բ. Էտիրնէ Գափու, Գ. Ս. Ռոմանոսի Դուռ, Դ. Սիլիվրի Գափու, Ե. Ոսկեղէն Դուռ։ Նաւահանգիստին ներքհոն՝ ուր պարիսպը կը վերջանայ, կը գտնուէր Քսիլօ-Փօրթա (Օտուն Գափու) դուռը՝ ուսկից Օսմանցիք ներս մտնելով քաղաքին տիրացան։

Ահա այս վեց դուռներուն առջեւ տեղի ունեցան Կ. Պոլսոյ պաշարման և առման գլխաւոր գործողութիւնները։

ՙՍուլթան Մէհէմմէտ, բազմաթիւ թնդանօթներէ ի զատ, Էտիրնէ մէջ Օրպան անուն Մաճառի մը ձեռքով ձուլել տուած էր աննախընթաց մեծութեամբ այնպիսի ահագին թնդանօթ մը, որու համար աւանդութեամբ կ'ըսեն թէ 12 կենդինար ծանրութեամբ քարէ ռումբեր կ'արձակէր։ Այս վիթխարի հրադէնը 80 զոյգ եզով ու 700 հոգիի հսկողութեան ներքեւ հազիւ կարելի եղած էր երկու ամսուան

մէջ էտիրնէէն փոխադրել Պոլիս և զետեղել Ս. Ռոմանոսի Դրան դիմացը որ այս պատճառաւ՝ նոյն թուականէն սկսեալ յիշեալ Դուռը կոչուած է Թօփ Գափու:

Այսպէս, Կ. Պոլիս ցամաքին ամբողջ գիծերուն վրայ պաշարուած էր, երբ Ապրիլ 15ին, Օսմ. նաւատորմը Պոսֆորէն ճամբայ ելլելով՝ Պալթա Օղլու ծովակալին հրամանատարութեամբ՝ եկաւ նաւահանգստին մուտքը բռնեց(1)։ Հոս վրայ հասաւ Ծիուստինիանի և սկսաւ սոսկալի ծովամարտ մը։ Մէկ կողմանէ պաշարուած քաղաքացիք Յունական հուրով Օսմ. նաւերը կ'այրէին, միւս կողմանէ՝ Ճենովացիք. իբրև վարժ ծովամարտիկներ, Օսմ. զօրաց մեծ վնաս հասցնելով՝ ցիր

Հսկայ թնդանօթը

ու ցան ըրին անոնց նաւերը և յաջողեցան մտնել Ոսկեղջիւր և թշնամի նաւատորմին դէպի նաւահանգիստ մուտքն արգիլելու համար, Ղուկաս Նօտարաս Յոյն ծովակալը՝ Ղալաթիայէն դիմաց, դէպի Պաղչէ Գափուսի կողմը՝ ահագին շղթայ մը ձգեց։

---

(1) Իսլամացած Պուլկար մըն էր Պալթա Օղլու Ծովակալը՝ որուանունով Օսմ. նաւատորմին նախապէս խարսխած տեղը մինչև այսօր կը կոչուի Պալթա Լիմանի, Ռումէլի Հիսարի և Պօյաճը Քէօյի միջև։

Սուլթան Մէհէմմէտ, ծովեզերէն իր զօրաց կատարածը և նաւերուն հրկիզումը տեսնելով, ա՛յնքան զայրացաւ, կ'ըսեն, որ ձին դէպ ի ծով քշեց, որպէս զի օգնութեան փութայ իրեններուն։

Այս ձախողուածին վրայ, Խալիլ փաշա Վեզիրը խորհուրդ տուաւ Սուլթանին որպէս զի պաշարումը վերցնէ։ Սակայն Սուլթան Մէհէմմէտ այս առաջարկը խստիւ մերժելով՝ նախ Պալթա Օղլու ծովակալը գլխատել տուաւ և ապա, իր աւագանին ժողովի հրաւիրելով՝ անոնց կարծիքն հարցուց։ Ժողովականները, Ուլէմա-

Սուլթան Ֆաթիհի մէկ ուրիշ պատկերը

նախարար և զինուորական, միահամուռ մերժեցին առաջարկուած խորհուրդը և անոր հեղինակն ամբաստանեցին իբրև մատնիչ, իբրև Յոյնի արիւն կրող և Յոյներէն կաշառուած դաւաճան մը, և որոշեցին ամենայն սաստկութեամբ պատերազմը շարունակել։ Սակայն, երբ Սուլթանը հարցուց թէ՝ նաւահանգստին բերանը ձգուած շղթան ինչպէ՞ս պէտք է խզել և ներս մտնել—ո՛չ մէկը կրցաւ միջոց մը ցոյց տալ։

Ահա այն տանն է որ Հնարագէտն Սուլթան Մէհէմ-մէտ ինքն անձամբ կը լուծէ Բիզանդական հանգոյցը, որ պատմական տարեգրութեանց մէջ իր նմանը չունի։

Կը հրամայէ որ, այժմեան Տօլմա Պաղչէի կամ Սալը Փազարի ծովեզրէն մինչև Օգ—Մէյտանի բլուրը և անկից վար՝ մինչև Գասըմ Փաշայի ծովախորշը, ճար-պով օծուած տախտակէ սահուն ճամբայ մը շինուի՝ ո-րու վրայէն մէկ գիշերուան մէջ՝ 80ի չափ նաւեր Ոսկեղ-ջիւր, այսինքն բուն քաղաքին դիմացը ծով կ'իջեցնէ։ Ա-ռաւօտուն, Յոյները այս անակնկալ տեսարանին առջև ապշահար՝ յուսահատական աղաղակներ կ'արձակեն, երբ կ'ստուգեն մանաւանդ թէ՝ նաւահանգստին բերանը ձգուած շղթան իր տեղն է։

Իրաւ է որ միևնոյն գիշերը Ճիուստինիանի կը փորձէ Օսմ. նաւերը հրդեհել, բայց չի յաջողելով՝ Օսմ. նաւէ մը արձակուած թնդանօթի մը զոհ կերթան 150 Ճէնո-վացիներ, իսկ ինքը, լողալով հազիւ կը յաջողի մթու-թենէն օգտուելով խոյս տալ։

Սուլթան Մէհէմմէտ, վստահ՝ իր նպատակին յա-ջողութեան, վերջին փորձ մըն ալ կ'ընէ իր Իսֆէնտիար Օղլու անունը ղրկելով Կոստանդին կայսեր, որպէս զի համոզէ զանի, առանց արիւնահեղութեան անձնատուր ըլլալ, խոստանալով խնայել իր և քաղաքացիներուն կեանք և զինքը Պէլոպոնէսի մէջ թագաւոր կար-գել։ Սակայն Կոստանդին կը պատասխանէ պատգամաւո-րին, «Կա՛մ Մայրաքաղաքս պիտի ազատեմ, կա՛մ անոր աւերակներուն տակ պիտի թաղուիմ»։ Իսկ Սուլթան Մէհէմմէտ ալ իր զօրաց առջև ուխտեց՝ հրապարակաւ յայտարարելով. թէ՝ «Կ. Պոլիս կա՛մ աթոռս կամ գե-րեզմանս պիտի ըլլայ։ Կա՛մ ես այս քաղաքը պիտի առնեմ և կամ ես անոր զոհը պիտի ըլլամ»։

Ուրեմն, ուժը պիտի վճռէր երկու հակառակամարտ վեհապետներուն բախտը։

Կոստանդին՝ թէպէտ հազիւ 5-6000 զօրք և սակաւաթիւ նաւերէ բաղկացած տորմիղ մը և օտարական կամաւորներու գումարտակ մը միայն ունէր. պատրաստուեցաւ յուսահատ պատերազմի մը. իր դիւցազնական մահովը փրկելու համար կայսերական թագին պատիւը։

Օսմանցիք, 1453 Մայիս 29ին, քաղաքը ծովէն ու ցամաքէն պաշարելով՝ հրեղէն շղթայի մը մէջ առին զայն՝ 150,000 Ենիչէրիներ, աներևակայելի կատաղութեամբ և իրենց Սուլթանին աչքին առջև կը յարձակին ամրոցներուն վրայ։ Յոյները, յուսահատական արիութեամբ դիմադրելով՝ պարիսպներու վրայէն նետերու և քարերու տարափ մը կը տեղացնէին պաշարողներուն վրայ։ Իսկ Յունական հուրը՝ Օսմանեան նաւերն ու շարժական ամրոցները լափելով՝ մոխիր կը դարձնէր։ Այս մոլեգին պայքարը սոսկալի կատաղութեամբ շարունակուեցաւ երկու կողմէն՝ ամբողջ երեք ժամ, երբ Ճիուստինիանի ծանր վէրք մը ստանալով, քաշուեցաւ Ղալաթիա։ Իր բացակայութիւնը թէպէտ վհատութիւն ազդեց Յոյներուն, սակայն պատերազմը միևնոյն կատաղութեամբ շարունակուեցաւ։ Մինչդեռ Թօփ Գափուի կողմը այս հերոսական պայքարը տեղի կ'ունենար, յանկարծ գոյժ հասաւ որ, Օսմանցիք Քերքօփօրթա դուռնէն ներս մտած և սկսած են Յունական զօրքը կռնակէն ալ զարնելով՝ դէպ ի քաղաքին սիրտը խուժել։ Այս լուրը անհնարին յուսահատութեան մատնեց պաշարեալները։ Իսկ Կոստանդին, որ տակաւին պարիսպներուն վրայէն իր զօրաց հետ կուշտ կուշտի արիաբար կը պայքարէր Օսմանցիներուն դէմ, համոզուելով թէ իր Մայրաքաղաքն առնուած և փրկութեան ամէն յոյս կորսուած է. դէպ ի քաղաքին սիրտը խուժող Ենիչէրիներուն վրայ խոյացաւ գունդ մը զօրքով և անհաւատալի քաջութիւններ գործելէ յետոյ, բազմաթիւ վէրքերու ներքեւ

ծածկուած՝ ինկաւ ոգեսպառ։ Այսպէս մեռաւ Մեծին Կոստանդիանոսի հիմնած Արեւելեան կայսրութեան վերջին դիւցազն ու հայրենասէր կայսրը ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊԱԼԷՈԼՈԿՈՍ։

Սուլթան Մէհէմմէտ Կ. Պոլսոյ վերջնապէս առնուած ըլլալու աւետիսն ստանալով՝ երրորդ օրը յաղթանակաւ մտաւ քաղաք և ուղղակի գնաց Այիա-Սօֆիա (Սուրբ Իմաստութիւն) Մայր Եկեղեցին՝ ուր այր, կին,

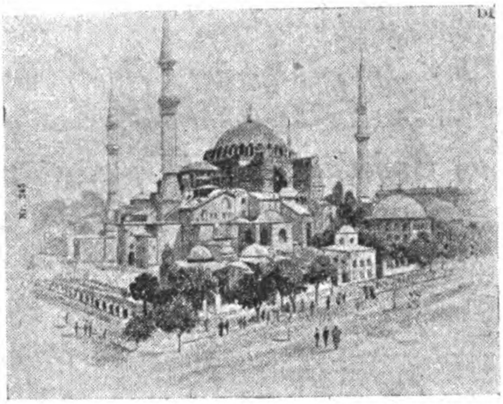

Այա-Սօֆիայի մզկիթը

ծեր ու մանուկ, կղեր ու աշխարհական՝ ապաստանած էին։ Ենիչերիք, այս անզէն ու հալածական բնակիչներէն հազարաւորներ անխնայ ջարդեցին։ Իսկ Սուլթան Մէհէմմէտ հիացա՜ւ, զմայլեցա՜ւ Մեծին Յուստինիանոսի կառուցած այս հրաշակերտ եկեղեցիին վրայ և հրամայեց, անունը անփոփոխ պահելով, մզկիթի վերածել զայն և ինքն ալ ցորեկուան Նամազը իր աւագանիով միասին հոն կատարեց[1]։

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱՌՈՒՄԷՆ ՅԵՏՈՅ.— Սուլթան Մէ-

---

(1) Կ. Պոլսոյ առման կարեւոր թուականը (1453), ընդունուած է իբրեւ վախճան Միջին Դարու, և սկզբնաւորութիւն Նոր Պատմութեան։ Բացի Այա-Սօֆիայէ, Ֆաթիհ Յունական ուրիշ վեց հոյակերտ եկեղեցիներ ալ մզկիթի վերածել տուաւ։

հէմմէտ Կ. Պոլիսն առնելով՝ զայն իր Մայրաքաղաքն ըրաւ և ինք կոչուեցաւ Ֆաթիհ (Աշխարհակալ) և կոտորածին ու Թալանին վերջ տալով՝ հրամայեց անմիջապէս քաղաքին աւերակ մասերը վերանորոգել և բնակչաց գաղթումն արգիլելով՝ անոնց կեանքն ու ստացուածքը ապահովել:

Ճէնովացիք ալ, Ղալաթիոյ իրենց արուարձանին բանալիները՝ յաղթական Սուլթանին յանձնելով՝ անոր գթութեանն ապաւինեցան:

Սուլթան Ֆաթիհ, Գէորգ Գենադիոս վանականը Յունաց Պատրիարք կարգելով՝ մեծամեծ պատիւներ ընծայեց անոր և Սուլթանական Ֆէրմանով՝ ազգային ու կրօնական առանձնաշնորհումներ տուաւ: Նոյնպէս, Պրուսայի Հայոց Յովակիմ եպիսկոպոսը, որ իր մտերիմ բարեկամն էր. Պոլիս հրաւիրելով, Հայոց Պատրիարք կարգեց՝ Յունականին յար և նման առանձնաշնորհումներով և Ասիական գաւառներէն ալ բազմաթիւ Հայ ընտանիքներ բերել տալով՝ զանոնք բնակեցուց Պոլսոյ այլ և այլ արուարձաններուն մէջ, որոնք կոչուեցան Աղբը Օտալար(1):

Կ. Պոլսոյ առման լուրը ահ ու սարսափ ազդեց բոլոր Եւրոպայի: Իրաւ է թէ Պապը՝ այս առթիւ խաչակրութիւն մըն ալ քարոզելու փորձ ըրաւ, բայց ընդունայն:

Ֆաթիհ՝ Պարսկաստան, Եգիպտոս ու Մէքքէ դեսպաններ ղրկելով՝ իր այս փառաւոր աշխարհակալութիւնն աւետեց և իր Խալիլ փաշա վէզիրն ալ, որու Յոյներէն կաշառուած և դաւաճանութիւններ գործած

(1) Այդ Հայաբնակ Օտալարները հետեւեալներն էին, Ա. Գարա Կէօմրիւք Օտալարը, Բ. Մայրա Օտալարը, Գ. Զարշամպա Օտալարը, Դ. Թէֆիք Օտալարը, Ե. Աւըր Գաբու Օտալարը, Զ. Կէօմրիւքճի Օտալարը, Է. Հէնտէք Օտալարը են.:

Ճըլըմը ապացուցուած էր. իր աչքին առջև գլխատել տուաւ:

Սակայն, եթէ Եւրոպայի արեւմտեան տէրութիւնները անտարբեր գտնուած էին Բիւզանդիոնի կայսրութեան դժբախտ օրերուն, դրացի պետութիւնները շուտով զգացին թէ՝ Ասիոյ ու Եւրոպայի սահմաններուն վրայ հաստատուած և Կ. Պոլիսը իրեն մայրաքաղաք ունեցող Օսմանեան ահեղ զօրութիւնը ինչ սոսկալի վտանգ պիտի սպառնար իրենց գոյութեան: Եւ իրօք, Մաճառները ու Ալպանացիք մէկ կողմէ, Վենետկեցիք և Հռոդոսի ասպետները միւս կողմանէ՝ կը նեղէին Օսմանեան պետութիւնը: Ֆաթիհ, նախ գնաց Մաճառիստանի պատուարը եղող Պէլկրատը դրուելու: Սակայն Հունիատ վրայ հասնելով՝ 150,000 Օսմանցիներու կատաղի յարձակումներուն դիմադրելով՝ ստիպեց Սուլթանը որպէս զի մնացած զօրքովը ետ քաշուի: Այս ճակատամարտին մէջ էր որ Մաճառ դիւցազնը մահացու վէրք մը ստանալով մեռաւ:

Վենետկեցիներն ալ ծանր վնասներ կրեցին, որովհետև Օսմանցիք, Սկլաւօնիան, Ստիրիան և Կառնիօլան նուաճելու կը պատրաստուէին, երբ Վենետիկեցիք իրենց հայրենիքը փրկելու և Արևելքի մէջ իրենց մեծահարուստ վաճառականութիւնը ձեռքէ չի հանելու նպատակաւ՝ ստիպուեցան Սուլթանին հետ հաշտութիւն կնքել՝ տարեկան մեծագումար տուրք մը վճարել յանձն առնելով: Այս միջոցին մեռաւ՝ 20 տարիէ ի վեր Օսմանցիներուն անհաշտ ու կատաղի հակառակորդ և միշտ յաղթող հանդիսացող Ալպանիոյ իշխան հռչակաւորն Իսկէնտէր Պէյ և Ալպանիա եղաւ Օսմ. նահանգ մը, բաց ի իր Քրոյա Մայրաքաղաքէն՝ որ տասը տարի դիմադրեց[1]: Այնուհետև, Ֆաթիհ իր զէնքը դարձուց Հռո-

(1) Կը պատմեն թէ Օսմանցիք, Իսքէնտէր Պէյի քաջութեան

դոսի դէմ։ Այս կղզին Ս. Օհաննու կարգին Ասպետաց ձեռքն էր և որոնց մեծաւորը, Պետրոս Օպուսօն՝ Թրքաց դէմ երկար ատեն պայքարեցաւ։ Ֆաթիհ՝ Իտալիա ղրկելով՝ Օդրանթ քաղաքը պաշարմամբ առաւ և բնակիչները սուրէ անցուց։ Իտալացի իշխանները ահ ու սարսափի մատնուելով՝ վերջ տուին իրենց երկպառակութիւններուն և միանալով՝ վերստին գրաւեցին Օդրանթ քաղաքը։ Այս ձախորդութեան վրայ, Սուլթան Մէհէմմէտ զայրանալով՝ կը պատրաստուէր Արևմտեան տէրութեանց դէմ մեծ արշաւանքի մը ձեռնարկել, երբ մեռաւ 1481, Մայիս 2ին։

Սուլթան Մէհէմմէտ, իր Ֆաթիհ պատուանունը լիուլի արդարացուց, ո՛չ միայն Կ. Պոլսոյ տիրելով՝ այլ և իր 30 տարուան իշխանութեան միջոցին աշխարհակալելով և նուաճելով 2 կայսրութիւն, եօթը թագաւորութիւն ու Եւրոպայի և Ասիոյ մէջ ալ 200 է աւելի քաղաքներ։

Ֆաթիհ, որքան աշխարհակալ, նոյնքան ալ մեծաշէն վեհապետ մըն էր։ Ինքը շինել տուաւ Մարմարայի բերդերը, Եէտի Գուլէի ամրոցը, Սարայ Պուրնուի արքունական հոյակապ պալատը՝ (Հայ վարպետներու ձեռքով), Էյուպ Սուլթանի մզկիթը՝ ուր թաղուած է՝ Էպու-Էյուպ-Անսարին, որ ինքը եղած է Իսլամաց Մարգարէին առաջին անգամ Մէտինէի մէջ հիւրընկալողը։ Նոյնպէս՝ իր անունով փառաւոր մզկիթի մը (Ֆաթիհ Ճամիսի) հիմը դրաւ և ուր կը գտնուի իր գերեզմանը։ Ասոնցմէ ի զատ, Ֆաթիհ, Մէտրէսէներ, խաներ, հիւանդանոցներ, գրատուններ աղբիւրներ, բաղնիքներ և նմանօրինակ բազմաթիւ շինութիւններով իր նոր Մայրաքաղաքը զարդարեց։

վրայ այնքան կը հիանային որ, անոր մահէն յետոյ՝ ոսկերոտիքը իրենց մէջ բաժնելով՝ իբրև բժժանք (Նուսխա) իրենց վիզէն կը կախէին, կարծելով թէ այս միջոցաւ անյաղթելի կը դառնան։

Կ'ըսուի թէ Սուլթան Ֆաթիհ, Արեւելեան ու Եւրոպական քանի մը լեզուներ սահուն կերպով խօսելէ ի զատ, բանաստեղծութեան և մանաւանդ նկարչութեան ալ մեծ փափաք և ընդունակութիւն ունէր։

Կ'աւանդուի թէ, երբ Իկոնիոյ Սէլճուգեան Թուրք հարստութեան վերջին թագաւորը՝ Սուլթան Ալա՛էտտին, Թաթարներու ձեռքով գահընկէց ըլլալով մեռաւ և Սէլճուգեանց տիրապետութիւնը վերջացաւ, «Մէսնէվէի Շէրիֆ» անուն Պարսկերէն երեւելի գիրքին հեղինակ՝ Մեվլանա Ճելալէտտինի Ռումիի որդին՝ Սուլթան Վէլէտ՝ Ալա՛էտտինի սուրը Օսման Կազիին մէջքը կապեց։

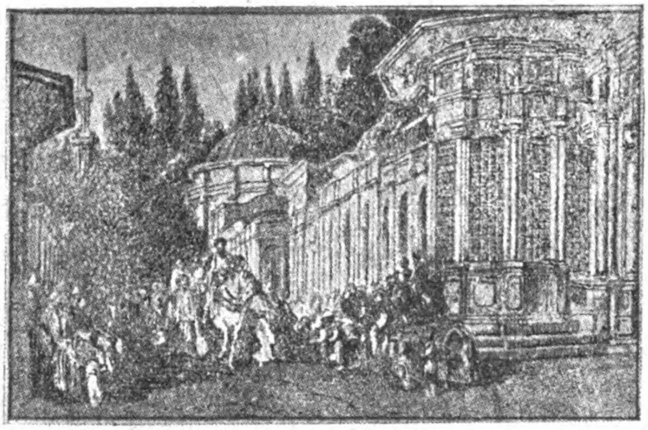

Թրակապութեան հանդէս՝ Էյուպի մզկիթին մէջ

Ֆաթիհի յաջորդ Սուլթանները, իրենց գահակալութենէն քիչ յետոյ, Էյուպի մզկիթը երթալով՝ Ղազի Սուլթան Օսմանի այդ աւանդական սուրը մէջքերնին կը կապեն և փառաւոր հանդիսաւորութեամբ թափօր կազմելով՝ կը մտնեն Բսիլօփորթա անուն պատմական դուռնէն դէպի քաղաք, և ուղղակի Այա-Սօֆիայի մզկիթը երթալով՝ իրենց ցորեկուան Նամազը հոն կը կատարեն։

Թրակապութեան հանդէսը (Գըլըճ ալայը), Օսմ. Սուլթաններուն համար՝ կերպով մը թագադրութիւն կը նշանակէ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Օսմ. պետութեան Ասիական բաժնին մէջ Ֆաթիհի սիսերիմ հակառակորդներէն մէկն էր նաեւ՝ Գարաից Աք-Գոյունլու հարստութենէն համբաւաւորն Ուզուն Հասան, որ նախ իր եղբայրն սպաննեց և ապա Գարա Գոյունլուներու իշխանութիւնը և Վրաստանն ալ նուաճելէ յետոյ, Վենետկեցիներուն դրդմամբ, սկսաւ Օսմ. երկիրներն ալ արշաւել: Ֆաթիհ, Դերջանի մէջ 1473ին ջախջախեց այս բախտախնդիր սպառապետին բանակը և զինքն ալ հալածական վարեց:

Սակայն, այս վճռական ճակատամարտէն առաջ, Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմմէտ, Ուզուն Հասանի գրած է սպառնական հետեւեալ նամակը, զոր կը զետեղենք հոս, իբր չահեկան նմոյշ մը Ֆաթիհի գաւրուն գրական ոճին. և գաղափար մը տուած ըլլալու համար թէ այս անուանի աշխարհակալը ի՛նչ տեսակ լեզու կը գործածէր իր հակառակորդներուն նկատմամբ:

Պիսմ իլլա՛հիր րա՛հմա՛նիր րահիմ, վէպի՛հի նէսթա՛ին, հազա քիթապունա, եանթըգու ալէյքիւմ պիլ հագգ.... Խալիգ իւլ քէմ՛լէյն վէ րազիգ իւս սագալէյն, ճէլլէթ գուտրէթուհու վէ 'ալէթ քէլիմէթուհու հազրէթլէրինին, պէնի գուլը քի, վա՛հիլ պիլլատ, համիլ ըպատ, մուհնի սիւննէթի Րէսուլիլլա՛հ, վէ մուհիի չէրիա՛թի նէպիյէիլլա՛հ, ալէյհի վէ ալէա 'ալիհի սալավաթուլլա՛հ, չա՛ը սէրվէրան Սուլթան Մուհամմէտ իպնիւ Պայէզիտ Խան ըմ, սանա քի սէրտարը Աճէմ, Խանը ա՛զամ Քէյ-Խուսրէվի նէկհանէ, ֆէրիտունի զէմանէ Հասան Խան սըն, միսալը չէրիֆիմիմտէ չէօյլէ լսրար պույուրտըմ քի՝ ակեա՛հ օլասըն:

Քիչի տէվլէթէ մալտուր օլուպ, հատտըհատտ թէճավիւզ իտուպ, պի խուսաֆլար հարէքեաթըն գըլմագ ա՛լամէթի խիթիգալը տէվլէթու էմարէթ վէ զէվալը մէմլէքէթ տիր: Փէս, չօլ վէսավիսի չէյթանիյէ քիմ, տիմաղըն ճէվֆինի մագարր իտինմիշ տիր, իսթինշագի մա՛ի խիապէթ պիրլէ՝ անը զա՛իլ ագըլ իմամընը փիշվա իտէսին քի, պիզիմ մէմլէքէթիմիզ տար-իւլ-իսլամ տըր, էպէտ 'անը ճէտտին՝ տէվլէթիմիզ չիրագը քիւֆիւր էնլի-

նին հիւրէյի եաղը ըլա րուշէն տիր ։ Խալամ էնլինէ էկէր եավլուղ գասաղն վար իսէ , սաայի տէվլէթ վէ չէրիաթ-տան պաղը սէնփն վէ սանա միւթապէ'աթ խոուպ մուավէնէթ խոէնլէր տիր ։

Փէ՛ս , պիղիմ սախի օլ թայիֆէնին գամը գասար-նա աթըմըղ էյէրլէնմիշ տիր , վէ գըլըճըմըղ գուշանմըշ տըր ։ «Պիլմէ՛մ , վէ նա ղափիլ խոիմ» տէմէյէսին ։ Հիչ սէն պէրու կէլմէք հաճէթ տէյիլ տիր ։ Շէվվալը միւ-պարէքտէ ամմէթ մէքսամինուհու ֆէթթանի զուլմինէն տէսաթուրի իլէ՝ լէշքէրի մէնսուրըմ պիրլէ , գալէի Գա-րահիսարըն իւզէրինէ վարըրըն , չօլ գասաէ քի գաննարը ճէպապիրէ թէքատէսէթ էսմասունու . պէն գուլունու սէպէպ գըլըպ , սէնին զուլմունու մաղլումլար իւզէ-րինտէն կէօթիւրէմ , վէ նամ ու նիշանընը նապէտիմ գը-լամ ։ Ձիլ ճիւմլէ թաթվիլի քէլամ լազըմ տէյիլ տիր ։ Միխալի մէյմունըմնա ճէվապ կէօնտէրէսին ։ Վէսսէ-լամուհու ալէա մէն էրատէնի պիլ խայր վէլ համտիւլ-իլլահիլ վահիտին նուսըրէթէ ալէա խայր իլ խալգ վէ ա-զիմ իլ խալգ Մուհամմէտին վէ ալինի վէ սահպինի էճ-մա՛ին իլա եէվմիտ տին ։

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱՌՄԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

7. Եւրոպական ցամաքին վրայ Օսմ. պետութեան հաստատութիւնը և մանաւանդ՝ Կ. Պոլսոյ առումը, քիչ ատենէն իրենց մեծ ազդեցութիւնն ունեցան Նոր Պատմութեան շրջանի քաղաքակրթութեան վրայ՝ սկսեալ ԺԶ. դարէն, երբ առաջին անգամ, Ֆրանսայի թագաւորը Ֆրանսուա Ա. կը դաշնակցէր Գանունի Սիւլէյման Ա.ի հետ՝ ընդդէմ Գերմանիոյ Շարլ Ե. (Շարլ Քէն) Կայսեր։

Միւս կողմանէ, Յունական կայսրութեան անկումին հետեւանօք, բազմաթիւ Յոյն գիտուններ ու մատենագիրներ, իրենց հետ առնելով հնադարեան թանկագին ձեռագիրներ՝ գաղթեցին Իտալիա՝ ուր մեծ մղում տուին գեղեցիկ դպրութեանց և մատենագրութեան, որոնք արդէն սկսած էին ծաղկիլ՝ մանաւորապէս Մէտիչեան համբաւաւոր ընտանիքին և Իտալացի իշխաններու մեկենասութիւնը շնորհիւ, և որով յառաջ պիտի գար ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԵԱՆ փառաւոր շրջանը։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՊԱՅԱԶԻՏ Բ.

(Հիճրէթի՝ 886—916.— Քս.ի 1481—1512)

1. Ճեմի ապստամբութիւնն ու մահը.— 2. Մէմլուքներու ապստամբութեան զսպուիլը.— 3. Վենետկեցիներուն դէմ պատերազմ.— 4. Այս Սուլթանին օրով Օսմ. պետութեան վիճակը.— 5. Երկրաշարժ.— 6. Պայազիտի՝ գահէն հրաժարիլը։

---

1. Ֆաթիհի յաջորդեց իր անդրանիկ որդին ՊԱՅԱԶԻՏ Բ. որ չափազանց կրօնասէր ու բարեպաշտ, և մանաւանդ՝ զինուորական ու քաղաքական գործերէ աւելի՝ կրօնական խնդիրներով զբաղելուն պատճառաւ՝ իր ժամանակակիցներէն Վէլի (Սուրբ) կոչուած է։ Մինչդեռ իր եղբայրը Ճեմ, աւելի աշխոյժ, քաջ զինուորական և մանաւանդ՝ Ենիչէրիներուն սիրելի ըլլալով՝ փորձեց հօրը գահուն տիրանալ և այս նպատակաւ ապստամբեցաւ։

Սակայն Ենիշէհիրի և Էնկիւրիի մէջ յաջորդաբար յաղթուելով՝ նախ Եգիպտոս, ապա Հռոդոս կղզին, անկից Նաբոլի և վերջապէս ապաստանեցաւ Հռոմ՝ ուր Աղեքսանդր Զ. (Պորճիա) Պապը. 3000000 ոսկի տուքա կաշառքի փոխարէն զինք թունաւորելով՝ մարմինն ալ յատուկ դեսպանութեան մը միջոցաւ՝ Սուլթան Պայազիտի ղրկեց, կ'ըսեն։

Սուլթան Ճէմ

Պապին այս ոճրագործութեան նպատակն էր՝ արգիլել Ֆրանսայի Կարոլոս Ը. Թագաւորը որ մտադիր էր Ճէմը ձեռք անցնելով Կ. Պոլսոյ վրայ քալել և զայն գահը բարձրացնել։

2. Սուլթան Պայազիտ ուզելով նուաճել Սուրիան, որ Եգիպտոսի Մեմլուքներուն ձեռքն էր, ինքն անձամբ 60000 զօրքէ բաղկացած բանակի մը գլուխն անցնելով՝ յառաջացաւ դէպ ի Փոքր Ասիա՝ ուր Գարամանիոյ սահմաններուն մօտ հանդիպեցաւ Չէրքէզներէ կազմուած Մէմլուք անհարկու հեծելազօրքին, որ երկու յարձա-

կումով՝ Թուրքերէն 30000 հոգի ջարդեց և մնացեալը ցիր ու ցան ըրաւ։

3. ՎԵՆԵՏԿԵՑԻՆԵՐՈՒՆ ԴԷՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄ — Սուլ. Պայազիտ աւելի յաջողութիւն գտաւ ծովու վրայ։ Եւրոպական բաժնին մէջ՝ Ալպանիան, Պոսնան և Հերսէքը բոլորովին նուաճելէ յետոյ, 1499ին պատերազմ բացաւ Վենետկեցիներուն դէմ, որոնք Հռոմայ Պապին, Ֆրանսայի և Մաճառներուն հետ դաշնակցելով՝ Եւրոպական Թուրքիոյ ծովեզերեայ երկիրները կ՚աւերէին։ Սուլթանը. իր Քեմալ Րէյիս անուանի ծովակալին միջոցաւ յաղթեց դաշնակից նաւատորմին և Վենետկեցիներուն ձեռքէն առաւ Լեփանթը, Քորոնը, Տուրացցօ, Մէթոնը և Նավարինի քաղաքները։ Սակայն երբ յաղթուողները երեք տարի յետոյ՝ Եգինէ ու Քեֆալոնիա կղզիներուն տիրեցին, Սուլթանը պարտաւորեցաւ հաշտութիւն կնքել և արտօնել որ, Վենետիկեցիք ազատ ըլլան Սև ծովու մէջ վաճառականութիւն ընել և Կ. Պոլսոյ մէջ ունենալ դեսպան մը, որ կը կոչուէր Պայլ կամ Պայլօզ։

4. Սուլթան Պայազիտի ժամանակ, Օսմ. պետութեան տարեկան եկամուտն էր 5,000,000 ոսկի։ Ասիոյ մէջ ունէր 24, իսկ Եւրոպայի մէջ 34 կուսակալութիւն։ Կանոնաւոր զօրաց թիւն էր 50000 և 70000 ալ Ենիչէրի. Իսկ ծովային զօրութիւնը կը բաղկանար 170ի չափ մեծ ու փոքր պատերազմական նաւերէ։

5. Այս Սուլթանին իշխանութեան օրով, 1509ին էր որ, զարհուրելի երկրաշարժ մը մեծ աւեր գործեց Մայրաքաղաքին մէջ։ 1070 տուն, 110 մզկիթ, բազմաթիւ խաներ ու պետական շէնքեր, Եէտի Գուլէի և արքունական պալատին պարիսպները՝ մինչև Պաղչէ Գափու կոչուած դուռը կործանեցան և փլատակներուն ներքև հազարաւոր հոգիներ կորան։ Նոյնպէս՝ Էտիրնէ, Տիմէթօքա ու Կէլիպօլու, գրեթէ աւերակ դարձան։

6. Սուլթան Պայազիտ իր հինգ որդիները Փոքր Ասիոյ այլ և այլ գաւառներու կուսակալ կարգած էր։ Սակայն երրորդ որդին Սելիմ, որ իր աշխոյժ և զինուորական նկարագրին պատճառաւ մեծ ժողովրդականութիւն շահած էր, գահաժառանգ Ահմէտ եղբօրը ձեռքէն յաջորդութեան իրաւունքը յափշտակելու նպատակաւ՝ Խրիմու Թաթար Խաներէն օգնութիւն առնելով՝ Կ. Պոլսոյ վրայ քալեց և Ենիչերիներուն պաշտպանութեամբ՝ Սուլթան հռչակուեցաւ։ Սելիմ, ձեւի համար խնդրեց հօրմէն, որպէս զի իր մօտ ապրելով ծերութեան օրերը հանգիստ անցունէ։ Սակայն հայրը պատասխանեց թէ «Մէկ պատեանը երկու սուր չի կրնար պարունակել»։ Ուստի գահէն հրաժարելով Տիմէթօքա քաղաքը առանձնանալու գացած ատեն, ճամբան, իր որդւոյն զրկած Յոյն բժիշկի մը ձեռքով թունաւորուելով մեռաւ։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Չէլէպի Սուլթան Մէհմմէտէն սկսեալ՝ մինչեւ Պայազիտ Բ. տեւող այս դարուն մէջ իբրեւ յիշատակութեան արժանի երեւելի, օրէնսգէտներ ու գրագէտներ էին Եազըճը Օղլու, որ Մուհամմէտ և Մօհլա-Ֆէնարի գործերը գրած է։ Չէլէպի Սուլթան Մէհէմմէտի ուսուցիչը եղած է՝ հռչակաւոր Մօհլա-Կիւրանի: Նաեւ, իբրեւ գրագէտ մեծ անուն թողած են՝ Խիւսրէվ, Շէյխ Վէֆա, Շէյխ Շէմս-էտ-տին և ուրիշ բանաստեղծներ։

Օսմ. պետութեան այլ և այլ մասերը ճարտարապետական հոյակապ շէնքերով և ամրութիւններով զարդարեցին՝ իրարու յաջորդող հետեւեալ Սուլթանները։

Սուլթան Չէլէպի, Պրուսայի մէջ կառոյց Եէշիլ Իմարէթ անուն հոյակապ մզկիթն ու շիրիմը, ինչպէս նաեւ Էտիրնէի մէջ՝ Ուլու Ճամի անուն համբաւաւոր մզկիթը։ Նոյնպէս՝ այլ և այլ քաղաքներու մէջ բազմաթիւ Մէտրէսէներ (կրօնական վարժարաններ), բաղնիքներ, աղբիւրներ շինել տուաւ։

Սուլթան Մուրատ Ա. Սելանիկ, Էտիրնէ և Պրուսա քաղաքները

հասարակաց փառաւոր շէնքերով զարդարեց։ Մանաւորապէս Պրուսայի մէջ Մուրատիյէ անուն թաղը իր գործն է։

Սուլթան Ֆաթիհ, Կ. Պոլսոյ մէջ՝ տասը մզկիթ և բազմաթիւ մէտրէսէներէ ի զատ՝ շինել տուաւ նաև Էսկի-Սարայ ու Ենի-Սարայ անուն արքունական պալատները, քաղաքին ներքին պարիսպը և Մեծ Շուկային մէկ մասը։

Սուլթան Պայազիտ Բ. ալ, զանազան գաւառներու մէջ կառուցած կամուրջներէ, դպրոցներէ և մզկիթներէ ի զատ, մանաւորապէս Պոլսոյ մէջ ալ շինել տուած է հոյակապ մզկիթ, մէտրէսէ և իմարէթ մը, որոնք մինչև այսօր իր անունով կը կոչուին։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԷԼԻՄ Ա. (Եավուզ)

(Հիճրէթի՝ 916—926.— Քս.ի 1512—1520)

1. Սուլթան Սէլիմի նկարագիրը.— 2. Ճալտըրանի ճակատամարտը.— 3. Սուրիոյ ու Եգիպտոսի նուաճումը.— 4. Խալիֆայութեան փոխանցումը և անոր հետևանօք՝ Օսմ. Սուլթաններուն ստացած գերակշիռ ազդեցութիւնը։

1. Ինչպէս տեսանք, Սուլթան Սէլիմ Ա. իր գահը կը պարտէր Ենիչէրիներու պաշտպանութեան՝ որոնք իրենց մատուցած ծառայութեան իբր վարձ՝ դրամական մեծամեծ պարգեւներ, խաղեր ու զուարճութիւններ պահանջեցին։ Սուլթան Սէլիմ պարտաւորեցաւ տեղի տալ, եւ սակայն ժամանակ անցնելով, այս վատթար սկզբնաւորութիւնը տեսակ մը օրէնքի կարգ անցաւ, այնպէս որ, Ենիչէրիք, ամէն Սուլթանի գահակալութեան ժամանակ, սոսկալի խռովութիւններով՝ նախ եւ առաջ իրենց դրամական պարգեւները կը պահանջէին։

Զարմանալի է որ, Ենիչէրիներուն ըմբոստացումը եւ զինուորական օրէնքի ու կարգապահութեան անտեսումը՝ պարագլուխներու թելադրանքով, ամէնէն անողոք, ամէնէն աւելի արիւնի հետ խաղացող այս Սուլթանին օրով սկսած է։

Սուլթան Սէլիմի առաջին գործը եղաւ՝ Ահմէտ ու Գորգուտ եղբայրները, ինչպէս նաեւ հինգ եղբօրորդիները սպաննել տալ՝ իր գահը ապահովելու նպատակաւ։ Սուլթան Սէլիմ, իր անողոք եւ արիւնռուշտ նկարագրին համար կոչուած է Եավուզ, որ միանգամայն կը նշանակէ՝ ընտիր, գերազանց։

Եւ իրօք, ժամանակակից պատմագիրներ կ՚ըսեն թէ, այս Սուլթանին 8 տարուան իշխանութեան ամբողջ շրջանին մէջ՝ իրմէ անբաժան եղող բազմաթիւ դահիճներու եաթաղաններուն վրայէն՝ մարդկային արեան հետքը չի ցամքեցաւ բնաւ։ Դարձեալ, 8 տարուան միջոցին, անձնական թերութիւններու համար, իրարու ետեւէ գլխատուած 27 Վէզիրներու եղերական վախճանը այնքան սարսափ ազդած էր ժողովուրդին վրայ, որ իբրեւ ամենասոսկալի անէծք, աւանդութիւն դարձած էր ըսել. «Սէլիմին Վէզիրը ըլլաս — Ինչպէ՜ս, Սէլիմէ Վէզիր օլասըն»։

2. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— *Սուլթան Սէլիմ իր մղած երկու նշանաւոր յաղթութիւններով թէ Օսմ. պետութեան սահմաններն ընդարձակեց և թէ անոր բարոյական և քաղաքական ազդեցութեանը մեծապէս նպաստեց՝ ի մասնաւորի Իսլամական աշխարհին մէջ։*

Առաջին անգամ պատերազմի ելաւ Պարսից Շահ Իսմայիլ թագաւորին դէմ, որ իր սպաննած Ահմէտ եղբօրը փախստական զաւկին ապաստանութիւն ընծայած և անոր թելադրութեամբը սկսած էր Օսմ. երկիրները արշաւել։

Սուլթան Սէլիմ 180000 *զօրքով անցաւ Ասիա և Չալտըրանի ըսուած դաշտին մէջ իր հակառակորդը ջախջախիչ պարտութեան մը մատնելով՝ զանի հալածեց մինչև Դաւրէժ և նուաճեց Վրաստանի ու Ատրպատականի մէկ մասը։ Վայրագ Եավուզ, վիրաւոր ու գերի ինկած հազարաւոր Պարսիկները աչքին առջև գլխատել և մեծաքանակ կողոպուտ ալ ծովու ճամբով Պոլիս փոխադրել տալէ յետոյ, ինք, այս արշաւանքէն վերադարձին տիրեց Քիւրտիստանի և Միջագետաց՝ որով բազմամարդ ու հարուստ նահանգներ Օսմ. պետութեան մաս կազմեցին* (1514)։

3. ՍՈՒՐԻՈՅ ՈՒ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ.— *Սուլթան Սէլիմի երկրորդ կարևոր պատերազմն է Սուրիոյ մէջ մղածը ուր՝ Մէմլուքներուն յաղթելով՝ տիրեց Դամասկոսի, Հալէպի, Գազայի և Պաղեստինի։ Այս ճակատամարտին մէջ մեռաւ Մէմլուքներու առիւծասիրտ Կանսու-Կավրի ութսունամեայ Սուլթանը։ Գազայի վճռական յաղթութիւնը Եավուզ Սուլթանին առջև կը բանար Եգիպտոսի ճամբան՝ ուր անարգել յառաջացաւ և Գահիրէէն վեց մղոն հեռու հանդիպեցաւ Մէմլուքներու ստուարաթիւ բանակին։ Սուլթան Սէլիմ. իր նախորդէն խրատուելով և թշնամիին կատաղի հեծելազօրքին դի–*

ճաղրելու անկարող, Սուրիոյ մէջ մղած պատերազմին ատեն բանակին առջեւ՝ ուղտերու, սայլերու և ծառի կոճղերու շարժական պատնէշներ կանգնած և անոնց ետեւ զետեղած էր հրետանին։ Եավուզ, միեւնոյն դրութիւնն ի գործ դրաւ Եգիպտոսի մէջ, և հակառակ Մէմլուքներու կատաղի դիմադրութեան, յաղթութիւնը մնաց Օսմանցիներուն։ Սուլթան Սէլիմ մեծ, հանդիսաւորութեամբ մտաւ Գահիրէ՝ որու դուռնէն Մէմլուքներու Թուման Պէյ գլխաւորը կախել տալէ յետոյ, 20.000 է աւելի բնակիչ ալ սուրէ անցնելով՝ Նեղոսի գետը նետել տուաւ (1517)։

Սուլթան Սէլիմ, քաղաքական շատ գնահատելի հեռատեսութեամբ մը՝ Եգիպտոսի կառավարութեան ձեւը չի փոխեց և հոն իշխող Մէմլուք Պէյերը իրենց պաշտօնին մէջ վերահաստատելով՝ միայն ձեւակերպութեան համար՝ փաշա մը անուանական կերպով կուսակալ կարգեց և ինքը դարձեալ՝ Սուրիոյ և Փոքր Ասիոյ ճամբով վերադարձաւ Կ. Պոլիս։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Կը պատմեն թէ, երբ Սուլթան Սէլիմ իր Մեծ Վէզիր Եունուս փաշային և հռչակաւոր իւլէմա Իպնի-Քէմալ էֆէնտիի ընկերակցութեամբ Գահիրէէն կը վերադառնար, իր վէզիրին դժգոհ կերպարանքը դիտելով՝ հետաքրքրութեամբ պատճառը կը հարցնէ. «Վեհափառ Տէր, կը պատասխանէ վէզիրը, եթէ Ձեր Գուլերը —Ենիչերիները— կանխաւ գիտցած ըլլային որ իրենց արեանը գինով նուաճելիք Եգիպտոսը կրկին Մէմլուքներու իշխանութեան պիտի յանձնէք, բնա՛ւ յանձն չի պիտի առնէին իրենց արիւնը թափելու»։ Իպնի-Քէմալ իւլէման սարսափահար կը մնայ Վէզիրին այս յանդուգն դիտողութեան վրայ։ Իսկ Եավուզ, կատաղութենէն կրակ կտրած, վայրկենապէս Վէզիրին կոկորդէն բռնելով կը տապալէ գետին և աչքին առջեւ իսկոյն գլխատել կուտայ։

Իսկ գաղափար մը տալու համար թէ՝ Սուլթան Սէլիմ ինչ ա-

ուրճան մեծարող մըն էր տաղանդի և բարձր արժանիքի տէր ան-ձերու, կ'արժէ հետեւեալ օրինակը մէջ բերել։

Այն պահուն, երբ Նունուս փաշա Վէզիրը՝ գահճին տապարէն տակ թաւալագլոր գետին կը փռուէր, Նաֆուզ՝ անտարբեր և անզգած՝ կը շարունակէր իր ճամբան։ Սակայն յանկարծ, իրեն ընկերացող Իս-լէմային ձին, պատահմամբ, ջուր լեցուած փոսի մը մէջ կոխելով՝ Սուլթանին խաֆթանը (վերարկուն) ամբողջապէս կը ցեխոտէ։ Արդէն քիչ մը առաջ տեղի ունեցած արիւնալի տեսարանէն յուզուած ու գողահար ալեզարդ Իսլէմային լեզուն բոլորովին կը ցամքի, կ'այլայլի և անկարող կ'ըլլայ արդարացումի և կամ ներողութեան բառ մը գըտ-նել։ Նաֆուզ կը նշմարէ խեղճ ծերունիին հոգեկան այս տագնապալից վիճակը և անմիջապէս ետին կը դառնայ ու թիկնապահ մը կանչելով կը հանէ անոր կը յանձնէ ցեխոտած վերարկուն և ինք յարգալից ձեւով մը խօսքը Իսլի-Բէմալի ուղղելով կ'ըսէ.

«Իսլէմա աթը այաղընտան իւզէրիմէ սըչըրրայան չամուր, պաքըզ ֆաքըր միւպահաթըմ տըր. Պու էլ վէֆաթ, պու դաֆթըմըմ, տան-տըղըմըն իւզէրինէ եօրթիւլսիւն»։ Այսինքն՝ Իսլէմայի մը ձիուն ոտ-քէն՝ արքայական պատմուճանիս վրայ ցատքած ցեխը՝ ինծի համար պարծանք մը կը նկատեմ և կը փափաքիմ որ մահուանէս յետոյ, այս վերարկուս դամբանիս վրայ փռուի։

4. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄԸ.— Երբ Սուլ-թան Սէլիմ Եգիպտոսի տիրելով յաղթանակաւ Գահիրէ մտաւ, Ֆաթիմեան Ամիրապետութեան վերջին ներկա-յացուցիչը՝ Միւթէվէքքիլը-Ալ-Ալլահ իր Խալիֆայութեան տիտղոսին հետ, Մէքքէ ու Մէտինէ՝ Իսլամական երկու նուիրական քաղաքաց բանալիները յանձնեց յաղթական Եավուզի, և այս թուականէն սկսեալ՝ Օսմանեան Սուլ-թանները եղան Խալիֆէ համօրէն Իսլամական աշխարհին (Խատիմ-Իւլ-Հարէմէյն Իւշ-Շէրիֆէյն)»։

Սուլթան Սէլիմ. թէպէտ վայրագ ու արիւնռուշտ, սակայն իր զինուորական տաղանդով, հեռատես քաղա-քականութեամբ և մանաւանդ՝ իբրև գրականութեան սիրող և մեկենաս՝ Օսմանեան ամէնէն անուանի Սուլ-թաններէն մէկը եղած է։ Ինք. Մեծին Աղեքսանդրի հի-ացող մը, կը փափաքէր անոր արժանաւոր հետեւող և համահաւասար համբաւ մը թողուլ։

Այս պատճառաւ, նորա կենսագրութիւնը իր ամէնէն հաճելի ու սովորական ընթերցումն էր։ Գահիրէի ճակատամարտի միջոցին, իր վարժ ու սիրական ձին վիրաւորուելով մեռաւ։ Եաւուզ, Մակեդոնացի աշխարհակալին օրինակին հետեւած ըլլալու համար, փառաւոր յուղարկաւորութիւն մը կատարել տուաւ և հրամայեց որ անոր մարմինը առանձին դամբարանի մը մէջ ամփոփուի։

Սուլթան Սէլիմ համոզուած ըլլալով որ, իրարմէ զօրաւոր ու բազմաթիւ Քրիստոնեայ տէրութեանց դէմ չարունակ մաքառելով՝ դժուար պիտի ըլլայ Եւրոպայի մէջ երկրակալութիւններ ընել, ուզեց Դանուբը իբր բնական սահման գծել Օսմ. Եւրոպայի, և արդէն գրա-

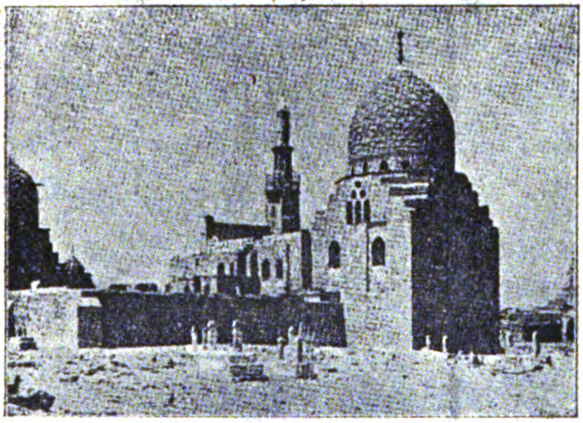

Գահիրէի մէջ Խալիֆաներու դամբարանը

ւուած երկիրներուն պաշտպանութեանը հոգ տանիլ։ Այս ծրագրին հետեւելով՝ իր գլխաւոր նպատակն էր՝ Օսմ. պետութեան արեւ. և հար. սահմանները ընդարձակել։ Մէկ խօսքով, կ'ուզէր Պարսկական տէրութիւնը բնաջինջ ընելով՝ Իսլամական հզօր ու միահեծան կայսրութիւն մը հիմնել՝ Օսմանեան Խալիֆայութեան ներքեւ՝ իբրև աւելի բնական, աւելի ապահով և աւելի տեւական տիրապետութիւն մը, զոր մասամբ միայն կրցաւ իրագոր-

ծել։ Սա ճշմարիտ է որ, Սուլթան Սէլիմ, ո՛չ միայն Օսմ. պետութեան քառապատիկ ընդարձակութեամբը նորանոր և հարուստ երկիրներ աշխարհակալեց, այլ և Խալիֆայութեան ալ տիրանալով՝ Իսլամական աշխարհին վրայ՝ Օսմ. պետութեան քաղաքական և բարոյական ազդեցութիւնը անհամեմատ կերպով բազմապատկեց։

Իր իշխանութեան վերջի տարին, Սուլթան Սէլիմ հրամայեց իր Վէզիրին՝ որպէս զի ամբողջ կայսրութեան մէջ գտնուած և Իսլամութիւնն ընդունիլ յանձն չառնող բոլոր Քրիստոնեաները սրէ անցունէ։ Ահաւոր Եավուզի այս անագորոյն հրամանը ո՞վ պիտի համարձակէր մերժել։ Կը մնար սակայն այս իմաստով Ֆէթվա մը ձեռք բերել։ Բայց օրուան անուանի Շէյխ-Իւլ-Իսլամ Ջեմալիղի Ալի Էֆէնտի, մահը արհամարհելով՝ ոգւով չափ ընդդիմացաւ այս անօրէն հրամանին գործադրութեան՝ Սուլթանին ներկայացնելով Գուրանի այն պատուէրը՝ որով Մարգարէն կ'ըսէր. «Ո՛չ ոք պէտք է բռնադատել իմ կրօնքս հետեւելու համար»։ Առաջին անգամն էր որ Եավուզ՝ ուրիշի մը առջեւ գլուխ կը ծռէր, և սակայն իր այս համակերպութեամբ՝ միլիոնաւոր անմեղներու կեանքը պիտի փրկուէր։

Սուլթան Սէլիմ կը կը պատրաստուէր Պարսից դէմ նոր արշաւանքի մը և Հռոդոս կղզին պաշարելու, երբ մահացու հիւանդութիւն մը վերջ տուաւ իր աղմկալից կեանքին եւ քաղաքական հսկայ ծրագիրներուն։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Որքան խիստ ու վայրագ նկարագրի տէր, նոյնքան ալ ուղղամիտ և արդարասէր էր Սուլթան Սէլիմ, ինչ որ կ'ապացուցանէ հետեւեալ շատ գեղեցիկ օրինակը։

Սուլթան Սէլիմ, դէպ ի Արաբիա ու Եգիպտոս իր արշաւանքին ատեն, դրամի պէտք ունենալով կը դիմէ Քրիստոնեայ վաճառականի մը և քանի մը տասնեակ հազար ոսկւոյ փոխառութիւն մը կ'ընէ։

Մայրաքաղաք վերադարձին. օրուան Տեֆթէրտարը (Համարակալ), իր Վեհապետին գործունէութիւն մը ցոյց տուած ըլլալու ծանծաղամտութեամբ՝ ժուռնալով մը կը փութայ աւետել որ, փոխատու վաճառականը մեռած ըլլալով երկու զաւակ և անհագին հարստութիւն թողած էր։ Ուստի կ'առաջարկէր որ, ո՛չ միայն պետական գանձը այդ վաճառականին պարտական եղած գումարը չվճարէ, այլեւ՝ անոր թողած մեծագումար հարստութենէն մաս մըն ալ յարքունիս գրաւէ։

Սուլթան Սելիմ, իրեն մատուցուած այս գիրին իբրեւ պատասխան, անոր վերեւը իր ձեռքով հետեւեալը կը գրէ.

«Միւթէվէֆայա՝ րահմէթ, մալինէ՝ պէրէքէթ, էվլատլարընա՝ աֆիյէթ, ղամազա տա՝ լանէթ»։ Այսինքն՝ «Հանգուցելոյն հոգիին՝ հանգստութիւն, Հարստութեանը՝ օրհնութիւն, Զաւակացը՝ առողջութիւն, իսկ Մատնիչին՝ Անէ՛ծք»։

Թէպէտ պատմութիւնը չըսեր թէ ի՞նչ եղաւ վախճանը այս անարգ դաւաճանին, սակայն դատելով Եավուզի նման խստաբարոյ Սուլթանի մը նկարագրէն. Տեֆթէրտար էֆէնտին ապահովաբար դէպ ի հանդերձեալ անմիջապէս կեանք ճամբայ ելած ըլլալու է։

ՄԱՍՆ Բ.

Գանունի Սուլթան Սիւլէյմանէն
մինչև Սուլթան Մահմուտ Ա.

(Հիճրէթի՝ 926—1143.— Քս.ի 1520—1730)

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ Ա. (Գանունի)

(Հիճրէթի՝ 751—805.— Քս.ի 1386—1402)

1. *Պելկրատի և Հռոդոսի առումը.— Եւրոպական պատերազմներ.—* 3. *Վիեննայի պաշարումը.—* 4. *Ֆրանսուա Ա.—* 5. *Պարսկական պատերազմ.—* 6. *Խայրէտտին Պարպարոսա.—*7. *Ծովային պատերազմներ.—* 8. *Մաճառաց և Պարսից դէմ պատերազմ.—* 9. *Սուլթան Սիւլէյմանի մահը և իր դարը։*

Եաւուզ Սուլթան Սէլիմի յաջորդեց Սուլթան ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ Ա. որու օրով Օսմ. պետութիւնը իր փառքին և զօրութեան գագաթնակէտը հասաւ.

Սուլթան Սիւլէյման՝ իր հօրը երկարատև բացակայութեանը միջոցին, ինքն էր երկրին վարչական գործերը տնօրինող, այնպէս որ իր գահակալած պահուն՝ կառավարելու փորձառութիւնը միասին կը բերէր։

1. ՊԷԼԿՐԱՏԻ ԱՌՈՒՄԸ (1521).— *Եաւուզ Սուլթան Սէլիմի մղած երկարատև պատերազմներուն հետևանօք, բանակը՝ հանգիստի, երկիրը՝ խաղաղութեան և կառավարութիւնը՝ ներքին հանդարտութեան և կազմակերպութեան պէտք ունէր։ Սակայն պարագաներն*

Պէլկրատի առումը

այնպէս մը բերին որ, Սուլթան Սիւլէյմանի 46 *տարուան երկարատև իշխանութիւնը՝ ցամաքային ու ծովային պատերազմներու. ինչպէս նաև՝ Ասիոյ ու Եւրոպայի մէջ նորանոր աշխարհակալութեանց շրջան մ՚ըլլայ։*

Սուլթան Սիւլէյմանի ժամանակակից էր Մաճառիստանի թագաւորը Լուի Բ. որ տէր էր նաև հարաւային Լեհաստանի, Պոհեմիոյ, Թրանսիլվանիոյ և Սերպիոյ՝ որու մայրաքաղաքը Պէլկրատ՝ Թրքաց դէմ «Քրիստոնէութեան Պատուարը» կը կոչուէր։

Լուի, ո՛չ միայն մերժած էր տարեկան հարկը վճարել Օսմ. պետութեան, այլ և՝ վատաբար սպաննած էր Սուլթանին դեսպանը։ Սուլթան Սիւլէյման, այս նախատինքն իմանալով՝ գնաց պաշարեց Պէլկրատ ամուր բերդաքաղաքը և քանի կատաղի յարձակումներէ յետոյ, վերջապէս յաջողեցաւ տիրել անոր (1521)։ Այսպէս, Քրիստոնէութեան պատուարը քանդուած էր։

2. Սակայն Սուլթան Սիւլէյման. փոխանակ աւելի յառաջ քալելու, բաւականացաւ այս յաղթութեամբ և յաջորդ տարին գնաց պաշարեց Հռոդոս կղզին, որ Երուսաղէմի Ս. Յովհաննու կարգի ասպետաց ձեռքն էր։ Պաշարումը տեւեց վեց ամիս և Օսմանցիք իսկզբան մեծամեծ կորուստներ ունեցան։

Կղզեցիք, թէպէտ երկար ատեն հիանալի քաջութեամբ դիմադրեցին. բայց վերջապէս՝ ուտեստի և ռազմանիւթի բացարձակ չգոյութեան պատճառաւ և 80,000է աւելի կենդաներ զոհ տալէ յետոյ, ստիպուեցան անձնատուր ըլլալ։ Ասպետները իրենց Վիլիէ-տը-լիլ-Ատամ ութսունամեայ քաջարի գլխաւորին առաջնորդութեամբ և յաղթական Սուլթանին խորին հիացումին մէջ, մեկնեցան Հռոդոսէն և 1530ին հաստատուեցան Մալթա կղզին, զոր իրենց կը նուիրէր Շարլ Ե. Գերմանիոյ կայսրը։

Վիլիէ-տը-լիլ Ատամ

Կը պատմեն թէ, երբ Ասպետաց ծերունի հրամանատարը բերդին դուռնէն դուրս կ՚ելլէր նաւ նստելու և Իտալիա քաշուելու համար, մեծանձն Սուլթանը անոր այս նկուն վիճակը տեսնելով խղճաց և ըսաւ քովը կեցող վէզիրներուն. «Սա ծերունին իր այսչափ տարուան տունէն ու տեղէն հանելով անհանգիստ ընելս, հաւատացէք որ խղճիս կը դպչի։ Բայց ի՞նչ ընենք, պետական քաղաքականութեան պահանջումն է այս»։

Սուլթան Սիւլէյման՝ Եւրոպայէ վերադարձին, իրեն Մեծ Եպարքոս ընտրեց Իպրահիմ փաշան, որ իր վաղեմի բարեկամը և վարչական կարողութիւնով օժտուած անձ մըն էր։ Նորընտիր Վէզիրին առաջին գործը եղաւ Փոքր Ասիա ու Եգիպտոս ճամբորդելով՝ անձամբ տեսնել երկրին վիճակն ու պէտքերը և ըստ այնմ դարման տանիլ։ Նոյնպէս՝ խեղդեց Մայրաքաղաքին մէջ Եէնիչէրիներուն յարուցած մէկ խռովութիւնը՝ որուն չարժառիթն էր՝ Պօսթանճի անուն անձնապահ նոր զօրագունդի մը կազմութիւնը։ Այս զօրագունդին պետը —Պօսթանճի Պաշը— ի վերջոյ Ոստիկանական և Հանրային Ապահովութեան նախարարի վերածուեցաւ։

Պօսթանճի Պաշը

3. ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ.— Սուլթան Սիւլէյման, 1526ին արշաւեց Մաճառիստան՝ ուր Իպրահիմ փաշա վէզիրը նախ Բէթէրվարտին ամուր քաղաքին տիրելէ յետոյ՝ յաղթանակով յառաջացաւ դէպ ի Մոհաչի դաշտը՝ ուր համախմբուած էր Մաճառական բանակը։ Պատերազմը երկուստեք շատ կատաղի եղաւ ու երկար ատեն անորոշ մնաց, բայց վերջապէս Օսմանցիք իրենց

գրաւած ռազմական նպաստաւոր դիրքին և հրետանիին գերակշռութեանը շնորհիւ՝ յաղթութիւնը շահեցան։ Այս պատերազմին մէջ՝ Լուի Բ. արի թագաւորը՝ 2500 կորիճներու հետ, իր կեանքը և իր հայրենիքին անկախութիւնը վրայ կուտար և որմէ պիտի օգտուէր Գերմանական կայսրութիւնը։

Այս յաղթութիւնը՝ Սուլթանին առջև կը բանար Պուտա մայրաքաղաքին դուռները՝ ուսկից բնակչաց մեծ մասը խոյս տուած էր Լէհաստան և Վիէննա և քաղաքը գրեթէ ամայի էր։ Սուլթան Սիւլէյման՝ գունդ մը պահապան զօրք ձգելով՝ վերադարձաւ Պոլիս, իր հետ բերելով Տիանայի, Հերակլէսի ու Ապողոնի հրաշակերտ արձանները՝ զորս Իպոտրոմի հրապարակին մէջ կանգնել տուաւ։

4. ՎԻԷՆՆԱՅԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ (1529).— Մաճա-

Վիէննայի պաշարումը

ռստանի դժբախտ թագաւորին մահը պատճառ եղաւ քաղաքային նոր խռովութեան։ Մաճառները երկու կուսակցութեանց բաժնուած էին, մին կ'ուզէր թագաւոր ընդունիլ Գերմանիոյ կայսեր Ֆերտինանտ եղբայրը, իսկ

միւսը՝ այս ընտրութեան մէջ քաղաքական վտանգ մը նշմարելով՝ թագաւոր ընտրած էր Թրանսիլվանիոյ Վոյվոտ՝ Ժան Զափոլի անուն Մաճառ ազնուական իշխանը։ Սակայն այս վերջինը իր մրցակից Ֆէրտինանտէն յաղթուելով՝ Օսմ. Սուլթանին պաշտպանութիւնը խնդրեց։ Սուլթան Սիւլէյմանի համար առիթը նպաստաւոր էր Գերմանիոյ հարուած մը տալու համար։ Ուստի 200,000 զօրքով վազեց Պուտայի վրայ՝ ուսկից խոյս տուած էր Ֆէրտինանտ, և Զափոլին հանդիսաւորապէս թագաւոր պսակելէ յետոյ՝ ուղղակի քալեց Վիէննայի վրայ և զայն պաշարեց։ Քանի օրուան մէջ՝ քանի յարձակում գործեցին Օսմանցիք և 80.000ի չափ մարդ կորսնցնելէ յետոյ, Սուլթանը պարտաւորեցաւ պաշարումը ակամայ վերցնելով վերադառնալ Պոլիս։ Սակայն, Եւրոպայի մէջ՝ Օսմ. Սուլթանին ձեռք բերած քաղաքական ազդեցութիւնը՝ Գերմանիոյ կայսեր թագուն ծրագիրներուն դէմ մեծ արգելք մըն էր։ Ուստի նորէն սկսաւ Մաճառիստանի վրայ ոտնձգութիւններ ընել՝ քաղաքական կռիւներ հրահրելով։ Զափոլի՝ օգնութիւն խնդրեց Սուլթանէն որ անագին բանակով մը նորէն արշաւեց Մաճառիստան։ Սակայն Գերմանիոյ կայսրը չհամարձակելով Սուլթանին անհարկու զօրութեան հետ չափուիլ, իր Ֆէրտինանտ եղբօրը միջոցաւ կնքեց, իբրև թէ Տեւական խաղաղութեան դաշնագիր մը, որով կ'ընդունէր՝ Մաճառիստանի վրայ Օսմ. պետութեան գերիշխանութիւնը (1533)։

5. ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՀԵՏ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ.— Շարլ Ե. որ բացի Գերմանիայէ, տէր էր նաև Եւրոպայի և Ամերիկայի մէջ շատ մը հարուստ աշխարհներու, կը մտադրէր հիմնել ընդարձակածաւալ կայսրութիւն մը, ինքն ըլլալով անոր միահեծան վեհապետ։ Իր այս փառասիրական խորհուրդին դէմ միակ հակառակորդ մը

ռունեցաւ, այն է՝ Ֆրանսայի թագաւորը Ֆրանսուա Ա. որ, Եւրոպայի քաղաքական հաւասարակշռութիւնը պահպանելու նպատակաւ և անհաւասար ոյժերով երկարատեւ պայքարեցաւ Աւստրիոյ տան փառասիրական ձգտումներուն դէմ։ Եւ որպէս զի իր այս կարեւոր ձեռնարկին յաջողութիւնը երաշխաւորէ, 1526ին, մասնաւոր դեսպանութեամբ մը դիմեց Օսմ. մեծազօր Սուլթանին և անոր դաշնակցութիւնը խնդրեց։ Սուլթան Սիւլէյման սիրայօժար ընդունեց Ֆրանսայի այս առաջարկը, իր անուանի վեզիր Իպրահիմ փաշայի խորհրդով, որ կրկնակի շահեր կ'ակնկալէր քաղաքակրթեալ Տէրութեան մը այս նիզակցութենէն։ Պաշտպանողական և յարձակողական այս դաշնակցութեան շնորհիւ Ֆրանսա, Պոլսոյ իր ճարպիկ դեսպան Լա Ֆօրէի միջոցաւ՝ տնտեսական և քաղաքական մեծամեծ առանձնաշնորհումներ ձեռք կը բերէր։

Ֆրանսուա Ա.

6. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— Ինչպէս տեսանք, Սուլթան Եավուզի և Շահ Իսմայիլի օրով տեղի ունեցած պատերազմները վերջնական արդիւնքի մը չէին յանգած և Պարսիկները՝ յարմար առթիւ նորէն զէնքի պիտի դիմէին։ Այս պատահեցաւ՝ Շահ Թահմազ փառասէր թագաւորին օրով, որ սկսած էր Օսմ. Ասիոյ արեւելեան սահմաններուն սպառնալ։ Ուստի, վեզիր Իպրահիմ փաշայի խորհրդով, Սուլթան Սիւլէյման անձամբ բանակին գլուխն անցնելով՝ երեք ամիսէն հասաւ Թաւրէժ, զարկաւ Պարսկական բանակը և անկից իջնելով դէպ ի հարաւ, տիրեց Պաղտատի, որ էր Հնդկաստանի, Արաբիոյ, Սուրիոյ ու Եգիպտոսի հարուստ վաճառականութեան կեդրոնատեղին։ Սակայն Շահ-Թահմազ,

Պաղտատի կորուստին վրէժը լուծեց՝ յանկարծ յարձակելով Դաւրէժի պահապան Օսմ. զօրաց վրայ զորս գրեթէ ամբողջութեամբ սուրէ անցուց։ Այս ձախողուածին պատճառ նկատուեցաւ վէզիր Իպրահիմ փաշան որ՝ Սուլթանին վրայ ունեցած անսահման ազդեցութեամբ և պետութեան ճակատագիրը վարելու իր բացարձակ իշխանութիւնովը՝ սկսած էր թէ՛ պալատականաց և թէ՛ աւագանիին մէջ մահացու հակառակորդներ ունենալ։ Այս դաւադիրներուն մէջ ամէնէն վտանգաւորն էր Սուլթանին Ջէրքէս մէկ հարճը — Ռոքսանա — որուն նենգամիտ թելադրութիւններուն ականջ տալով, Սուլթան Սիւլէյման տկարութիւնն ունեցաւ զոհել իր Մեծ Վէզիրը, որ իր իշխանութեան ամենափայլուն ճարտարապետն ու փառքը եղած էր(1)։

7. ԽԱՅՐԷՏՏԻՆ ՊԱՐՊԱՐՈՍԱ. — Սուլթան Սիւլէյմանի օրով, Օսմ. պետութեան համար մեծ կարեւորութիւն ունեցող հետեւեալ դէպքը տեղի ունեցած է։

Ճէզայիրի իշխան՝ հռչակաւորն Խայրէտտին Պարպարոսա, պատկառելի տորմիղ մը և թանկագին ընծաներ առած, Կ. Պոլիս գալով, իր երկիրն ու իր անձնուէր ծառայութիւնը մեծանուն Սուլթանին նուիրեց։ Սուլ-

(1) Ծագումով Քրիստոնեայ Յոյն մըն էր Իպրահիմ փաշա, որու ծանօթացած էր Սուլթան Սիւլէյման՝ Սարուխանի մէջ իր գահաժառանգ եղած ատեն։ Ուշիմ, քաղցրաձայն ու շնորհալի այս պատանին ու ապագայ Սուլթանը՝ խորին համակրութեամբ մը կապուած էին իրարու։ Իպրահիմ, երեւելի ուսուցիչներու խնամօք դաստիարակուեցաւ և սորվեցաւ, բաց ի Պարսկերէն ու Արաբերէնէ՝ նաեւ Եւրոպական քանի մը լեզուներ՝ զորս շատ սահուն կերպով կը խօսէր ու կը գրէր։ Օսմ. պետութեան մինչեւ այս շրջանին մէջ, Իպրահիմ փաշան առաջինը եղած է՝ իբրեւ ընդարձակ կայսրութեան մը ճակատագիրը վարելու կարող ճարտար քաղաքագէտ որ, վայելած է Եւրոպական համբաւ, ըլլալով միանգամայն՝ Եւրոպական քաղաքակրթութեան անկեղծ հիացող մը։

թան Սիւլէյման՝ անհուն խնդութիւնով ընդունեց Եւրոպայի ծովային պետութեանց սարսափ ազդող այս հռչակաւոր ծովապատակ—ծովակալը և ինքն ալ՝ փոխադարձ մեծամեծ պատիւներով՝ զանի անուանեց Վերին Հրամանատար Օսմ. նաւատորմին (Գափուտանի Տէրիա)։ Օսմանեան պետութիւնը այս համբաւաւոր ծովակալին կը պարտի ո՛չ միայն Թունուզի և Թրապուլուսի տիրապետութիւնը, այլ և իր նաւատորմին աննախընթաց զօրութեան հետ՝ տարած ծովային մեծամեծ յաղթանակները։

Խայրէտտին Պարպարոսա

Պարպարոսայի աշակերտն էր Թորկուտ Րէյիս՝ որու յաջորդ և ձեռնասուն Սէյտի-Ալի, Մուրատ-Րէյիս և Փիալի փաշա ծովակալներուն օրով, Օսմ. նաւատորմը Եւրոպան կը դողացնէր։

8. ԾՈՎԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ.— Պարպարոսա իրեն արժանի հակառակորդ մը ունեցաւ՝ յանձին Վենետիկի Տօժ՝ համբաւաւոր Անտրէ-Տորիայի՝ որուն քանիցս յաղթեց Իտալիոյ ծովափնեայը մօտ։ Առաւ՝ Թունուզ և Պիզէրթա քաղաքները։ Բայց 1535ին. Շարլ Ե.ին յաղ-

խուսելով՝ Թունուզը վրայ տալու ։ Այս պարտութեան արատը մաքրելու նպատակաւ, Պարպարոսա՝ Իտալիոյ ծովեզերեայ շատ մը քաղաքները զարկաւ ու կողոպտեց. Վենետկեցիներուն ձեռքէն Արշիպեղագոսի կղզիները գրաւեց, Կրետէի **Քանտիա** քաղաքին մօտ դաշնակից Քրիստոնէից հսկայ նաւատորմը ջախջախեց, և անկէց Մարսիլիա անցնելով՝ Ֆրանսայի թագաւոր և իր Սուլթանին դաշնակից Ֆրանսուա Ա.ի օգնութեան փութաց և միանալով անոր տորմիղին —որու հրամանատարն էր Անկիէնի դուքսը— գնաց Նիս քաղաքը ռմբակոծելով առաւ (1543)։

Իսկ երկու տարի յետոյ, Թարապուլուսի մօտ շահեցաւ այն նշանաւոր ծովամարտը՝ ուր 14,000 Քրիստոնեայ իրենց մահը գտան ։ Այս առթիւ՝ **Խայրէտտին**, հազարաւոր գերիներու հետ, թշնամիէն գրաւած 28 ցուկանաւերը նուէր ղրկեց Սուլթան Սիւլէյմանի ։

Ծովակալ Անտրէ-Տօրիա

Այս փառաւոր յաջողութիւններէն քաջալերուած, Պարպարոսա՝ **Մալթա** կղզին ալ պաշարեց ։ Սակայն Ս. Օհաննու կարգի կտրիճ ասպետները, իրենց **Լավալէթ** անուանի պետին առաջնորդութեամբ դիւցազնօրէն դիմադրելով՝ Օսմ. ահարկու ծովակալին բոլոր ջանքերն ի դերեւ հանեցին ։

Այս դէպքէն քիչ յետոյ, 1545ին մեռաւ **Խայրէտտին** Պոլսոյ մէջ և թաղուեցաւ Պէշիքթաշի այն մզկիթը, որ մինչեւ այսօր իր անունովը կը կոչուի **Խայրիյէ** ճամիսի ։

Իր յաջորդն ու արժանաւոր աշակերտը **Թօրկուտ**

Ռէյիս ալ, մեծ համբաւ չահեցաւ իր տարած ծովային յաղթանակներով։ Քանի մը անգամներ՝ Իտալիոյ, Սիկիլիոյ և Սպանիոյ ծովեզերքներուն վրայ Եւրոպացւոց յաղթեց, Թարապուլուսը վերջնապէս նուաճեց և Մալթա կղզին ալ պաշարելով՝ ասպետները անձնատուութեան պարտաւորելու վրայ էր, երբ տրուած սխալ նշանէ մը խաբուելով՝ պաշարումը վերցուցած պահուն վիրաւորուելով սպաննուեցաւ։

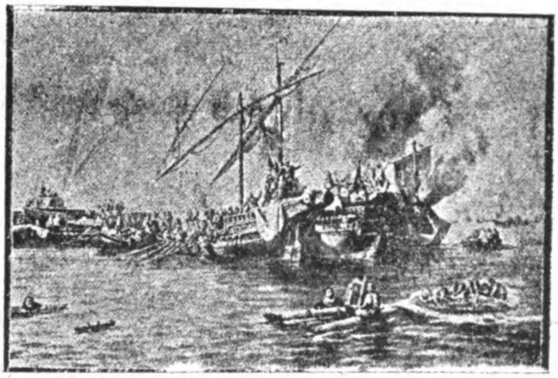

Խայրէտտինի ծովային յաղթանակը՝ Անտրէ-Տօրիայի դէմ

9. Մինչդեռ Օսմ. նաւատորմի երկու համբաւաւոր ծովակալներու շնորհիւ՝ ծովու վրայ յաջորդական յաղթանակներ կը տանէր, Մաճառները՝ Աւստրիոյ դրդմամբ նորէն գլուխ կը քաշէին։ Սուլթան Սիւլէյման ստիպուեցաւ նորէն Եւրոպա անցնիլ և Աւստրիացիները իր տէրութեան սահմաններէն վանել յետոյ, Մաճառիստանը բոլորովին նուաճեց և զայն Օսմ. նահանգ մ'ըրաւ և Պուտայի մէջ ալ՝ Սիւլէյման փաշա անունով նախարար մը կուսակալ կարգեց։ Սուլթան Սիւլէյման հազիւ Եւրոպայէ վերադարձած էր, երբ պարտաւորեցաւ անցնիլ Ասիա և Պարսից Շահ Թահմազ թագաւորին վերջին դաս մըն ալ տալ։ Սուլթանը կրկին յաղթեց իր դրացի հակառակորդին և Հայաստանի մնացած մասին հետ՝ տիրեց նաև Վանի, Պաղտատի և Միջագետաց։

10. ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔ.— Սուլթան Սիւլէյման, տարիներու բեռան և յուզումնալից կեանքի մը յարատեւ չարչարանքներուն հետեւանօք թէպէտ պարտասած և ընկճուած, սակայն տեղեկանալով որ, Գերմանիոյ Ֆէրտինանտ Բ. Կայսեր թելադրութեամբ՝ Մաճառները դարձեալ ապստամբեր են, ակամայ պատրաստուեցաւ վերջին անգամ մըն ալ անցնիլ Եւրոպա և Սիկէթ կամ Սիկէթվար բերդաքաղաքը պաշարեց։ Քաղաքացիք իրենց Նիքօլա-Զրինի գլխաւորին առաջնորդութեամբ՝ ամբողջ չորս ամիս աննման քաջութեամբ դիմադրելով՝ պաշարողներէն 20000է աւելի զինուոր և նշանաւոր հրամանատարներ սպաննեցին։ Սուլթան Սիւլէյման այս ձախողուածէն սաստիկ յուզուելով՝ կաթուածահար մեռաւ 72 տարեկան հասակին մէջ։

Մալթայի պաշարումը եւ Թուրկուտ րէյիսի մահը

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱԳԱՃԵԱ
կարգաթիւ

1560 Օգոստոս 30ին, 46 տարուան երկարատեւ իշխանութենէ մը յետոյ։

Միայն թէ՝ յաղթութեան բախտը իր մահէն առաջ ալ ժպտեցաւ իրեն, որովհետեւ՝ նոյն իրիկունն իսկ, պաշարեալները, յետին յուսահատութեան մատնուած, բերդաքաղաքին բանալիները կը յանձնէին մեծանուն Եպարքոս Սօֆօլլու Մէհէմէտ փաշայի։ Դարձեալ՝ միեւնոյն օր Փիալէ փաշա ծովակալն ալ՝ Քիոս կղզին կը նուաճէր։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ Ա.Ի ԴԱՐԸ

Ինչպէս որ տեսանք, Ֆրանսայի թագաւորը՝ Ֆրանսուա Ա. Օսմանեան այս մեծազօր Սուլթանին դաշնակցութիւնը խնդրած էր ընդդէմ Գերմանիոյ Կարոլոս Ե. (Շարլ Քէն) կայսեր, որ Եւրոպայի քաղաքական գերակշիռ ազդեցութիւնը ձեռք ձգելու նպատակաւ՝ Ֆրանսայի թագաւորին դէմ ահաւոր պայքար մը կը մղէր։ Սուլթան Սիւլէյման հզօրապէս աջակցեցաւ իր դաշնակցին և քանի՛ քանի՛ անգամներ թէ՛ ծովու և թէ ցամաքի վրայ ջախջախեց Գերմանիոյ զօրութիւնը։ Նոյնպէս՝ երկու վեհապետներու այս փոխադարձ բարեկամութեան շնորհիւ՝ Ֆրանսա, Թուրքիոյ հետ կնքեց այնպիսի աննախընթաց դաշնագրութիւն մը որով տնտեսական և քաղաքական բացառիկ առանձնաշնորհումներու կը տիրանար։

Սուլթան Սիւլէյման. Օսմ. պետութեան փառքին, աշխարհագրական ընդարձակութեան և զինուորական զօրութեան սանդուխին ամէնէն վերին աստիճանին վրայ գտնուող վեհապետը եղած է՝ շնորհիւ իր զինուորական տաղանդին, բարեկարգիչ ոգւոյն, օրէնսդրական հմտութեան, և գիտութեանց ու մատենագրութեան ընծայած իր վեհանձն մեկենասութեան, ինչպէս նաեւ՝ զինքը շրջապատող և իրեն ժամանակակից մեծ անձնաւորութիւններու։

Սուլթան Սիւլէյման, ինքն ալ, իր հօրը, Եավուզ Սուլթան Սէլիմի պէս, բանաստեղծ և միանգամայն՝ Պարսկերէն լեզուաւ առաջնակարգ բանաստեղծութիւն գրողներու հազուագիւտ շարքին մէջ կը գտնուի և իր քանի մը սուար գործերն ալ հրատարակուած են արդէն։

Ահաւասիկ նմոյշ մը՝ իր բանաստեղծական գրուածքներէն .

Խալգ իչինտէ միւթէպէր պիր նէսնէ եօ՛գ տէվլէթ կիպի ,
Օլմայա տէվլէթ ճիհանտա՝ պիր նէֆէս սըհհէթ կիպի :

Սալթանաթ տէտիքլէրի՝ անճագ ճիհան կավկասը տըր ,
Օլմայա թախթը սա՛ատէթ տիւնեատա վահտէթ կիպի :

Գօ՛յ պու այշ ու իշրէթի , չիւնքիւ ֆէնա տըր աղըպէթ ,
Եարի պագը իսթէր իսէն՝ օլմայա թա՛աթ կիպի :

Օլսա գումլար սայըշընճա էօմրիւնէ հատտ ու ատէտ ,
Կէլմէյէ պու չիլէի չարխ իչրէ պիր սա՛աթ կիպի :

Կէր հուզուր իթմէք տիլէրսէն , է՛յ Մուհիպպի , ֆարիղ օլ ,
Օլմայա վահտէթ մագամը՝ գուշէյի ուզլէթ կիպի :

Սուլթան Սիւլէյմանի գրական ծածկանունը ՄՈՒՀԻՊՊԻ ըլլալով , իր բանաստեղծական գրուածոց վերջին տուները այս անունով վերջացած են :

Գանունիի օրով փայլեցան Պագը էֆէնտի, Ֆիզուլի, Բաքի և Րէվանի անուն բանաստեղծները:

Սուլթան Սիւլէյման, մանաւորապէս ա՛յնքան սքանչացած էր Ապտ-իւլ-Պագը էֆէնտիի բանաստեղծական հանճարին վրայ որ, սովորական լիառատ վարձատրութիւններէ ի զատ, անգամ մը, ա-ինքն մատուցած և «Գասիտէի Պահարիյէ» անուն՝ երկու հարիւր տողէն աւելի մէկ ուղերձին իւրաքանչիւր տողին՝ հազարական ռուպիէ ոսկի պարգեւ տուած և զանի Ռումէլիի Գազասկէրութեան բարձր պաշտօնով պատուած է:

Իսկ իբրեւ արձակագիր՝ երեւելի եղան Վաճիա և Ֆէրիտուն Պէյ: Սուլթան Սիւլէյմանի օրով է որ Օսմաներէն լեզուն, շնորհիւ Արաբերէնի և Պարսկերէնի, կոկուեցաւ, յղկուեցաւ և ստացաւ ինքնայատուկ դրոշմ ու կազմակերպութիւն: Այս լեզուաւ գրուեցան այդ դարուն կրօնական, իմաստասիրական, քերթողական և օրէնսդրական լաւագոյն գործերը: Սակայն Սուլթան Սիւլէյմանի դարուն գրական փառքին ամենափայլուն աստղը եղած է Ֆիզուլի՝ որու գլուխ

գործոցն է «Լէյլա և Մէճնուն» սիրավէպը։ Ունի նաև բազմաթիւ կազզէլներ, Քասիտէներ և զանազան սիրերգներ։

Պէտք է աւելցնել նաև որ, Սուլթան Գանունի ինք առաջինը եղած է Պոլսոյ մէջ ժողովրդական Մատենադարան մը հաստատողը։ Եւ արդէն իր օրով, Մէտրէսէները ուրիշ բան չէին, բայց եթէ իւրաքանչիւրը՝ աստուածաբանական, գրական ու գիտական մէկ մէկ բարձրագոյն հաստատութիւններ։ Ինչպէս բացայայտ կ'երեւի, գրական այս մեծ յեղաշրջումին հեղինակը և վարիչ ոգին եղած է նոյնինքն Մեծն Սիւլէյման և Օսմ. պատմագիրներէ ոմանք՝ իրաւունք ունին՝ երբ այդ դարը կը կոչեն Ոսկեդար Օսմ. Գրականութեան և

Պազը Ֆիզուլի

զՍուլթան Սիւլէյման կը դասեն Պէրիկլէսի, Օգոստոսի, Լեւոն Ժ.ի և Լուի ԺԴ.ի պանծալի անուններու շարքին մէջ։

«Եթէ մէկդի թողլով Սուլթան Սիւլէյմանի մարդկային ինչ ինչ թերութիւնները, ուշադիր ըլլանք իր բարձր յատկութիւններուն, իր ընդարձակ խորհուրդներուն, իր ստեղծող հանճարին, տնտեսագիտական հայեացքներուն՝ միացած իր դիրքին արժանավայել պերճութեան, գիտութեանց և դպրութեան համար իր ունեցած ճաշակին և այն վեհանձն պաշտպանութիւնը զոր ընծայեց անուանի գիտնոց և մատենագիրներու, երբ նկատողութեան առնենք անձամբ՝ անձին իր վարած 13 մեծ արշաւանքները, Հռոդոսի, Պէլկրատի, Պուտափէշթի և Պաղտատի նուաճումը, Օսմ. դրօշին Վիէննայի մէջ ծածանումը, Ալճէրիոյ, Թունուզի և Թարապլուսի աշխարհակալումը, Օսմ. Նաւատորմին՝ Պարսկային ծոցէն մինչեւ Ճիպրալթար և ամբողջ

Միջերկրականի սահմանակից երկիրներուն ազգած ահն ու սարսափը, երբ գիտենք, թէ՛ Մայրաքաղաքին և թէ գաւառներու մէջ հիմնուած հոյակապ մզկիթները, զօրանոցները և ջրմուղները, բազմաթիւ քաղաքաց ամրացումը, և վերջապէս՝ պետութեան վարչական ամէն ճիւղերուն վերաբերեալ օրէնսդրական հոյակապ գործը, իրաւամբ կ'արժէ տալ Սուլթան Սիւլէյման Ա.ի ՄԵԾ ՎԵՀԱՊԵՏ տիտղոսը».— ՀԱՄՄԷՐ»։

Հռոդոսի պաշարումը

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ, իր օրէնսդրական գործերուն համար կոչուած է ԳԱՆՈՒՆԻ, իսկ Եւրոպացիք տուած են անոր Grand el Mangntfique (Մեծ և փառաւոր) պատուանունը։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԷԼԻՄ Բ.

(Հիճրէթի՝ 974—982. — Քս. ի 1566—1574)

1. Սէլիմ Բ.ի նկարագիրը.— 2. Սօքօլլու Վէզիրին գործունէութիւնը.— 3. Կիպրոսի նուաճումը.— 4. Լէբանթի ծովամարտը.— 5. Վենետկեցիներուն հետ խաղաղութեան։

---

1. *Սօքօլլու Մէհէմմէտ փաշա մեծանուն վէզիրը՝ խոհեմութիւն սեպեց՝ Սուլթան Սիւլէյմանի յանկարծական մահը գաղտնի պահել բանակէն, մինչեւ որ Սէլիմ արքայորդին Քէօթահիայէն Պոլիս գալով՝ հանդիսաւորապէս գահ բարձրանայ։*

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԷԼԻՄ Բ.ի օրէն կ՚սկսի Օսմ. պետութեան համար բարոյական անկումի այնպիսի շրջան մը՝ ուր իրարու յաջորդող Օսմանցի Սուլթաններէն շատերը՝ փոխանակ իրենց բանակին գլուխը գտնուելու և կամ պետական կարեւոր գործերով զբաղելու, ընդհակառակը՝

Հարէմական մեղկ կեանքի և և ապականարար ու վատթարացուցիչ զուարճութեանց անձնատուր կ՚ըլլան։ Սէլիմ Բ. ինքը եղաւ այս անկումի շրջանին սկսող առաջին վեհապետը՝ իր վայրագ նկարագրով, տարապայման զուարճասիրութեամբ և մանաւանդ՝ գինեմոլութեամբը, որ իբրեւ Խալիֆէ, ահագին գայթակղութեանց տեղի տուաւ։

Իրաւ է որ իր իշխանութիւնը բոլորովին ապարդիւն չեղաւ և թէ՝ Օսմ. պետութիւնը ունեցաւ քանի մը յաջողութիւններ, սակայն ասոնք՝ աւելի արդիւնք

Հարէմ Աղասի

էին իր անուանի վէզիրներուն, քան թէ իր անձնական արժանիքին ու գործունէութեան։

Մեծանուն Սուլթան Սիւլէյման, իր անարժան որդւոյն իբր թանկագին ժառանգութիւն թողած էր՝ կանոնաւոր վարչութեան մը հետ՝ Նախանձելի համբաւ մը, քաջամարզ բանակ ու պատկառելի ծովային ծովային զօրութիւն մը և մանաւանդ՝ քաղաքական ու

զինուորական գործերու փորձառու վարիչներ, որոնցմէ դժբախտաբար՝ օգտուելու իմաստութենէն զուրկ կը գտնուէր իր կնամարդի յաջորդը։

2. ՍՕՔՕԼԼՈՒ հայրենասէր ու հեռատես վեզիրը կը փափաքէր՝ կործանարար ծախքերու և չքաւորութեանց սանձման մը դնելով՝ երկրին մէջ տնտեսական և վարչական բարենորոգումներ ի գործ դնել։ Սակայն իր այս շինիչ խորհուրդները ահագին ընդդիմութեան բախեցան թէ՛ զուարճամոլ Սուլթանին և թէ անոր ազդեցիկ հացկատակներուն կողմանէ։

Սօքօլլու Մէհէմմէտ փաշա

Սօքօլլու Մէհէմմէտ փաշա՝ առաջինը եղած է գուշակող՝ ապագայ զօրաւոր Ռուսական կայսրութեան մը իր հայրենիքին սպառնացող վտանգը, և ճիշդ այս հեռատեսութեամբ, փորձեց Կասպից, Ազախ ու Սեւ ծովերը, և յետոյ՝ Տոն ու Վոլկա գետերը ջրանցքով մը միացնելով՝ զինուորական և առեւտրական ընդարձակ ճամբայ մը յարդարել, ուր ամփոփուած պիտի

ըլլային՝ Խրիմու, Կովկասի և Թուրքաստանի Իսլամ ժողովուրդները՝ Օսմ. կայսրութեան հիւս. և արեւել. սահմաններուն վրայ, և այսպէս՝ զօրաւոր պատուար մը պիտի կանգնէին՝ Ռուսական նոր կայսրութեան մը ապագայ յարձակումներուն դէմ: Սակայն մէկ կողմանէ Ռուսաց բուռն ընդդիմութիւնը, միւս կողմանէ՝ աշխատութեան դժուարութիւնները, բայց մանաւանդ՝ Սուլթանին և իր համախոհներուն սպառնալից դժգոհութիւնը, որոնք բան մը չէին հասկնար ջուրի և ցամաքի վրայ թափուած այս անվերջ աշխատութիւններէն, արգելք եղան մեծանուն վէզիրին՝ իր այս կարեւոր ձեռնարկն ի կատար հանելու: Անկից զատ, Սուլթան Սէլիմ, օր մը պատահմամբ, Կիպրոսի գինի ճաշակած և զմայլած ըլլալով անոր գերազանց յատկութեանը վրայ, միտքը դրած նուաճել գինւոյ այդ զմայլելի հայրենիքը: Ուստի, Ռուսաց Իվան Վասիլիեվիչ և Գերմանիոյ Մաքսիմիլիանոս կայսրերուն հետ խաղաղութեան դաշինքը նորոգելով՝ 300 պատերազմական նաւերէ բաղկացած տորմիղ մը յանձնեց Մուրատ Րէյիս և Փիալի փաշա ծովակալներուն և սպարապետ Լալա Մուստաֆա փաշային, որոնք գացին Կիպրոս կղզին պաշարելու:

3. ԿԻՊՐՈՍԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ.— Ամբողջ տարի մը տեւեց այս պաշարումը և կղզեցիք, հակառակ իրենց դիւցազնական դիմադրութեան, ստիպուեցան, պաշարի և ռազմանիւթի չգոյութեան պատճառաւ՝ յաջորդաբար անձնատուր ըլլալ: Միայն Ֆամակուստա քաղաքը, զոր կը պաշտպանէր Պրակատինօ իշխանը, իբրեւ արժանաւոր հայրենակից՝ Օպուսոնի և Վիլիէ-տը-լիլ-Ատանի նման քաջարի ասպետներու, երկար ատեն իր 7000 կորիճներով յուսահատ պայքար մը մղելէ յետոյ, 1571, Օգոստ. 1ին, քաղաքը յանձնեց Օսմանցիներուն, որոնք հակառակ նախապէս իրենց տուած խոստման, հազարաւոր անզէն բնակիչներ սուրէ անցուցին:

4. ԼԷՊԱՆԹԻ ԾՈՎԱՄԱՐՏԸ.— Վենետիկեցիներուն այս ծանր կորուստը, Կիպրոսի մէջ տեղի ունեցած խժդժութիւնները, բայց մանաւանդ՝ Թիւրքաց ծովային զօրութեան տակաւ սպառնական յառաջդիմութիւնը՝ յուզեցին Քրիստոնեայ Եւրոպան: Պիոս Ե. Պապը անմիջապէս խաչակրութիւն մը քարոզեց՝ որուն պատասխանեցին Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ. թագաւորը, Մալթայի ասպետները, Ճենովացիք, և վերջապէս Վենետիկեցիք՝ իրենց 140 նաւերով: Դաշնակից այս նաւատորմին վերին հրամանատարն էր՝ Շառլ Ե. կայսեր բնական որդին Տօն-Ժուան (Յովհաննէս), իսկ Օսմ. 300 նաւէ բաղկացած տորմիղին կը հրամայէին Ուլուճ-Ալի[1] և Միւէզզին Զատէ ծովակալները:

Գըլըճ Ալի փաշա

Երկու թշնամի տորմիղները իրարու հանդիպեցան՝ Մօրայի հիւս. արեւմտ. կողմը, Լէբանթի (Անէպախթ) ծոցին մօտ: Ծովամարտը երկար տեւեց ու երկուստեք կատաղօրէն կռուեցան, սակայն երբ Միւէզզին Զատէ ծովակալը նոյն իսկ Տօն-Ժուանի ձեռօք սպաննուեցաւ, Օսմանցիք շփոթած և անգլուխ մնալով, սոսկալի պարտութիւն մը կրեցին, հակառակ իրենց ուժի անհամեմատ գերազանցութեան (1571, Հոկտ. 10): Պատմական այս աղետալի օրուան մէջ, Օսմանցիք կորուսին 30000 զին-

(1) Իսլամացած Ալպանացի մըն էր Ուլուճ-Ալի, որ իր խիզախ-նկարագրին և գործած քաջութիւններուն համար, ժամանակակից պատմագիրներ զանի յորջորջած են Գըլըճ-Ալի:

ուոր, 200 նաւ և 600 թնդանօթ։ Ասկից զատ, յաղ-
թողները՝ թշնամի նաւերուն մէջ գտնուած 15000է ա-
ւելի Քրիստոնեայ գերիներ ազատեցին։ Երբ Քրիստոն-
եայ աշխարհի համար յիշատակելի այս մեծ յաղթանակին
աւետիսը Եւրոպա հասաւ, ամէն կողմ սկսան ցնծու-
թեան հանդէսներով պանծացնել օրուան մեծագոյն դիւ-
ցազնը եղող Տօն Ժուանը։ Իսկ Պիոս Ե. Պապը, Լէ-
քանթի յաղթականին նուէր ղրկեց ոսկեղէն պսակ մը՝ ո-
րուն վրայ թանկագին քարերով գրուած էր՝ Յովհաննու
Աւետարանի Ա. գլխուն հետեւեալ իմաստալից և պա-
րագային խիստ յարմար խօսքը՝

«Եւ եղեւ այր մի առաքեալ յԱստուծոյ, անուն
նմա Յովհաննէս։»

5. Սակայն եթէ Օսմ. գահուն վրայ մեղկ ու հա-
ճոյասէր Սուլթան մը կը գտնուէր. տէրութեան ճակա-
տագիրն ալ, բարեբախտաբար յանձնուած էր Սօքօլլու հռ-
չակաւոր վէզիրի մը ձեռքը, որ տեղի ունեցած այս վեր-
ջին աղէտէն փոխանակ վհատելու, նոր և աւելի զօրա-
ւոր տորմիղի մը պատրաստութեան ձեռնարկեց։ Օր մը,
Վենետիկի դեսպանը, պաշտօնական այցելութեան եկած
ատեն, Սօքօլլու վէզիրը ըսաւ անոր, «Մենք, ձեր մէկ
բազուկը կտրեցինք, իսկ դուք՝ մեր մօրուքը։ Արդ,
մօրուքը նորէն կը բուսնի և աւելի առատօրէն»։ Այ-
սինքն՝ ըսել կ'ուզէր վէզիրը թէ, Վենետիկ, իր մէկ բա-
զուկը եղող մեծահարուստ Կիպրոս կղզին վրայ տուած
էր, մինչդեռ Օսմանցիք՝ իրենց նաւատորմը, որ կրնար
վերակազմուիլ՝ աւելի զօրաւոր և աւելի կատարելագործ-
ուած պայմաններու մէջ։ Եւ իրօք, երբ այս նպա-
տակաւ՝ Մայրաքաղաքին մէջ ահագին պատրաստու-
թիւններ կը տեսնուէին, երբ 30,000 անձինք ցորեկ
ու գիշեր աշխատելով՝ Տարտանէլի մուտքին վրայ ա-
նառիկ բերդ մը կը կանգնէին 25 օրուան մէջ, երբ մըղ-

Կիլթներու մեծաքանակ գանձերը նոր նաւատորմի մը կազմութեան ի սպաս կը դրուէին, միւս կողմանէ՝ դաշնակից տէրութիւններն ալ իրենց մէջ երկպառակ և անհամաձայն գտնուելով, Վենետիկեցիք պարտաւորեցան Օսմանցւոց հետ խաղաղութեան դաշինք կնքել, նախապէս իրենց գրաւած գիւղերէն հրաժարելէ ի զատ, 300,000 ոսկի տուգան՝ տարեկան հարկ մը վճարելու պայմանաւ։

Սուլթան Սէլիմի իշխանութեան վերջի տարին, Լէքանդի յաղթականը, Տօն-Ժուան, Սպանիական տորմիղով մը գացած Թունուզի առած էր։ Գըլըճ Ալի փա-

Մեծ Եպարքոս եւ իր հետեւորդները

շա ծովակալը, իր նորակազմ տորմիղով գնաց պաշարեց Թունուզը և յաջողեցաւ մէկ ամիսէն անձնատուութեան պարտաւորել զայն։

Անաւասիկ ծովային այս յաղթութեամբ կ՚արդարանար Սօքօլլու վէզիրին վերոյիշեալ խօսքը և այս Թուականէն սկսեալ՝ Օսմանցիք վերջնապէս տէր կ՚ըլլային Հիւս. Ափրիկէի, Սուէզէն սկսեալ մինչեւ Մարօք։

Տեղի ունեցած այս ամէն կարեւոր դէպքերուն բո-

լորովին անտեղեակ ու անտարբեր, Սուլթան Սէլիմ, իր պալատական զուարճութեանց և հիւծող ու մաշող ծայրայեղութեանց անձնատուր, օր մըն ալ, իր նոր չինել տուած մէկ բաղնիքը այցելած ատեն, ոտքը սահելով ինկաւ և այս դէպքէն քանի մը օր յետոյ մեռաւ, ութը տարի անուանական իշխանութիւն մը վարելէ յետոյ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Սուլթան Սէլիմ Բ.ի ութը տարուան իշխանութիւնը՝ պարզապէս նախատինք մը եղաւ Օսմ. գահուն։ Իսլամական կրօնի արգելքին հակառակ, իբրեւ Խալիֆէ՝ իր անպատկառ և հրապարակային գինարբուքը, պալատական մեղկութեանց մէջ թաթխուած իր ամօթալի կեանքը, պետական ու զինուորական գործերէ բոլորովին ձեռնթափ ու անտարբեր ընթացքը՝ քստմնելի հակապատկեր մը կը կազմեն իր հոյակապ նախորդներուն վարած արդիւնալից կեանքին և յարատեւ գործունէութեան հետ։ Երբ աչքի առջեւ բերենք այն փառաւոր ժամանակները ուր, օրինակի համար, Ֆաթիհ երկու կայսրութիւն, 7 թագաւորութիւն և 200է աւելի քաղաքներ կը նուաճէր, երբ Եաւուզ Սուլթան Սէլիմ չորս տարուան մէջ՝ Մէմլուքներու նման վայրագ ցեղ մը բնաջինջ կ'ընէր, երբ՝ կաշխարհակալէր Սուրիոյ, Պաղեստինի, Արաբիոյ ու Եգիպտոսի նման ընդարձակածաւալ ու հարուստ երկիրներ, և մանաւանդ՝ Խալիֆայութիւնը կը փոխանցէր Օսմ. վեհապետութեան, երբ Մեծն Սիւլէյման իր զինուորական ու քաղաքական տաղանդով պատկառանք և ահ ու սարսափ կ'ազդէր համօրէն Եւրոպայի, ընդհակառակը՝ իր անարժան որդին և անոր յաջորդներէն շատերը՝ իրենց անհեռատես քաղաքականութեամբ, զուարճամոլ կեանքով և անխորհուրդ պատերազմներովը՝ տակաւ պիտի քանդէին այն հսկայ շէնքը զոր անդրանիկ աշխարհակալ Սուլթաններու յաղթական սուրը կանգնած էր։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Գ.

(Հիճրէթի՝ 982—1003.— Քս.ի 1574—1595)

1. Պարսկական պատերազմ.— 2. Եւրոպական պատերազմ.— 3. Ներքին վիճակ։

---

1. Սուլթան Սէլիմ Բ.ի յաջորդեց իր երէց որդին ՄՈՒՐԱՏ Գ. որու առաջին գործը եղաւ հինգ եղբայրները խեղդամահ սպաննելէ ի զատ՝ տէրութեան ազդեցիկ նախարարներն ալ մէկիկ մէկիկ մէջտեղէն վերցնելով՝ իրեն կամակատար ողորմելի անձերով տկար կառավարութիւն մը կազմել։ Կը մնար միայն Սօքօլլու վէզիրը։ Սակայն օր մը, Տիվանը նստած միջոցին, Տէրվիշ մը՝ իրեն աղերսագիր մատուցանելու ձեւին ներքեւ կը մօտենայ և վատութեամբ դաշունահար կ՚սպաննէ այն եզական անձը որ իր ճշմարիտ հայրենասիրութեամբն ու խո-

րին դիւանագիտութեամբ՝ Օսմ. հայրենիքին թանկագին ծառայութիւններ մատուցած և իր նախորդէ երկու Սուլթաններուն իշխանութեանը փառաց պսակը հիւսած էր։

ՊԱՐՍԻՑ ԴԷՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — Սուլթան Մուրատ, Աւստրիոյ Մաքսիմիլիանոս կայսեր հետ 1577ին խաղաղութեան դաշինք դնելով՝ պատերազմ հրատարակեց Պարսից Շահ Թահմազ թագաւորին դէմ՝ որու յաղթեց Չալդըրանի դաշտին մէջ սպարապետ Մուստաֆա փաշա և Տփխիսի տիրեց։ Միայն թէ՝ 13 տարի տեւող Թրքօ-Պարսկական այս պատերազմին մէջ՝ երկու կողմերն ալ իրենց պարտութեան և յաղթանակի շրջաններն ունեցան, մինչեւ որ Օսմանցիք տարին վերջնական յաղթանակը և 1590ին, երկու տէրութեանց միջեւ կնքուած դաշնագրութեան ոյժով, Օսմանցիք տէր կ'ըլլային բովանդակ Վրաստանի, Շիրվանի, Երեւանի, և Ատրպատականի մէկ մասին։ Դարձեալ, այս երկարատեւ պատերազմին մէջ՝ իրենց ռազմագիտական քաջութեամբը անուանի եղան Մուստաֆա, Ֆէրհատ, Ճաֆէր և մանաւանդ Էօզտէմիր Օսման փաշաները՝ Թրքաց, իսկ Թօգմաք Խան և Համզէ Միրզա զօրավարները՝ Պարսից կողմանէ։

Ֆէրհատ փաշա

2. ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — Օսմ. բանակին Ասիոյ մէջ զբաղած վիճակէն օգուտ քաղելով՝ Մոլտավիա, Վալաքիա և Թրանսիլվանիա՝ Աւստրիոյ դրդումով՝ նորէն ապստամբած էին։ Սուլթան Մուրատ թէպէտ քանի մը անգամ զօրք ղրկեց, սակայն երկարատեւ պատերազմներու մէջ ոյժա-

պատ բանակը պարտութենէ պարտութիւն մատնուելով՝ Խրուսթիոյ Բուլղա քաղաքին մօտ մղուած ճակատամարտին մէջ 20,000 հոգի կորսնցնելով՝ ցիր ու ցան վերադարձաւ Պոլիս (1594)։

Այս միջոցին, Եէնիչէրիները — որոնք իրենց Վեհապետին դրամական մեծառատ նուէրներուն շնորհիւ՝ շռայլ ու փարթամ կեանք մը վարելու վարժուած էին — դրամի չգոյութեան պատճառաւ, սոսկալի խռովութիւն մը հանեցին Մայրաքաղաքին մէջ։ Սուլթան Մուրատ, այս չփացած ապստամբները սիրաշահելու նպատակաւ՝ պարտաւորեցաւ դրամական մեծագումար նուէրներու հետ, քանի մը վէզիրներու գլուխներն ալ վրայ տալ։

Մահավճիռ ընթերցող Դատաւոր ու Դահճապետ

Ցաւալի և անխորհուրդ զիջողութիւն մը, որ վայրագ Եէնիչէրիներուն քաջալեր՝ և ապագային համար ալ շա՛տ կործանարար նախընթաց մ՚ըլլալու սահմանուած էր։

3. ՆԵՐՔԻՆ ՎԻՃԱԿ. — Այս Սուլթանին օրով է որ Օսմ. պետութիւնը հասաւ իր աշխարհագրական մեծագոյն ընդարձակութեան, այնպէս որ, բացի մեծ ու փոքր բազմաթիւ նահանգներէ և ինքնօրէն իշխանութիւններէ, կը պարունակէր ՔՍԱՆ թագաւորութիւն։

Սուլթան Մուրատ Գ. ալ իր հօրը պէս՝ պալատին

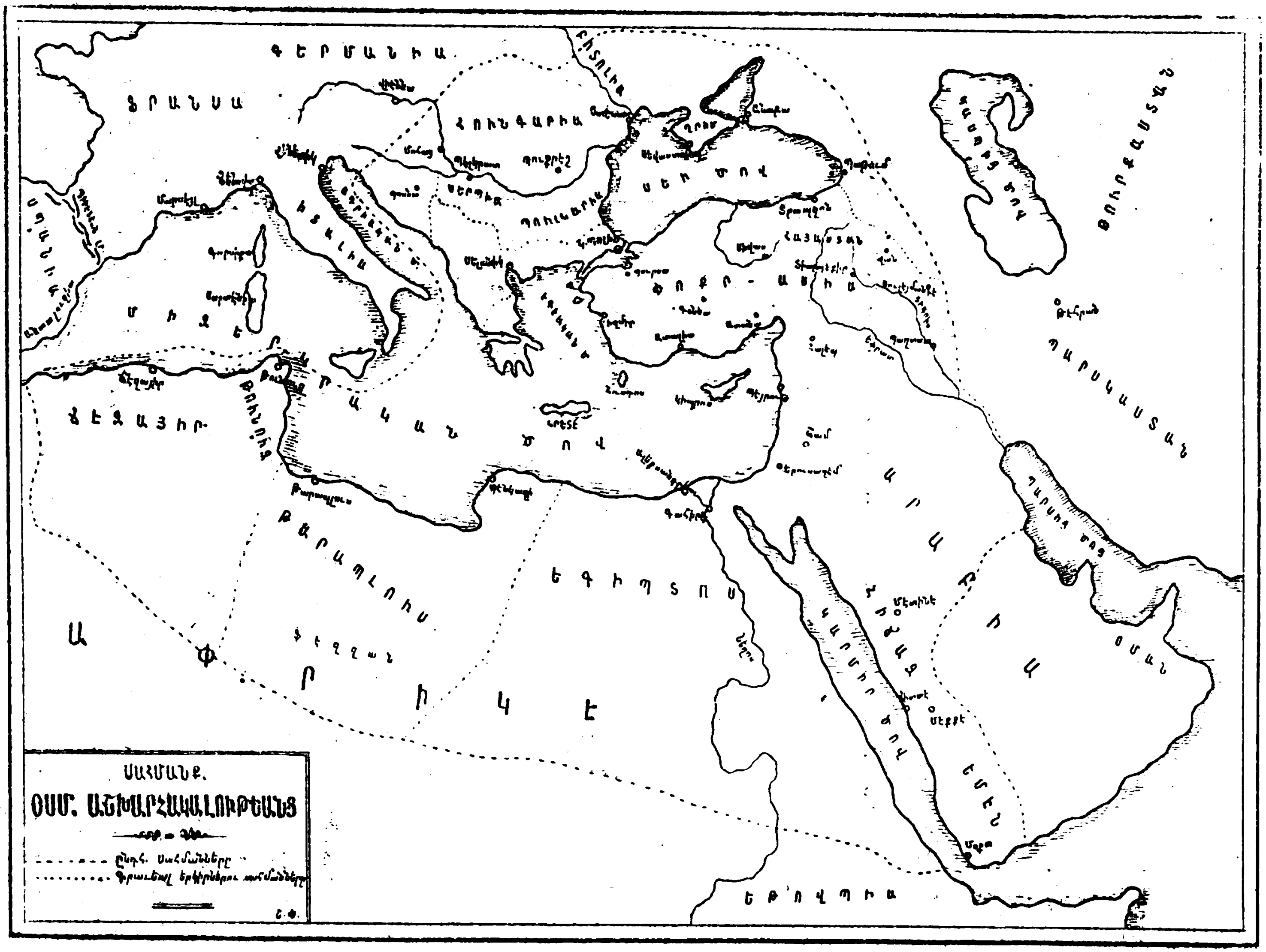
ՍԱՀՄԱՆՔ.
ՕՍՄ. ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆՑ
Ընդհ. սահմանները
Գրաւեալ երկիրներու սահմանները
ԳԵՐՄԱՆԻԱ
ՖՐԱՆՍԱ
ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ
ՍԵՒ ԾՈՎ
ՓՈՔՐ - ԱՍԻԱ
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎ
ՃԵԶԱՅԻՐ
ԵԳԻՊՏՈՍ
ԱՓՐԻԿԷ
ԱՐԱԲԻԱ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ԹՈՒՐՔԵՍՏԱՆ
ԿԱՍՊԻՑ ԾՈՎ
ԿԱՐՄԻՐ ԾՈՎ
ՊԱՐՍԻՑ ԾՈՑ
ԵԹՈՎՊԻԱ
ԵՄԷՆ
ՕՄԱՆ
ՀԷՃԱԶ
ԹՈՒՆԻՍ
ՏՐԻՊՈԼԻՍ
ԻՏԱԼԻԱ
ՍԵՐՎԻԱ
ՌՈՒՍԻԱ

մէջ փակուած, մեղկ ու չսայլ կեանք մը վարեց, երկ-
րին հարստութիւնը իր կամքին համեմատ գործածելով և տէրութեան գործերը յանձնելով՝ Սօքօլլու, Սինան, Օսման և Ֆէրհատ փաշաներու նման երեւելի վէզիրներու։

Պատմագիրները Դեսպաններու Շրջան կոչած են այս Սուլթանին իշխանութիւնը, որովհետեւ, Կ. Պոլսոյ մէջ միայն դեսպաններ ունէին Ֆրանսա, Անգլիա, Ռուսիա, Լեհաստան, Թաթարիստան, Աւստրիա, Պարսկաստան, Սպանիա, Իտալիա և Վենետիկի Հասարակապետութիւնը:

Եւրոպական դեսպան մը՝ Սուլթանին ներկայութեանը

Առաջին երկուքը մանաւանդ, շարունակ կը ճգնէին Թուրքիոյ մէջ քաղաքական դերակշիռ ազդեցութիւնը իրարու ձեռքէ խլել։

Այս Սուլթանին օրով է որ, Անգլիոյ Եղիսաբէթ հռչակաւոր թագուհին, Թուրքիոյ հետ առեւտրական դաշնագիր կնքած է։

Սուլթան Մուրատ Գ. շատ հարուստ եղած է զաւակաց մասին, որոնց թիւը 115էն աւելի կը հաշուեն։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄՄԷՏ Գ. (Ֆաթի՛հի էկրի)

(Հիճրէթի՝ 1003—1012.— Քս.ի 1595—1603)

1. Եւրոպական պատերազմներ.— 2. Թուրքերուն առաջին յաջողութիւնները.— 3. Փոքր Ասիոյ ապստամբները և Շահ-Աբբաս։

---

1. *Սուլթան Մուրատ Գ.ի յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Սուլթան ՄԷՀԷՄՄԷՏ Գ. որ ըստ սովորութեան, առաջին պարտականութիւն սեպեց 19 եղբայրները իր աչքին առջեւ սպաննել տալ։*

Սուլթան Մէհէմմէտ ալ, իր նախորդին պէս, պալատան մէջ փակուած, ցեղխ և զբօսալի կեանք մը կը վարէր՝ «մինչեւ իսկ, հայկատակ սափրիչներու, մասլաճառներու և մրգավաճառներու պէս ստորին անձերու՝ փաշայութեան և վէզիրութեան աստիճաններ շռայլելով»(1)։ Եւ ճի՛շդ այսպիսի անտարբեր Սուլթանի մը կը

---

(1) Եուսուֆ-Ցէհմի։

վիճակուէր դարման տանիլ անիշխանական վիճակի մը՝ որու մատնուած էին Օսմ. պետութեան Եւրոպական և Ասիական գաւառները։

ՄԱՃԱՌԱՑ ԵՒ ԱՒՍՏՐԻԱՑԻՈՑ ԴԷՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— Սուլթան Մէհէմմէտի գահակալութեան ատեն, Եւրոպական Թուրքիա տակաւին խռովութեան մէջ էր։ Իսկ Մաճառիստան, Թրանսիլվանիա, Մոլտավիա և Վալաքիա ապստամբած էին։

Սուլթան Մէհէմմէտ այս ապստամբներուն դէմ ղրկեց Սինան ու Ֆէրհատ փաշաները՝ որոնք Վլախաց Քաջն Միխայէլ (Michel le Brave) իշխանէն չարաչար յաղթուելով՝ կորսուցին Նիս, Թիռկովիցա և Նիկոպոլիս ռազմական քաղաքները։ Այս ձախողուածին լուրը մեծ յուզում պատճառեց Մայրաքաղաքին մէջ և խռովութեան մը մօտալուտ նշաններն սկսած էին երեւան գալ, երբ,

Սինան փաշա

հռչակաւոր պատմագիր և օրուան Շէյխ-իւլ-Իսլամ Սատէտտին էֆէնտի, խորհուրդ տուաւ Սուլթանին, որպէս զի իր գահն ու կեանքը չվտանգելու համար, թօթափէ իր թմրութիւնը և ինքն անձամբ երթայ թշնամիներուն դէմ։ Սուլթան Մէհէմմէտ, յանձն առաւ համակերպիլ իրեն համար կարի դժուարին այս առաջարկին և բանակին վերին հրամանատարութիւնն ստանձնելով՝ Մեծ Եպարքոս և Սպարապետ Իպրահիմ փաշայի հետ՝ գնաց Էրլաւ բերդաքաղաքն առաւ։ Ապա, Քէրէշթէս ըսուած դաշտին մէջ գտաւ Մաճառաց, Գերմաններու, Վալաքիոյ և Թրանսիլվանիոյ դաշնակից ստուարաթիւ բանակը՝ որմէ զարհուրած, Սուլթան Մուրատ

կ'ուզէ իսկոյն մեկնիլ պատերազմի դաշտէն։ Սակայն Եէնիչէրիք կ'արգիլեն անոր ընթացքը և կ'սկսի սոսկալի ճակատամարտ մը՝ որու մէջ Եւրոպական դաշնակից բանակը 50,000 հոգի և 90 թնդանօթ կորսնցնելով ցիր ու ցան կ'ըլլայ (1596 Հոկտ. 26)։

Այս առթիւ՝ Սուլթան Մէհէմմէտ կոչուեցաւ «Ֆաթի՛հի Էկրի» և Պոլիս վերադարձին, Եւրոպական դեսպանները անձամբ շնորհաւորելու եկան իր տարած փայլուն յաղթանակը։ Իսկ Մէքքէի Շէրիֆը, մասնաւոր դեսպանութեան մը միջոցաւ, Սուլթան Մէհէմմէտի

Էյրիի պաշարումը եւ առումը

նուէր ղրկեց նուիրական հին ծածկոյթը՝ զոր մեծ յարգանօք Էյուպի մզկիթի գանձարանին մէջ պահել տուաւ, և նոր ու թանկագին ծածկոյթներ շինել տալով՝ Արաբիոյ նուիրական քաղաքները ղրկեց։

Իսլամաց Մարգարէին սերունդէն Էմիր կոչուող կրօնաւորներուն կանաչ փաթթոց (սարըգ) դնելու սովորութիւնը այս առենէն սկսած է։

Սակայն Օսմանցիներուն տարած այս յաղթանակը՝ վերջնական յաջողութեան հանգամանքէ զուրկ էր, որովհետեւ, Մաճառները քիչ յետոյ նորէն գրաւեցին իրենց կորսուած դիրքերուն մեծ մասը և իրերը մնացին իրենց նախկին վիճակին մէջ։ Միայն թէ՝ Իպրահիմի յաջորդ Եէմիշճի Հասան փաշա նորընտիր Մեծ Եպարքոսը յաջողեցաւ գրաւել Գանիժէ բերդաքաղաքը զոր

Թիրեաքի Հասան փաշա յամառ արիութեամբ և չարունակ երկու ամիս պաշտպանած էր պաշարող բազմաթիւ թշնամիներու դէմ։

ԱՍԻՈՅ ՄԷՋ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Մինչդեռ Եւրոպական մասին մէջ վճռուորական այս կարեւոր գործողութիւնները տեղի կ'ունենային, Ասիոյ մէջ ալ՝ Գարա Եազըճը Օղլու անուն փախստական Եէնիչէրի մը 20,000 Քիւրտ և Թիւրքմէններ գլուխն հաւաքելով՝ Օսմ. զօրաց հետ զարնուելով, ինքզինքը Եդեսիոյ մէջ անկախ

Թիրեաքի Հասան փաշա

Շահ Աբբաս

իշխան կը հռչակէր։ Պարսից Շահ Աբբաս թագաւորը, որ ինքն էր թեւ թիկունքը այս ապստամբին, առիթէն օգտուելով՝ Դաւրէժ. Վան ու Նախիջեւան քաղաքներն առնելով՝ Երեւանն ալ պաշարեց։ Այս միջոցին մեռաւ Սուլթան Մէհէմմէտ Գ. 37 տարեկան հասակին մէջ, երբ արդէն ցոփութեան և ծայրայեղութեան մէջ անցուցած կեանքովը՝ զառամեալ ծերունիի մը վիճակին էր ստացած, և իր Ահմէտ որդւոյն ժառանգութիւն թողլով՝ անիշխանութեան մատնուած խռովեալ տէրութիւն մը։

Իր օրով կ'ապրէր երեւելի քերթող-պատմագիր Ազի էֆէնտի։

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՀՄԷՏ Ա.

(Հիճրէթի՝ 1016—1026.— Քս.ի 1603—1627)

1. Տէրութեան ներքին վիճակը.— 2. Սիթվաթորօքի դաշնադրութիւնը.— 3. Պարսկական Պատերազմ.— 4. Ներքին խռովութիւններ.— 5. Սուլթան Ահմէտ Ա.ի օրով տեղի ունեցած կարեւոր նորութիւններ։

---

1. *Սուլթան Մէհմէտի յաջորդեց 14 տարեկան իր* **ԱՀՄԷՏ** *որդին, որ բացառութիւն ըլլալով չսպաններ իր* **Մուսթաֆա** *եղբայրը, որովհետեւ ի ծնէ խեղանդամ և ապուշ էր։*

Սուլթան Ահմէտ Ա.ի գահակալութեան ժամանակ, տէրութեան Եւրոպական և Ասիական գաւառները ահագին շփոթութեան և ապստամբութեան մէջ էին։

Սուլթան Ահմէտ, նախ Աւստրիոյ դէմ ղրկեց Լալա- **Մէհէմմէտ** *փաշա սպարապետը, որ միանալով Մաճառ բանակին հետ, Գերմանիոյ Ռոտոլֆ կայսեր դէմ վճռա-*

կան յաղթութիւն մը տարաւ և գանի պարտաւորեց կնքել Սիթվաթօրօքի դաշնագրութիւնը (1606), որով Մաճառիստան՝ Աւստրիոյ լուծէն ազատելով, Օսմ. պետութեան գերիշխանութեանը ներքեւ՝ պիտի ունենար իր առանձին թագաւորը։ Միւս կողմանէ, Աւստրիա՝ դադրեցնելով Մաճառիստանի համար Օսմ. գանձին վճարած տարեկան հարկը, միանուագ պիտի վճարէր 200,000 ոսկի և տէր պիտի ըլլար՝ միայն Վերին Հունգարիոյ և Թրանսիլվանիոյ (11 Նոյ. 1606)։

Այսպէս, Մաճառները, Քրիստոնեայ Գերման կայսրութեան լուծէն ազատելով՝ սիրայօժար կը նախընտրէին Օսմ. պետութեան գերիշխանութիւնը։ Այս առթիւ՝ իր հայրենակիցներուն կողմանէ թագաւոր ընտրուած Պօչքայ Մաճառ ազնուականը, Պէլկրատի մէջ յանուն Օսմ. Սուլթանին, վէզիրին ձեռքէն արքայական թագ ու մական կ'ընդունէր։

3. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— Սուլթան Ահմէտ, Աւստրիոյ հետ իր գործը կարգադրելէ յետոյ, Պարսից դէմ զրկեց Ճղալի Զատէ Սինան փաշան, որ Շահ-Աբբաս Թագաւորին դէմ ութը տարուան պատերազմին պայքարէ մը յետոյ —որուն միջոցին քանդաւոր Շահը Երեւանն՝ առած, Ջուղան՝ կործանած և հազարաւոր Հայ ընտանիքներ Արարատէն բռնի Իսպահան գաղթել տուած էր— տկարութեան հաշտութիւն կնքել Պարսից հետ, անոնց թողլով այն քաղաքները, որոնք Գանունի Սուլթան Սիւլէյմանէն առաջ՝ իրենց ձեռքը կը գտնուէին։

4. ՓՈՔՐ ԱՍԻՈՅ ԱՊՍՏԱՄԲՆԵՐԸ.— Պարսկական պատերազմին անյաջողութենէն քաջալերուած, Սիփահի ու Ճէլալի անուն Փոքր Ասիոյ ապստամբ ցեղերը իրենց յանդգնութիւնը ծայր աստիճանի հասուցեր էին։ Սուլթան Ահմէտ, այս ապստամբներուն դէմ զրկեց խըստաբարոյ և կատաղի զինուորական մը, այն է՝ Կու-

ջապես Մուrաs փաշան, որ երկու տարուան մէջ՝ Փոքր Ասիոյ, Հայաստանի եւ Սուրիոյ խաղաղ ժողովրդոց պատուհասը եղող այս ապստամբները զարկաւ ցրուեց, անոնց վայրագ պետերուն գլուխները Պոլիս ղրկեց Սուլթանին, իսկ շատերն ալ ողջ ողջ՝ հորերու մէջ խեղդամահ ըրաւ։ Մահացնելու իր այս վերջին ձեւին համար, Մուրատ փաշա կոչուած է Գույուճի:

Գույուճի Մուրատ փաշա

5. Սուլթան Ահմէտ Ա.ի օրով. կարեւոր նորութիւններ տեղի ունեցած են Թուրքիոյ մէջ։

Ֆրանսա, հակառակ Անգլիոյ բուռն ընդդիմութեան, 1604ին կնքած իր դաշնագրով, Թուրքիոյ մէջ քաղաքական ու առեւտրական մեծամեծ առանձնաշնորհումներու կը տիրանար, շնորհիւ իր Սավարի-տը-Պռեվէ դեսպանին գործունէութեան։

Նոյնպէս, առաջին անգամ, Եւրոպական այս դեսպանը եղած է՝ կայս. պալատան մէջ Սուլթանին կողմանէ ընդունելութեան պատիւին արժանացող, եւ այս առթիւ է որ Սուլթան Ահմէտ Ա. շատ սիրալիր նամակ մը գրած է Ֆրանսայի ամենաբարի ու վեհանձն թագաւոր՝ Հէնրի Դ.ի։

Ծխախոտի մշակութիւնն ու գործածութիւնը՝ այս Սուլթանին օրով մուտ գտած է Թուրքիոյ մէջ։

Սուլթան Ահմէտ մինչեւ իր օրը ընդունուած յա-

Ջորդուլթեան իրաւունքը՝ Խանէսանի-Ալ-Չամանի մէջ ամէնէն մեծին սահմանից, ինչ որ մինչեւ ցարդ անխախտ կը շարունակուի։

Սուլթան Ահմէտ, բացի Մէքքէի ու Մէտինէի մէջ կառուցած հոյակապ շէնքերէն, Կ. Պոլսոյ մէջ ալ շինել տուած է իր անունով ծանօթ մեծակառոյց եւ փառաւոր մզկիթը եւ Թօփհանէի հրապարակին վրայ գեղակերտ աղբիւր մը, որուն ճարտարապետը Հայ մը եղած է։

Մեծ Եպարքոսին՝ Եւրոպական դեսպան մը ընդունիլը

Սուլթան Ահմէտի օրով Պոլսոյ մէջ պատահած ժանտախտ մը սոսկալի կոտորած կ'ընէր՝ նոյն իսկ արքունական պալատին մէջէն ալ բաւական զոհեր տանելով։ Ուստի, Սուլթանը ի ժողով կը հրաւիրէ տէրութեան աւագանին ու Մայրաքաղաքին մէջ գտնուած ամէն ազգէ բժիշկները։ Այս վերջինները կը պահանջեն որ, համաճարակին տարածման գլխաւոր պատճառ եղող փողոցի շուները պէտք է անմիջապէս բնաջինջ ըլլան։ Օրուան Միւֆթին, համամիտ կը գտնուի բժիշկներու այս խորհուրդին եւ ինքն ալ այս իմաստով Ֆէթվա կուտայ։ Սակայն Սուլթան Ահմէտ կը խղճահարի եւ կը մեղմացնէ տրուած այս

ծայրայեղ վճիռը, և կը հրամայէ որ, խեղճ կենդանիները փոխանակ սպաննելու, մօտակայ Իշխանաց կղզիներէ մէկուն մէջ չէզոքացուին, ինչ որ իսկոյն կը գործադրուի:

Զարմանալի է որ, մեր օրերն ալ տեղի ունեցած նմանօրինակ պարագայ մը, ասկէ 300 տարի առաջուանէն չա՛տ աւելի նախապաշարումներու և դժուա-

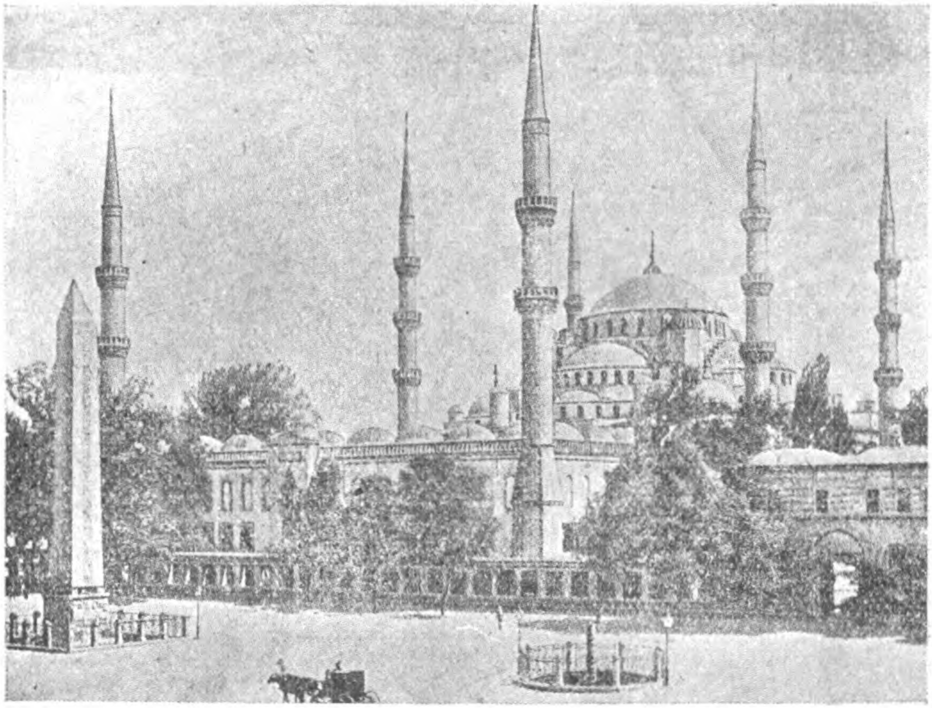

Սուլթան Ահմէտի Մզկիթն ու Հրապարակը

րութեանց կը բաղխի՝ գոնէ՛ առանց արմատական կարգադրութեան մը յանգելու:

Զարմանալի զուգադիպութեամբ մը, Սուլթան Ահմէտ Ա. Օսմ. Սուլթաններուն 14րդ.ը եղած է, 14 տարեկան էր՝ երբ գահը ելաւ, 14 տարի թագաւորեց, և Այա-Սօֆիայի մօտ իր շինել տուած հոյակապ մզկիթին 6 մինարէները՝ 14 Շէրիֆէ ունին:

Սուլթան Ահմէտի օրով կ'ապրէր ծագումով Հայ ու բնիկ Զէյթունցի իսլամացած Խալիլ փաշան, որ նախ Ծովակալ էր և ապա եղաւ Մեծ Եպարքոս:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆ Բ.

(Հիճրէթի՝ 1027—1031 .— Քս.ի 1617—1622)

1. Լէհաց դէմ պատերազմ, Սուլթան Օսման և Սդանիսլաս.— 2. Եէնիչէրիներուն ապստամբութիւնը և Սուլթան Օսմանի մահը։

Սուլթան Ահմէտ Ա. թէպէտ իրեն յաջորդ նշանակած էր Մուսթաֆա եղբայրը, սակայն իր պակասամտութեանը պատճառաւ երեք ամիսէն գահընկէց ըլլալով՝ Սուլթան Ահմէտի 14 *տարեկան ՕՍՄԱՆ որդին գահ բարձրացաւ։*

1. *ԼԷՀԱՑ ԴԷՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— Նորատի փառասէր Սուլթանին առաջին գործը եղաւ* 300,000 *զօրքով պատերազմի երթալ Լէհերուն դէմ, որոնք Մոլտավիան ու Վալաքիան ալ ոտք հանելով՝ Օսմ. երկիրները կ՚արշաւէին։*

Սուլթան Օսման Ա.ի նախարարութիւնը նպատակ ունէր՝ Լէհաստանը բոլորովին նուաճելով՝ զայն ամուր

պատուար մ՚ըլլալ Ռուսական կայսրութեան դէմ, որ թէպէտ տակաւին անզօր ու հեռաւոր, սակայն սկսած էր մտահոգութիւն պատճառել Օսմ. պետութեան։ Լէհաց Սիկիսմոնտ թագաւորը, բանակին կռանդը վառելու նպատակաւ, իր 14 տարեկան Ուլատիսլաւ որդին պատերազմի դաշտը ղրկած էր։ Ուրեմն, երկու տարեկից այս դեռատի իշխաններուն միջեւ տեղի ունենալիք պայքարէն կախուած պիտի ունենար պատերազմին բախտը։

Սակայն Սուլթան Օսման չի կրցաւ յաղթել իր թըշնամիներուն եւ խաղաղութեան աննպաստ դաշնագիր մը կնքելով՝ վերադարձաւ Կ. Պոլիս (1626)։

2. Սուլթան Օսման, իր ղլինուց այս անյաջողութիւնը Ենիչէրիներուն անկարգ եւ ըմբոստ ընթացքին վերագրելով՝ սկսաւ սոսկալի խստութեամբ վարուիլ անոնց հետ եւ չարերն ալ անխնայ սպաննեց։ Սուլթանին այս բուռն ընթացքը տեղի տուաւ ընդհանուր ապստամբութեան մը եւ Մայրաքաղաքը մատնուեցաւ կատարեալ անիշխանութեան։ Սուլթան Օսման, իր կեանքը անվրիպելի մահէ մը ազատելու համար՝ Մէքքէ ուխտի երթալ պատրուակաւ եւ նոյն իսկ հրաման ըրաւ որ Ասիոյ մէջ զօրաժողով կատարուի։ Սակայն կատաղի Ենիչէրիք, առաջուց կռահած ըլլալով Սուլթանին թագուն նպատակը, խուժեցին պալատ եւ հրապարակային նախատինքներով զանի տարին Եէտի Գուլէի ամրոցը ուր՝ իրեն համախոհ վէզիրներուն եւ իւլէմաներուն հետ գլխատեցին զանի։

Այսպէս, Օսմ. պետութիւնը Ենիչէրիներու բռնակալութենէն ազատելու նախաձեռնող իր Սուլթաններուն մէջ՝ առաջին զոհը եղած է Սուլթան Օսման Բ. որ ապագային այ՝ իր աղետալի վախճանին չափ մը բախտակիցներ պիտի ունենար։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՍԹԱՖԱ Ա.

(Հիճրէթի՝ 1031—1032.— Քա.ի 1622—1623)

1. Մուսթաֆայի երկրորդ անգամ գահակալութիւնը.— 2. Քաղաքային պատերազմ.— 3. Ներքին խռովութիւններ.— 4. Սուլթան Մուսթաֆայի երկրորդ գահընկէցութիւնը։

---

1. *Եէնիչէրիք, Սուլթան Օսմանն սպաննելէ յետոյ, երկրորդ անգամ թագաւոր հռչակեցին անոր ՄՈՒՍԹԱՖԱ եղբայրը, որ իր բացարձակ անկարողութեանը պատճառաւ՝ հազիւ չորս ամիս անուանական իշխանութիւն մը վարելով գահընկէց, և իր մօրը հետ՝ պալատան մէկ յարկաբաժնին մէջ բանտարկուեցաւ։*

2. *ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Այսքան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ՝ երկու Սուլթաններու գահընկէցութիւնը մէկ կողմանէ. Եէնիչէրիներու սանձարձակ ստահակութիւնը միւս կողմանէ՝ իրենց աննպաստ ազդեցու-*

թիւնն ունեցան գաւառներու վրայ, որոնց կուսակալները՝ իրենց յանձնուած երկիրներուն մէջ բռնանալով՝ ամէն իշխանութիւն և օրէնք ոտքի տակ առած, չարաչար կը կեղեքէին թշուառ ժողովուրդը։ Այս ընդհանուր անիշխանութեան մէջ՝ Պարսիկներն ալ օգուտ քաղելով՝ Պաղտատ քաղաքին և քանի մը գաւառներու տիրած էին։

Ահաւասիկ, տէրութեան ենթարկուած այս դժուարին կացութեան մէջ է որ, հայրենասէր նախարար մը, Քէմանքէշ Ալի փաշա, Մեծ Եպարքոսութեան պաշտօնն ստանձնելով՝ բոլոր իր ըմոյից և բարձրաստիճան նախարարաց հետ համախորհուրդ, գահընկէց կ'ընէ Սուլթան Մուստաֆան, և Ահմէտ Ա.ի ՄՈՒՐԱՏ որդին գահը կը բարձրացնէ։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Դ. (Ֆաթի՛հի Պաղտատ)

(Հիճրէթի՝ 1032—1049.— Քս.ի 1623—1639)

1. Սուլթան Մուրատի անչափահասութեան շրջանը.— 2. Բարեկարգութեան վերահաստատութիւնը.— 3. Սուլթան Մուրատի անգթութիւնները.— 4. Պաղտատի նուաճումը։

---

1. Տասն երեք տարեկան էր ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Դ. երբ իր Օսման եղբօրը յաջորդեց և մինչև չափահասութիւնը՝ երկիրը կառավարեց իր մօրը՝ Մահփէյքէր Սուլթանուհիին խնամակալութեան ներքև։

Բնութեամբ՝ արիասիրտ, խիզախ և անգութ էր Մուրատ Դ.։ Սակայն իր իշխանութեան առաջին ութը տարիները խաղալիկ դարձաւ իր փառասէր մօրը և պալատական պաշտօնէից՝ որոնց քմահաճոյքին և վրէժխնդրութեանը զոհեց կարող և հայրենասէր բազմաթիւ պաշտօնատարներ։

2. Երբ կառավարութեան ղեկը ձեռք առաւ Սուլթան Մուրատ, նախ և առաջ պալատան մէջ որջացած գաւազիրներու խումբը ցրուեց, երկրին վարչութիւնը արժանաւոր անձերու յանձնեց, ապստամբ կուսակալները պաշտօնանկ ըրաւ ու պատուհասեց. և մանաւանդ՝ բանակին վրայ Սուլթաններու գրեթէ ոչնչացած ազդեցութիւնը վերահաստատելու նպատակաւ, սոսկալի անգթութեամբ մաքրեց Ենիչէրիներուն և խռովարարներուն պետերը և անոնց գլուխները ամբողջ շա-

Պաղտատի առումը

բաթներ հրապարակաւ ցուցադրելով՝ ժողովուրդին ամէն դասակարգերուն ահ ու սարսափ ազդեց։ Ենիչէրիք համոզուելով որ այս անգամ Սուլթանին հետ գլուխ չպիտի կրնան ելլել, ստիպուեցան հնազանդիլ և հաւատարմութեամբ ծառայելու երդում ընել (1633)։

3. ՊԱՐՍԻՑ ԴԷՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — Սուլթան Մու-

րատ, ոճրութիւնը ներքնապէս խաղաղելէ յետոյ, անձամբ Ասիա անցաւ ու Երեւանի հետ Պարսից գրաւած քանի մը քաղաքներն ալ ետ առաւ (1636)։ Սակայն Սուլթան Մուրատ հազիւ թէ յաղթանակաւ Պոլիս վերադարձած էր երբ լուր առաւ որ Պարսիկները նորէն գրաւեր են Երեւանը։ Սուլթան Մուրատ, փոխանակ վհատելու, երկրորդ անգամ անցաւ Ասիա և ուղղակի գնաց Պաղտատ քաղաքը պաշարեց և 40 օր անընդհատ յարձակումներէ յետոյ, տիրեց անոր (24 Դեկտ. 1638)։

Այս յաղթութենէն յետոյ, Սուլթան Մուրատ, գերի ինկած 30,000 Պարսիկ, իր աչքին առջեւը գլխատել տուաւ։

Սակայն յաջորդ տարին, երկու պատերազմող տէրութեանց մէջ հաշտութիւն կնքուելով՝ Օսմանցիք Պաղտատը միայն իրենց վերապահեցին, Պարսից թողլով Երեւանն ու Դաւրէժը։

Սուլթան Մուրատ, Լիբանանի ապստամբ Տիւրզիները ալ զսպելէ յետոյ, մեռաւ 1640ին, երբ տակաւին հազիւ 30 տարեկան էր։

Սուլթան Մուրատ Դ. թէպէտ կարիճ, հաստատամիտ և արի զինուորական, սակայն Իսլամ լուրջ դասակարգին արհամարհելի դարձած էր իր ծայրայեղ գինեմոլութեանն համար՝ որու զոհ գնաց երիտասարդ հասակի մէջ։ Եւ ճի՛շդ արբեցութեան իր այդ նոպաներու միջոցին է որ զոհ գացին իր Պայազիտ, Սիւլէյման և Գասըմ եղբայրները. Իպրահիմ փաշա մեծ վէզիրը և բազմաթիւ նախարարներ։

Սուլթան Մուրատ, Եւրոպական մէկ քանի լեզուներու ալ հմուտ և իր նախասիրած ընթերցումն էր Մաքիավէլի՝ զոր Թուրքերէնի թարգմանել տուած էր։

ՍՈՒԼԹԱՆ ԻՊՐԱՀԻՄ

(Հիճրէթի՝ 1049—1058. — Քս.ի 1640—1648)

1. Սուլթան Իպրահիմի նկարագիրը.— 2. Ռուսիոյ դէմ առաջին պատերազմը.— 3. Կրետէի դէմ առաջին արշաւանքը.— 4. Ներքին խռովութիւն և Սուլթան Իպրահիմի գահընկէցութիւնը։

---

1. Սուլթան Մուրատ Դ. անզաւակ մեռնելով՝ իրեն յաջորդեց եղբայրը ԻՊՐԱՀԻՄ որ բնութեամբ տկարակազմ, արտաքին տեսքով անհրապոյր, ծաղկաւեր ու ճղճիմ ըլլալով, սովորաբար մարմնեղ, պատկառելի և բնական կորովով օժտուած Սուլթաններու հետ ապրող ու գործակցող Ենիչէրիներուն վրայ աննպաստ ազդեցութիւն մը գործեց։

Այս բաւական չէր. Սուլթան Իպրահիմ, իր թոյլ նկարագրով, պալատականաց ձեռքը խաղալիկ և 9 տարուան իր իշխանութիւնը՝ մեղկութեան, ծայրայեղ ապա-

կանութեան և կործանարար ծախքերու և շռայլութեան վատթար շրջան մը եղաւ։(1)

Բարեբախտաբար, իր օրով կ'ապրէր Քէօփրիւլիւներու համբաւաւոր ընտանիքէն Գարա Մուսթաֆա փաշա տաղանդաւոր վէզիրը, որ տէրութեան միակ վահանը եղաւ։

ՌՈՒՍԻՈՅ ԴԷՄ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ։— Սուլթան Մուրատի իշխանութեան վերջին տարիները, Ռուսք,

---

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

(1) Թուրք պատմագիր մը, (Եուսուֆ-Ֆէհմի), այս Սուլթանը կը նմանցնէ՝ անհաւատալի ցոփութեան և ծայրայեղ շռայլութեան տիպար մը եղող Հռոմայեցի Ելիոգաբալ կայսեր, որ չորս տարեկան եղած ատենը՝ Ասորւոց երկրին մէջ արեգական քրմապետ եղած էր։ Կայսր ըլլալէ յետոյ, իր ձին Հիւպատոս անուանեց և իր մայրն ալ՝ դերձակուհիներէ կազմուած Ծերակոյտի մը նախագահ կարգեց։

Սուլթան Իպրահիմ ալ, իր հազար ու մէկ արտառոցութիւններէն ի զատ, հինգ տարեկան մէկ աղջիկը Մեծ Եպարքոսին հետ ամուսնացուց և 8 տարեկան մէկ մանչ տղան ալ Ասիոյ մէջ կուսակալ կարգեց։

Սակայն Սուլթան Իպրահիմի օրով տեղի ունեցած ամէնէն արտակարգ և աննախընթաց դէպքը հետեւեալն է։

Կ. Պոլսոյ մէջ բնակող Անգլիացի վաճառականներ՝ պալատան հաշւոյն թանկարժէք ապրանքներ տուած և հակառակ իրենց կրկնակի դիմումներուն, անկարող եղած էին պահանջքնին գանձել։ Այն ատեն, ճարահատ կը դիմեն իրենց դեսպաններուն միջնորդութեան։ Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Հոլանտայի դեսպաններուն տուած հրահանգին համաձայն, նաւահանգստին մէջ գտնուած Եւրոպական բոլոր նաւերը կը համախմբուին պալատան առջեւ, և կ'սկսին իրենց մեծ կայմերուն գագաթը ջահեր վառել, ճի՛շտ ինչպէս որ, ժամանակին սովորութեան համաձայն, մասնաւոր անհատներ ալ՝ Սուլթանին անձամբ խնդրագիր մատուցած ատեննին, գլուխներնուն վրայ ջահ մը կը բռնէին՝ Սուլթանին ուշադրութիւնը դէպ ի իրենց կողմը հրաւիրելու համար։ Սուլթան Իպրահիմ կռահելով այս անօրինակ և ահարկու տեսարանին նպատակը, իսկոյն հրաման կ'ընէ գոհացում տալ դեսպանաց պահանջումին և արքունեաց պարտական եղած գումարը անմիջապէս վճարել։

Տօնի Խազախներուն օգնութեամբ՝ Ազախու բերդին տիրած էին։

Գարա Մուսթաֆա փաշա անձամբ գնաց Ռուսաց դէմ և քանի մը յարձակումներէ յետոյ՝ յաջողեցաւ Ազախն ու Կէրմանը ետ առնելով՝ Ռուսաց յառաջխաղացումն արգիլել։

3. ԿՐԵՏԷԻ ԴԷՄ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ.—Մայր թագուհին և պալատական Սուլթանուհիները —որոնց անմիջական ազդեցութեան ներքև կը գործէր այս աղիկար Սուլթանը— զօրաց ու ժողովրդեան ուշադրութիւնը հեռի պահելու համար իրենց պալատական ոճիրներէն և տէրութեան ոյժերը քանդող կործանարար շռայլութիւններէն, ստիպեցին զանի, որպէս զի փայլուն յաղթանակով մը ժողովուրդին համակրութիւնը շահի։ Այս նպատակաւ, Եուսուֆ փաշա ծովակալը, 1645ին, 350 նաւով գնաց Կրետէ, (որ երեք դարէ ի վեր Վենետկեցւոց ձեռքն էր), և անոր Քանիա քաղաքը առաւ, երկու ամիս պաշարելէ յետոյ։

Սակայն պատմութեան շարունակութեանը մէջ պիտի տեսնենք թէ, Օսմանցիք նիւթական ինչ առատ զոհողութիւններով և մէկ քառորդ դարու ինչ արիւնահեղ պատերազմներէ յետոյ է որ պիտի յաջողին այս նշանաւոր կղզին վերջնականապէս տէր ըլլալ։

4. Միայն թէ՝ այս աննշան յաջողութիւնը բաւական չէր պարտկելու Սուլթան Իպրահիմի գայթակղալից կեանքը. քանի որ, ներքին անիշխանութիւնը օրէ օր ծաւալ կը գտնէր. քանի որ, Վենետկեցիք՝ Տալմացիան կ'աւերէին և իրենց նաւատորմը մինչև Տարատնէլ հասած էր, Խազախները՝ Տօնը կը կողոպտէին և Ռուսք՝ դէպ ի Մոլտաւիա կը յառաջանային։ Տէրութիւնը այս տագնապալից վիճակին մատնուած էր, երբ օր մ'ալ՝ հանրային բողոքի մը մէջէն՝ Շէյխ-իւլ-Իսլամին գեղա-

նի աղջիկը առեւանգելով՝ պալատ բերել տուաւ։ Այս եպերելի արարքը ընդհանուր զայրոյթ պատճառեց ուլէմա դասակարգին մէջ, որոնք միանալով արդէն խիստ դժգոհ ու վրէժխնդիր Եէնիչէրիներուն հետ, խուժեցին պալատ, և Սուլթանը իր բազմաթիւ պարագաներուն հետ խեղդամահ ըրին՝ Գուշհանէին մէջ (8 Օգոստ. 1648)։ Սուլթան Իպրահիմի օրով՝ սոսկալի հրդեհ մը պատահեցաւ Գում Գափուի մէջ՝ ուր հազարաւոր շէնքերու հետ, այրեցաւ նաեւ Հայոց Պատրիարքարանը։

Նոյնպէս, այս Սուլթանին օրով է որ Եւրոպական դեսպանները արտօնուեցան՝ Կ. Պոլսոյ Չէմպէրլի Թաշի Էլչիլէր խանէն իրենց բնակութիւնը Բերա փոխադրելու։

Սուլթան Իպրահիմի օրով կ՚ապրէր Ճինճի Հոճա անուն Իւֆիւրիւճի համբաւաւոր կախարդը։

ՕՍՄ. ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ՝ ԺԷ. ԴԱՐՈՒՆ

Սուլթան Իպրահիմի իշխանութեան ժամանակ, Օսմ կայսրութիւնը կը պարունակէր.

1. Եւրոպայի մէջ՝ Պալքանեան Յամախակղզին, Յունաստանը, Մաճառիստանի մէկ մասը, Մոլտավիան, Վալաքիան, Թրանսիլվանիան, Պեսարապիան, Խրիմ Թերակղզին, այժմեան Ռուսաստանի հար. և Արշիպեղագոսի մեծագոյն մասը։

2. Ասիական մասը կը պարունակէր՝ Փոքր Ասիան. Հայաստանը, Կովկասը, Միջագետք, Սուրիա, Պաղեստին և Արաբիա:

3. Ափրիկէի մէջ ունէր՝ Եգիպտոս, Թարապուլուս, Թունուզ և Ճեզայիր:

Երլտըրըմ Սուլթան Պայազիտի, Ֆաթիհի, Եաւուզ Սուլթան Սէլիմի և Մեծն Սիւլէյմանի յաղթական սուրին արդիւնքը եղող այս ընդարձակածաւալ և մեծահարուստ երկիրները, դժբախտաբար, իրենց շատ մը անարժան յաջորդներուն ապիկարութեանը և իրարմէ զօրաւոր թշնամիներու անվերջ արշաւանքներուն պատճառաւ՝ հետըզհետէ ձեռքէ պիտի ելլէին։

Իրաւ է որ Օսմանցիք մեծամեծ երկիրներու հետ՝ զանազան

ցեղէ բազմաթիւ ժողովուրդներ ալ նուաճեցին, սակայն զանոնք կառավարելու, շէնցնելու և սիրաշահելու մասին անտարբեր գտնուեցան։ Գանունի Սուլթան Սիւլէյմանէն յետոյ՝ իրարու յաջորդող Սուլթաններու մեծ մասին անչափահասութիւնը, պալատան մէջ՝ մինչեւ իրենց գահակալութեան օրը բանտարկուած կեանքը, արտաքին աշխարհի հետ անհաղորդ և պետական գործերու բոլորովին անգիտակ և անփորձ մնալնին, Հարէմական մթնոլորտին հիւծող ու մաշեցնող ապականութեանց մէջ իրենց վարած կեանքը. վարիչ և հայրենասէր անձերու պակասը, անվերջ ապստամբութիւններ և ներքին անիշխանութիւններ, ժամանակին հետ ընթանալու և կատարելագործուելու աննախատեսութիւնը, և վերջապէս՝ անխորհուրդ պատերազմներու և աննպատակ արշաւանքներու պատճառաւ՝ տէրութեան կենսական ոյժերուն սպառումը՝ յառաջ բերին բարոյական և նիւթական այնպիսի տկարութիւն մը՝ որով Օսմ. պետութիւնը անկարող պիտի ըլլար Հին Աշխարհի երեք ցամաքներուն վրայ տարածուած ընդարձակ կայսրութիւն մը զինուորական զօրութեամբ պահպանել։

Այս ամէնուն վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ՝ կառավարութեան չափէն աւելի կեդրոնացական դրութենէն ի զատ, ծովու վրայ Վենետկեցւոց և Ճենովացիներուն, իսկ ցամաքի վրայ՝ մանաւորապէս Գերմանական կայսրութեան դէմ մղուած կատաղի և անվերջ պայքարը՝ որու վրայ քիչ ատենէն պիտի աւելնար՝ նոր և աւելի զօրաւոր Ռուսական կայսրութեան փառասիրական սպառնալից ընթացքը, որոնցմով՝ Օսմ. պետութեան Եւրոպայի մէջ ունեցած քաղաքական ու զինուորական դիրքն ու ազդեցութիւնը մեծապէս պիտի ջլատուէր։

Եւ այս ալ՝ բնական էր, քանի որ Օսմանցիք, իբրեւ գերազանցապէս պատերազմիկ ազգ, և իրարմէ զօրաւոր թշնամի տէրութիւններէ շրջապատուած ըլլալով հանդերձ, չի հետեւեցան, չորդեգրեցին հետզհետէ կատարելագործուող Եւրոպայի զինուորական արուեստին գաղտնիքներն ու նորութիւնները, և հետեւապէս՝ իրենց նիւթական բիրտ ոյժը տեղի պիտի տար՝ արուեստին, հաշիւին և գիտութեան հրաշալի գերազանցութիւններուն։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ամէտճի	Մեծ Եպարքոսին և Սուլթանին ներկայացուելիք գրութիւնները ընդունող պաշտօնեայ
Ասաս Պաշը	Գանձապետ
Ասաս Պաշը Աղասը	Մահմեդին ընթերցող դատաւոր
Աճէմի Օղլանը	Նորագիր զինուորներ՝ որոնք բանակը մանելէ առաջ, Ենիչէրիներու ձեռքով կը մարզուէին
Ազապ	Ամուրի ծովային զինուոր
Աղաեանը Պէքթաշեան	Ենիչէրիներու բանակին սպայ
Աղա Գափուսը	Ենիչէրիներու գլխաւոր պաշտօնատունը (որ էր հիմակուան Շէյխ-իւլ-Իսլամութեան ապարանքը)
Ագընճը	Օսմ. բանակին հառաջոյն անկանոն հեծելազօրքը
Գատըրղա	Պատերազմական նաւ
Գալյոն	Պատերազմական նաւու թիավոր
Գալյոնճը	Թիակաւոր պատերազմական նաւու ծով. զինուոր
Գարա Գուլլուգճը	Որսորդ զինուոր
Գալաֆաթ	Ենիչէրի Աղային գլխանոցը
Գուլ Քէթխիւտասը	Ենիչէրի Աղային երկրորդը

Գօրուճը	Անտառներու և ջրուղիներու հսկող Ենիչէրի
Գուլ Օղլու	Գաղտնի ոստիկան
Եայա	Օսմ. բանակին հնագոյն հետեւակազօրքը
Եամագ	Ենիչէրիներու Աղային թիկնապահ և բերդապահ զինուոր
Եօլ Հաուքիսի	Տեսակ մը թաղապետական քննիչ
Ենիչէրի Քեաթիպի	Արտաքին գործոց խորհրդական
Զաղարաճը	Սուլթանին որսի շուներուն պահապան
Էշքինճի	Ո՛չ թոշակաւոր զինուորական
Էսկի Սարայ	Արդի Պատերազմական պաշտօնատունը
Թայինհանէճի	Ենիչէրիներու 5երդ վաշտը որ մարզիչի դեր կը կատարէր
Թիմարլը Սիփահի	Գաւառային զինուոր, ժանտարմա
Թուրնաճը	Ասիոյ ու Եւրոպայի գաւառներէն՝ Քրիստոնեայ պատանիներ հաւաքելով՝ բանակը մտցնող պաշտօնեայ
Թօփճը Պաշը	Թնդանօթարանի վերատեսուչ
Իչ Աղասը	Բ. Դրան բարանապետ
Իսքամպօլ Աղասը	Աճէմի Օղլաններու Հրամանատար
Լալա	Սուլթանին Մուսահիպը. որ

	անոր մանկութեանը խնամատար կ'ըլլար
Հասէքի Աղասը	Պալատական լրաբեր
Ծէպհանէ Չօրպաճըսը	Վառօդարանի Վերատեսուչ
Միմար Պաշը	Նաֆա՛ա Նազըրը, Պինա Էմինի
Ուշուֆքէճի	Թոշակաբաշխ Ենիչէրի
Չալըգ	Զինուորութենէ վտարուած
Չավուշ	Հիւրամեծար
Չավուշ Պաշը	Արքունեաց Սենեկապետ
Չըգմա	Պալատէն չըրախ եղած
Չուհատար	Սպասաւոր, Թիկնապահ, բարապան
Չավուշ Պաշը Աղասը	Սուլթանին անձնական բանակին հրամանատար
Չօրպաճը	Նախապէս՝ զինուորական խոհանոցի պաշտօնեայ, ապա, Ենիչէրիներու սպայ, Զինուորական հրամանատար, որ ունէր գնդապետի աստիճան
Չըպլագ Չավուշ Փաշա	Ծովային նախարարին թիկնապահ
Պաշ Չավուշ	Մայէյն միւշիրի, Արքունեաց հրամանատար
Պէօճէք Պաշը	Գողեր, հրձիգներ հետապնդող ոստիկան
Պօսթանճը	Պոլսոյ և Էտիրնէի արքունական պարտէզներուն պարտիզպան, որ միանգամայն դահճի պաշտօնն ալ կը կատարէին

Պօսթանճը Պաշը	Ոստիկանապետ
Պէյլիքճի Աղա	Դիւանապետ
Պէօյիւք Թէզքէրէճի էֆէնտի	Սուլթանին անձնական երկրորդ քարտուղար
Պաշ Չուխատար	Սուլթանին Սենեկապետ
Պէօլիւք Աղասը	Գումարտակի հրամանատար
Պօղազ Մուհաֆըզը	Սեւ Ծովու նեղուցին բերդապահ զինուորներ
Սահիպի Տէվլէթ	Մեծ Եպարքոս
Սագաղը Օղլու	Հիւրամեծար
Սէլամ Աղասը	Վէզիրները բարեւող պաշտօնեայ
Սէկպան	Շուներու պահապան և դարմանող, և Որսորդ գունդի սպայ
Սէկպան Պաշը	Նախ՝ Ենիչէրիներու Աղային օգնական, ապա, ոստիկանապետ
Սէյմէն	Սէկպաններու հետ աստիճանակից էին, յետոյ այս անունը տրուեցաւ ոստիկան զինուորներու
Սէրհատ Գուլու	Սահմանապահ զինուոր
Վէրկի էմինի	Տէֆթէրհանէի վերատեսուչ
Տաղ Գըլըճ	Խիզախ, աներկիւղ հերոս
Տիվանը Հիւմայուն Հօճասը	Բանակի Քարտուղար-Համարակալ
Տէֆթէրտար	Ելմտական Նախարար
Տէվլէթ Քէթխիւտասը կամ Գայմագամը	Եպարքոսական Տեղակալ
Րէյիս-իւլ-Քիւթթապ	Արտաքին Գործոց Նախարար

Մէյլիս Թէսքէտարը	Քաղաքական Դիւանի քարտուղար
Թէհրիրաթ Քեաթիպի	Եպարքոսական Տեղակալի քարտուղար
Օրթա	Ենիչէրիներու վաշտ
Օթուրագ , Օթուրագճը	Հանգստեան կոչուած զինուոր
Օճագ	Ենիչէրիներու խումբ , կայան

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄՄԷՏ Դ. (Ավճը)

(Հիճրէթի՝ 1058—1099.— Քս.ի 1649—1687)

1. Ներքին խռովութիւններ.— 2. Քէօփրիւլիւ Մէհէմմէտ փաշայի գործունէութիւնը.— 3. Ֆազըլ Ահմէտ փաշա.— Աւստրիական պատերազմ.— 4. Կրետէի պաշարումն ու վերջնական առումը.— 5. Աւստրիական երկրորդ պատերազմ.— 6. Գարա-Մուսթաֆա փաշա.— Վիէննայի պաշարումը։

---

1. Սուլթան Իպրահիմ իր բոլոր եղբայրներն ալ սպաննած ըլլալով՝ միակ ժառանգորդ կը մնար իր 7 տարեկան Մէհէմմէտ որդին որ մինչեւ իր չափահասութիւնը՝ մեծ մօրը, Մահփէյքէր Սուլթանուհւոյն խնամակալութեան ներքեւ գտնուեցաւ։

Այս Սուլթանուհւոյն և նորատի Թագաւորին բուն մօրը միջեւ տեղի ունեցած նախանձը՝ պատճառ եղաւ քաղաքային նոր խռովութեան մը՝ որու մէջ Մահփէյ-

քէր և իր համախոհ պալատականները ձերբակալուելով՝ գլխատուեցան ։

Միայն թէ՝ ներքին և արտաքին անիշխանութեան մատնուած տէրութիւն մը կարող չէին վարել ո՛չ անփորձ մայր թագուհին և ոչ ալ անչափահաս թագաւոր մը ։ Ահա այն ատեն է որ , Մայր Սուլթանուհին՝ Մեծ Եպարքոսութեան պաշտօնը կը յանձնէ Քէօփրիւլիւներու ցեղէն 72 տարեկան Մէհէմմէտ փաշայի , որ անկախօրէն գործելու և իր որոշումները անդառնալի կերպով գործադրելու համար՝ օրուան Միւֆթիէն նախապէս ֆէթվա մը պահանջեց և ստացաւ ։

Քէօփրիւլիւ Մէհէմմէտ փաշա

1․ Նորընտիր Վէզիրին առաջին գործը եղաւ՝ երկրին կարգն ու անդորրութիւնը խանգարող գլխաւոր պարագլուխները մէջտեղէն բնաջինջ ընել ։ Ապա զօրաւոր տորմիղով մը գնաց Վենետկեցիներուն դէմ և Զանաք Գալէի նեղուցին բերանը անոնց յաղթելով՝ գրաւուած Լէմնոս և Թէնէտոս կղզիները ետ առաւ ։ Նոյնպէս՝ Եւրոպական ցամաքին վրայ՝ նորանոր ամրութիւններով և միայուն բանակներով՝ Ռուսիոյ , Աւստրիոյ և Վենետիկի դէմ՝ Օսմ․ տէրութեան սահմանները պաշտպանեց ։

Սուլթան Մէհէմմէտի իշխանութեան այս առաջին շրջանին մէջ է որ Օսմանցիք՝ Կրէտէի Քանտիա մայրաքաղաքին , Ռուսական՝ Ուքրանիա, Փոտոլիա և Վոլհինիա գաւառներուն կը տիրեն , Լէհաստանը կը խոնարհեցնեն և Աւստրիոյ հետ կը կնքեն պատուաւոր հաշտութիւն մը ։

Վերջապէս, Սուլթան Մէհէմմէտ, Մոլտավիոյ, Թրանսիլվանիոյ եւ Վերին Հունգարիոյ Քրիստոնեայ իշխաններուն թագեր կը բաշխէ։

Քէօփրիւլիւ վէզիրը՝ տէրութեան վարչական մեքենան կանոնաւորելու նպատակաւ՝ կարող եւ արժանաւոր անձեր պաշտօնի գլուխ դրաւ, երկրին ելմտական վիճակը կանոնաւորեց, պետական, նա մանաւանդ՝ պալատական շռայլ եւ անհաշիւ ծախքերուն մէջ վերջին ծայր խնայողութիւն մտցուց, գաւառներու մէջ ապստամբութեան բոյները քանդեց եւ, թէ՛ Մայրաքաղաքին ու թէ գաւառաց մէջ հասարակաց օգտակար շէնքեր հիմնեց։ Մէկ խօսքով, ալեւոր վէզիրը իր հինգ տարուան պաշտօնավարութեան անձուկ շրջանին մէջ՝ իր բեղմնաւոր գործունէութեամբը՝ տէրութիւնը անիշխանական վիճակէ մը ազատելէ յետոյ, որպէս զի իր արդիւնաւորած գործը իրեն հետ չմեռնի, իր կենդանութեանն իսկ իրեն յաջորդ կարգեց Ֆազըլ Ահմէտ փաշա 26 տարեկան որդին՝ առանց իր վեհապետին հաւանութեանը պէտք տեսնելու։ Այս վերջին պարագան բացորոշ կերպով ցոյց կու տայ թէ՝ Քէօփրիւլիւները ո՛ր աստիճան անսահման վստահութիւն կը վայելէին իրենց ժամանակակից Սուլթաններէն եւ թէ որքան գնահատուած էին՝ ազգին ու տէրութեան իրենց մատուցած թանկագին ծառայութիւններով (1661)։

Քէօփրիւլիւ Զադէ
Ֆազըլ Ահմէտ փաշա

3. ԱՒՍՏՐԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— Քէօփրիւլիւ

Մէհէմմէտ փաշա շատ նպաստաւոր կարգադրութիւն-մ'ըրած էր իրեն յաջորդ կարգելով իր Ահմէտ որդին, իբրեւ միակ անձը՝ իր սկսած գործը շարունակելու կարող։

Աւստրիոյ Լէոբոլտ Ա. կայսրը, Թրանսիլվանիոյ վրայ իր գերիշխանութիւնը վերստին ձեռք ձգելու նպատակաւ՝ պատերազմի ելաւ։ Երիտասարդ Վէզիրը իսկոյն 200,000 զօրքով անցաւ Եւրոպա եւ Մորավիան, Սիլէզիան ու Մաճառիստանը իր զինուց առջեւ խոնարհեցուց։ Սակայն յաջորդ տարին, վէզիր Ահմէտ փաշա, Մաճառիստանի Ռա՛ապ քաղաքին Սէն-Կոթառ աւանին մէջ՝ ճակատեցաւ Քրիստոնէից դաշնակից բանակին դէմ՝ որու կը հրամայէր Մօնթէքուքուլի համբաւաւոր զօրապետը՝ իրեն օգնական ունենալով նաեւ 6000 Ֆրանսացիներու բանակ մը։ Երկու կողմէն ալ հիանալի քաջութեամբ պատերազմեցան թէեւ, բայց վերջապէս՝ Քրիստոնէից բանակը՝ իր կարգապահութեան ոգիին եւ զինուորական կատարելութեանը շնորհիւ՝ յաղթանակը շահեցաւ։ Այս ճակատամարտին մէջ՝ Օսմանցիք 25,000է աւելի մարդ կորուսին, որով Վէզիրը ստիպուեցաւ Աւստրիոյ կայսեր հետ 20 տարուան անուանական խաղաղութեան դաշնագիր մը կնքել Վասվարի մէջ եւ Աւստրիոյ փոխանցել Մաճառիստանի գերիշխանութիւնը (1664)։

4. ԿՐԵՏԷԻ ԱՌՈՒՄԸ. — Օսմ. զինուց այս անյաջողութիւնը դարմանելու եւ 20 տարիէ ի վեր շարունակուող Կրետէի պաշարման վախճան մը տալու նպատակաւ, Քէօփրիւլիւ վէզիրը 100,000 զօրքով եւ Գաբդան փաշա ծովակալին հետ ահագին տորմիղով մը գնաց Կրետէ։ Պատմութեան մէջ չէ տեսնուած կղզիի մը այնքան երկար ատեն պաշարում եւ այնքան մարդկային արեան հոսում, ինչ որ եղած է Կրետէի համար։ Պաշարողներն ու պաշարեալք սոսկալի յամառութեամբ եւ գերմարդկային քաջութեամբ կռուեցան երկու կողմէն։ Սակայն

Օսմանեան հրետանիին գերազանցութիւնը , կղզիին ամրոցներուն հիմն ի վեր կործանումը ա՛լ եւս անկարելի կը դարձնէին պաշարեալներուն բոլոր յուսահատական ճիգերը , այնպէս որ , Վենետկեցիք , իրենց քաջարի հրամանատար Մօրօսինիյի միջոցաւ յանձն առին Գանտիան Օսմանցւոց յանձնել , ու երեք չաբաթուան մէջ իրենց գոյքերն ու թանկագին իրեղէնները միասին առնելով՝ կղզիէն մեկնիլ ։ Այս պայմանը վեհանձնութեամբ յարգեց Ահմէտ փաշա Վէզիրը և մեծարանքներով ընդունեց հայրենասէր և իրեն արժանաւոր հակառակորդ Մօրօսինի զօրապետը ։

Այսպէս , 1669ին , Օսմանցիներուն ձեռքը կ'անցնէր այս նշանաւոր ու փորձանաւոր կղզին՝ որու ծովափանցը վրայ քառորդ դարէ մը ի վեր՝ 150,000է աւելի մարդկային կեանքեր զոհուած էին ։

Կը պատմեն թէ երբ Օսմանցիք առաջին անգամ Գանտիա քաղաքը ոտք կոխեցին , բնակիչ ըլլալով՝ գտան միայն երեք Յոյն և երեք Հրեայ ։ Իսկ քաղաքը կը ներկայացնէր մարդկային դիակներու և աւերակաց լեռնակոյտերու անծայրածիր և տխուր տեսարան մը ։ Եպարքոսը ամբողջ երկու տարի մնաց այս նորառաց կղզին և աւերակ դարձած քաղաքներուն վերաշինութեանը ինքն անձամբ հսկեց ։

5. ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ .— Ուքրանիա գաւառին Խազախ բնակիչները , որոնք միշտ Ռուսաց դէմ թշնամական ընթացք մը ունեցած էին , Լէհերուն հարստահարութեանց դէմ Օսմ. Սուլթանին պաշտպանութիւնը խնդրեցին ։ Արդէն վէզիրը , Լէհաստանի մէջ Օսմ. ազդեցութիւնը վտանգուած տեսնելով՝ այս պարագան յարմար առիթ սեպեց և 1672ին պատերազմի ձեռնարկելով՝ տիրեց Կամենից բերդաքաղաքին ու յաջորդական յաղթութիւններով առաջ քալելու վրայ ,

էր, երբ Ժան-Սօպիեսքի Լեհ անուանի դիւցազնը կասեցուց Թրքաց յառաջխաղացումը և 1676ին կնքուած դաշնագրութեան ոյժով՝ Ուքրանիա և Բոտոլիա գաւառները կը մտնէին ուղղակի Օսմ. պաշտպանութեան ներքեւ։

Այս դէպքէն քիչ յետոյ, 41 տարեկան հասակին մէջ մեռաւ Ֆազըլ Ահմէտ փաշան, 15 տարի մեծ Եպարքոսութեան պաշտօնը արդիւնաւոր կերպով վարելէ յետոյ։ Իր վաղահաս մահը ճշմարիտ աղէտ մը եղաւ Օսմ. պետութեան համար, ճի՛շտ այնպիսի ժամանակ մը, երբ

Գարա Մուսթաֆա փաշա

Սօպիէսքի

նման հայրենասէր, անշահախնդիր և փորձառու վարչագէտներու անհրաժեշտ պէտք ունէր տէրութիւնը։

ՎԻԷՆՆԱՅԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ.— Սուլթան Մէհէմմէտ Դ. որ տէրութեան գործերէն աւելի իր անձնական հաճոյքով և մանաւորապէս որսորդութեամբ կ'զբաղէր, առանց անդրադառնալու այն անդարմանելի կորուստին զոր Օսմ. պետութիւնը կրած էր Ֆազըլ փաշայի մահով, և փոխանակ անոր զարգացած Մուսթաֆա եղբօրը, Մեծ Եպարքոսութեան պաշտօնը յանձնեց՝ բացարձակա-

պէս ոգէտ, կոպիտ յանձապաստան և միայն իր վաշխառութեամբը դիրք ու անուն շինած Գարա-Մուսթաֆա փաշա անուն արարածի մը։

Այս միջոցին, Մաճառիստանի Թէքէլի իշխանը՝ Աւստրիոյ Լէոբոլտ կայսեր ոտնձգութիւններուն դէմ իր հայրենիքը պաշտպանելու համար, դիմեց Օսմ. Սուլթանին և անոր օժանդակութիւնը խնդրեց։ Անափառ Վէզիրը, Սուլթանին հետ համախորհուրդ, արհամարհելով 1004ին կնքուած խաղաղութեան դաշնագիրը, 200,000 զօրքով ճամբայ ելաւ՝ ուղղակի երթալ Վիէննան պաշարելու համար։ Փորձ զօրականներ խորհուրդ-

Վիէննայի երկրորդ պաշարումը

տուին՝ Քէօփրիւլիւի այս անարժան յաջորդին, որպէսզի քայլ առ քայլ յառաջանայ և իր ետեւը թշնամի չը թողու, բայց ընդունայն։ Օսմ. բանակը 1683 Յուլիս 14ին վերջապէս պաշարեց Վիէննան՝ ուսկից կայսրը իր աւագանիին հետ խոյս տուած էր արդէն։ Օսմանցիք, քաղաքը հրեղէն շղթայի մը մէջ առած, արտաքին պարիսպները քանդած և տասնեւութը կատաղի յարձակումներով՝ հազիւ 10,000 հոգի մնացած պաշարեալները ծայրագոյն յուսահատութեան մատնած էին։ Կը մնար վերջին

ու վճռական յարձակում մըն ալ գործելով՝ քաղաքին տիրանալ, ինչ որ խորհուրդ կուտային վէզիրին՝ որպէս զի անմիջապէս գործադրէ։ Սակայն յանձնապաստան վէզիրը հակառակ իր հսկայ ոյժին, հակառակ՝ դիմադրելու անկարողութեան մատնուած Մայրաքաղաքի մը հանդէպ՝ ա՛յնքան դանդաղ վարուեցաւ, զինուորական արուեստին դէմ ա՛յնքան չարաչար մեղանչեց՝ որոցմէ փութաց օգտուիլ Լէոբոլտ և անմիջապէս՝ Լէհաց անուանի թագաւոր Սօպիէսքիի օգնութիւնը խնդրեց։ Այս վերջինը (հակառակ Ֆրանսայի թագաւոր Լուի ԺԴ.ի խորհուրդին, որ կ'ուզէր Աւստրիոյ տունը և ազդեցութիւնը տկարացնել), օգնութեան փութաց, Լօրէնի դուքսին ընկերակցութեամբ։ Լէհ դիւցազնը սոսկալի կատաղութեամբ մը յանկարծակիի բերաւ Թուրքերը, նախ՝ ճակատ առ ճակատ զարկաւ, յետոյ ցրուած ու քայքայուած բանակը պաշարելով՝ ահռելի կոտորած մը տուաւ։ Այս միջոցին՝ առաջին խոյս տուողը եղաւ նոյն ինքն Գարա Մուսթաֆա փաշա, անգլուխ ձգելով բանակը։ Սօպիէսքի, երկրորդ անգամ մըն ալ Դանուբի մօտ զարկաւ Թուրքերը և տիրեց Կրան քաղաքին։ Զախաւեր վէզիրը այս ամէն դժբախտութեանց իբրեւ պատճառ իր զօրավարներն ամբաստանելով՝ անոնցմէ շատին գլուխը կերաւ։

Օսմանցիք թշնամիին ձեռքը թողուցին 300 թնդանօթ, բազմաթիւ դրօշ և ահագին քանակութեամբ պաշար և ռազմամթերք։ Այսպէս, շնորհիւ Լէհաստանի և անոր դիւցազն թագաւորին, Աւստրիական կայսրութիւնը փրկուած էր։

Սակայն, նշանակալից այս դէպքէն դար մը յետոյ, զարմանքով ու զայրոյթով պիտի տեսնենք թէ. Աւստրիական կայսրութիւնը ո՛րքան անլուր ապերախտութեամբ մը վարուեցաւ՝ իր պատիւն ու հայրենիքը՝ իր արեան գինովը փրկող Ժան-Սօպիէսքիի հայրենակից Լէ-

-ներուն հետ, և թէ ինչպէս՝ Ռուսիոյ և Բրուսիոյ հետ միաբանելով՝ պատա՛ռ պատա՛ռ ըրաւ անխախտ Լեհաստանը և անոր քաղաքական գոյութիւնը սրբեց, բնաջի՛նջ ըրաւ Եւրոպայի քարտէսէն։

Օսմ. զինուց այս անյաջողութենէն քաջալերուած, Վենետկեցիք կ'արշաւեն Տալմացիա և ապա՝ Թուրքերը Պելոպոնեսէն կը վանեն։ 1686ին, Աւստրիա վերջնապէս կը տիրէ Պուտա Մայրաքաղաքին։ Իսկ յաջորդ տարին, կայսերականները՝ Օսմանցիներուն դէմ Մոհացի պատմական դաշտին մէջ կը շահին վճռական յաղթութիւն մը (1 Օգոստ, 1687) և կը նուաճեն մեծ մասը այն գաւառներուն՝ զորս Մաճառները կորուսեր էին 1526ին՝ Գանունի Սուլթան Սիւլէյման Ա.ի օրով։

Գարա Մուսթաֆա փաշա վէզիրը, Վիէննայէ Պոլիս վերադարձին, արդէն գործած իր ձախաւերութիւնը քաւած էր՝ գլուխը վրայ տալով։ Իսկ անոր անդարմանելի սխալներուն իբր բնական հետեւանք եղող այս վերջին մեծամեծ կորուստները՝ տեղի տուին քաղաքային սաստկալի խռովութեան մը, որով Սուլթան Մէհէմմէտ Իւլէմաններու որոշմամբ ու Ենիչէրիներու ձեռքով գահընկէց եղաւ (1687)։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Պոլսոյ ամենամեծ հրդեհներէն մէկը՝ այս Սուլթանին օրով պատահած է։ 1659ին հրդեհ ծագեցաւ Այազմա Գափուսիէն և տարածուեցաւ մինչեւ Սամաթիա, պետական և հասարակաց անթիւ անհամար շէնքեր, մզկիթներ, եկեղեցիներ, պալատներ ևն. լափելով և մոխրակոյտի վերածելով քաղաքին ամէնէն շէն ու բազմամարդ արուարձանները։ Այս աղէտին զոհ գացին նաեւ, 40,000է աւելի անձինք։

Նոյնպէս, այս Սուլթանին օրով կ'ապրէր Քեաթիպ Չէլէպի Հաճի Խալիֆէ անուն հռչակաւոր Պատմագիր ու Աշխարհագիրը որ բազմահատոր և հմտալից աշխատասիրութիւններ թողած է։

Սուլթան Մէհէմմէտ Դ.ի բազմաթիւ վէզիրներուն մէջ պէտք է յիշել նաեւ Էրմէնի Սիւլէյման փաշա անուն Հայազգի վէզիրը։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԷՅՄԱՆ Բ.

(Հիճրէթի՝ 1099—1102.— Քս.ի 1876—1691).

1. *Ներքին խռովութիւններ.— 2. Եւրոպական պատերազմներ.— 3. Քէօփրիւլիւ Մուսթաֆա փաշա.— 4. Աւստրիոյ դէմ կրկին պատերազմներ.— 5. Թէքէլի Մաճառ իշխանը։*

Սուլթան Մէհէմմէտ Դ.ի յաջորդեց իր եղբայրը ՍՈՒԼԷՅՄԱՆ Բ., որ պալատին մէջ 46 տարի չարունակ կրօնական և իրաւաբանական ուսումներու հետեւած ըլլալով՝ խաղաղ կեանք մը վարած և բոլորովին անկարող և անընդունակ էր տէրութեան մը ղեկը ստանձնելու։ Արդէն ինքն ալ այս ճշմարտութեան համոզուած ըլլալով՝ գրեթէ բանի յանձն առաւ ելլել այն գահը՝ զոր Տանջանարան կ'անուանէր։

Ինչպէս տեսանք, նախորդ Սուլթանին օրով տեղի ունեցած քաղաքային վերջին պատերազմը տակաւին կը

չարունակուէր։ Ենիչէրիներն ու Սիփահիք[1] իրենց անլուր վայրագութիւններով, ո՛չ հասարակ ժողովուրդին և ոչ ալ տէրութեան մեծամեծներուն խնայելով՝ 20000 անմեղներու արիւնով ամբողջ Թաղեր ներկեցին։ Վերջապէս, Իւլէմա դասակարգը, միանալով ժողովուրդին հետ, Սանճագը Շէրիֆը պարզեցին և կատաղի

Ենիչէրի Աղասի

Ենիչէրիներուն փառաւոր ջարդ մը տալով՝ ստիպեցին հնազանդութիւն յայտնելու։

2. ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ.— Օսմ. պետութեան դարաւոր և ոխերիմ հակառակորդը՝ Աւստրիա, Կ. Պոլսոյ և գաւառներու մէջ տիրող անիշխանութիւնը նպաստաւոր առիթ մը սեպելով՝ կը գրաւէ Պոսնան,

---

(1) Սիփահի՝ Պարսկերէն էսպ բառէն եկած է և կը նշանակէ Ձի, որմէ շինուած են՝ Սպահ, Սպարապետ, Ասպարէզ, Ասպաստակ ևն.։ Ենիչէրիներուն հեծելազօրքն ալ՝ այս իմաստով կը կոչուէր Սիփահի։

Հէրսէքը, Սերպիան, Հունգարիոյ մէկ մասը և մինչև Իւսկիւպ յառաջանալով՝ Մայրաքաղաքին կ'սպառնայ։ Իսկ Վենետիկեցիք, Կրետէի կորուստը դարմանելու համար՝ Սէլանիկն ու Նեկրոբոնտ կղզին պաշարելով՝ Պելոպոնէսի ծովեզերեայ քանի մը քաղաքներուն կը տիրեն։ Սակայն, Թուրքերուն դաշնակից Թաթարներն ալ՝ միւս կողմանէ՝ Բերեքոփի պարանոցին վրայ՝ 200,000 Ռուսաց՝ դէպ ի Ղրիմ արշաւանքը ետ կը մղէին։ Սուլթան Սիւլէյման ուզեց Լէոբոլտ կայսեր հետ հաշտութիւն կնքել, բայց մերժուելով՝ պատերազմը ա՛լ աւելի սաստկութեամբ շարունակեց։ Օսմանցիք՝ Րէճէպ փաշա անուն տխմար հրամանատարի մը պատճառաւ՝ նորանոր պարտութիւններու կը մատնուէին և կայսերականք կը տիրեն Նիշի և Պէլկրատի։

3. ՔԷՕՓՐԻՒԼԻ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՓԱՇԱ.— Ահաւասիկ, իրարմէ աղետալի և իրարմէ անդարմանելի այս կորուստներուն առջեւ ճարահատ, Սուլթան Սիւլէյման կ'ստիպուի աքսորէ ետ կանչել Քէօփրիւլիւ Ազատարար Մեծ Գերդաստանին շառաւիղը, նախորդ Ֆազըլ Ահմէտ փաշայի եղբայրը Մուսթաֆա փաշան՝ որու կը յանձնէ Մեծ Եպարքոսութեան պաշտօնը։ Այս նշանաւոր անձին առաջին գործը կ'ըլլայ՝ ներքին խռովութիւններուն վերջ տալ, վարչական ու տնտեսական վերանորոգումներ ի գործ դնել, երկրին վաճառականութեան զարգացման համար՝ աննախընթաց դիւրութիւններ ընծայել, բռնաւոր նախարարներու յափշտակած պետական կալուածներն ու դրամները յարքունիս գրաւել, զօրաց յետնեալ թոշակները վճարել, մանաւորապէս՝ հպատակ Քրիստոնէից վիճակը բարելաւելով՝ բռնաբարուած առանձնաշնորհումները վերահաստատել և վերջապէս՝ ապօրէն տուրքերը ջնջելով՝ բարեկարգութեան նոր թուական մը կը բանայ։

4. ԱՒՍՏՐԻՈՅ ԴԷՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— *Մուսթաֆա փաշա քիչ ժամանակի մէջ այս ամէն կարգադրութիւններն ի գլուխ հանելէ, երկիրը ներքնապէս ապահովելէ և բանակը աղէկ մը կազմակերպելէ յետոյ, ճամբայ կ'ելլէ դէպ ի Մաճառիստան և միանալով Թէքէլի Մաճառ դիւցազնին հետ, (որ Թրքաց հետ դաշնակից և իր հայրենիքին անկախութեանը համար կը պայքարէր Աւստրիոյ տան դէմ), մէկ ամսուան մէջ Կայսերականներէն ետ կ'առնէ Նիշ, Վիտին, Սէմէնտրիա և Պէլկրատ քաղաքները։ Ապա օգնութեան կը փութայ Թմշվարի մէջ պաշարուած իր հայրենակից Թուրքերուն զորս ազատելով՝ հալածական կը վարէ պաշարող թշնամին։ Իսկ Թէքէլի, Թրանսիլվանիոյ մէջ Աւստրիական ստուար բանակ մը ջախջախելով՝ անոր Հօյլէր զօրապետն ալ գերի կը բռնէր։*

Այս փայլուն յաղթութիւններէ յետոյ, մեծանուն վէզիրը վերադարձաւ Պոլիս՝ ուր դէպ ի Եւրոպա մեծ արշաւանքի մը պատրաստութիւններով զբաղելու վրայ էր, երբ Սուլթանին մահը ամէն հաշիւ վեր ի վայր յեղաշրջեց։

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՀՄԷՏ Բ.

(Հիճրէթի՝ 1102—1106.— Քս.ի 1691—1595)

1. *Սալանքամէնի ճակատամարտը.— 2. Քէօփրիւլիւ վէզիրին մահը.— Ներքին վիճակ։*

Սուլթան Սիւլէյման Բ.ի յաջորդեց ԱՀՄԷՏ Բ. որ իր նախորդին նման ապիկար՝ և ազդեցիկ պալատականներու ձեռքը խաղալիկ դարձաւ։ Քէօփրիւլիւ վէզիրին վարած բացարձակ իշխանութիւնը և ստացած անսահման ազդեցութիւնը՝ նախանձը շարժած էին խել մը զեղծարար ու բռնաւոր փաշաներու՝ որոնք զանի իբրև Սուլթանին կեանքին դաւադիր ամբաստանելով՝ յաջողեցան մահուան վճիռ ձեռք բերել։ Ծերունի վէզիրը գրեթէ հրաշքով ազատեցաւ այս ոճրագործներուն ձեռքէն և դարձեալ իր գործը շարունակեց։

1. *ՍԱԼԱՆՔԱՄԷՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ.— Մուսթա-*

ֆա փաշա, 1691ին, կրկին, մեծ բանակով մը Էտիրնէէն ճամբայ ելաւ դէպ ի Աւստրիա և թշնամին գտաւ Քարլօվից քաղաքին մօտ Սալանքամէն աւանին մէջ։ Աւստրիական բանակին կը հրամայէր՝ անուանի ռազմագէտ Եւգինէոս իշխան, որ իր դէմ ունէր արժանաւոր հակառակորդ մը։ Սակայն Քէօփրիւլիւ, որ հոգին էր իր բանակին և պարտաւոր էր աւելի զգոյշ ընթացք մը բռնել, անձամբ կը խիզախէ թշնամիին դէմ և ճի՛շտ պատերազմի բախտը վճռուելու ճգնաժամին մէջ՝ գնդակահար կ'սպաննուի։

2. Իր անակնկալ մահը վհատութիւն կ'ազդէ բովանդակ բանակին, որով Օսմանցիք՝ անգլուխ և հալածական, 28,000 զինուոր, 150 թնդանօթ, բազմաթիւ դրօշ և ահագին պաշար վրայ տալով՝ ցիր ու ցան կը վերադառնան Պոլիս (1691 Օգոստ. 18)։ Վենետկեցիները ալ այս առիթէն օգուտ քաղելով՝ Քիոսի կը տիրեն։

Այս նշանաւոր վէզիրին անակնկալ մահը ամէնէն աւելի ողբացին Քրիստոնեայ հպատակները՝ որոց մասին իր ցոյց տուած ազատամիտ ոգին և վեհանձն պաշտպանութիւնը երկար տարիներ անմոռաց մնացին իրենց սրտերուն մէջ։

3. Քէօփրիւլիւի յաջորդող Հաճի Ալի և Սիւրմէլի Ալի փաշա ապիկար վէզիրները՝ բացարձակապէս անկարող եղան տէրութեան ենթարկուած վիճակին դարման մը տանիլ։ Սուլթան Ահմէտ Բ. ալ, թէպէտ ուշ, բայց վերջապէս զգաց թէ Քէօփրիւլիւի մահով տէրութիւնը ի՛նչ անփոխարինելի ոյժէ մը զրկուած էր։ Այս տխուր գաղափարով, շարունակ երեք տարի ցաւագին կեանք մը քաշքշեց և մեռաւ 4 տարի թագաւորելէ յետոյ։

Իր օրով, 1693ին պատահած է Ծիպաշիի մեծ հրդեհը, որ քանի մը թեւերու բաժնուելով՝ Ուն Գաբան, Սիւլէյմանիէ և Աթ Փազար ընդարձակ ու բազմամարդ թաղերը ամբողջովին մոխիր դարձուց։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՍԹԱՖԱ Բ.

(Հիճրէթի՝ 1106—1115.— Քս.ի 1695—1703)

1. *Քիոսի վերստին գրաւումը.— 2. Սուլթանին առաջին յաղթութիւնը Աւստրիոյ դէմ.— 3. Վարատինի ճակատամարտը.— 4. Քարլօվիցի դաշնադրութիւնը.— 5. Ամուճա Զատէ՝ Քէօփրիւլիւ Հիւսէյին փաշա վեզիրը.— 6. Սուլթան Մուսթաֆայի գահընկէցութիւնը։*

---

1. *Սուլթան Ահմէտ Բ.ի յաջորդեց՝ Մէհէմմէտ Դ.ի որդին ՄՈՒՍԹԱՖԱ Բ. որուն իշխանութեան առաջին երկու տարիները Օսմ. զինուց յաջողութեան նպաստաւոր եղան։*

Սուլթան Մուսթաֆա՝ Սիւրմէլի Ալի փաշայի տեղ Հըլմաս Մէհէմմէտ փաշան Մեծ Եպարքոս և իր ուսուցիչ Ֆէյզուլլահ էֆէնտին ալ Շէյխ-իւլ-Իսլամ անուանեց՝ որոնք որ և է արժանիքէ զուրկ, այլ միմիայն իր պալատական

զուարճութիւններուն նախկին ընկերներն եղած ըլլալու
առաւելութիւնն ունէին ։

ՄԷՋՕ-ՄՕՌԹՕ .— Սուլթան Մուսթաֆայի գահա-
կալութենէն քիչ մը յետոյ, Թունուզի նախկին ծովա-
հէն և խալամոյած Մեձօ-Մօռթօ Հիւսէյին փաշա ծովա-
կալը՝ Արշիպեղագոսի մէջ Վենետիկեցիներուն նաւատոր-
մը երկու անգամ զարնելէ յետոյ, գնաց պաշարմամբ
նեղ առաւ Քիոս կղզին՝ որու Յոյն բնակիչները՝ Վե-
նետիկեցիներուն կրօնական հալածանքներէն ձանձրացած
ըլլալով՝ սիրայօժար օգնեցին Օսմանցւոց և ընդունեցին
անոնց հպատակիլ, ճի՛շդ ինչպէս որ միեւնոյն ընթացքին
հետեւած էին Պելոպոնէսի Յոյները՝ միեւնոյն պատճառ-
ներով և Քէօփրիւլիւ Զատէ Մուսթաֆա փաշա Եպար-
քոսին լայնախոհ քաղաքականութեանը շնորհիւ ։

2 . Սուլթան Մուսթաֆա այս առաջին յաջողութե-
նէն քաջալերուած, յաջորդ տարին ինքն անձամբ 50,000
զօրքով անցաւ Դանուբը և նախ՝ Լիբբա ու Թիթաշ բեր-
դերուն տիրելով՝ կայսերականաց դէմ մեծ յաղթութիւն
մը տարաւ և իրենց Վեթերանի զօրապետն ալ գերի
բռնելով գլխատեց ։ Հակառակ իրեն տրուած խորհուրդ-
ներուն, որպէս զի միեւնոյն թափով թշնամի երկիրն-
ներուն յառաջանայ, Սուլթան Մուսթաֆա փութաց Կ.
Պոլիս՝ իր տարած այս աննշան յաղթութիւնը մեծամեծ
հանդէսներով ու ցնծութիւններով տօնելու համար,
մինչդեռ միեւնոյն ատեն Ռուսիոյ նորածին և սպառնա-
լից կայսրութեան հիմնադիր Մեծն Պետրոս՝ Ազով քա-
ղաքը պաշարած էր ։

3. **ՎԱՐԱՏԻՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ .—** Սուլթան
Մուսթաֆա յաղթութեան նորանոր թափնիներ խլելու,
և մանաւանդ՝ Թրքաց մահացու թշնամի Սոպիէսքիի
մահով՝ Լեհաստանի մէջ ծագած խռովութիւններէն օգ-
տուելու նպատակաւ՝ նոր արշաւանք մը պատրաստեց

ու ճամբայ ելաւ դէպ ի Մաճառիստան և Թըմշվար քաղաքն առաւ։ Սուլթան Մուսթաֆա այս անգամ ալ, փոխանակ Քէօփրիւլիւներու գերդաստանէն և Պէլկրատի կառավարիչ Ամուճազադէ Հիւսէյին փաշայի անսալու, որ խորհուրդ կուտար անմիջապէս Բէթէրվարատէնը պաշարմամբ առնել, անհամոզելի մնաց և ընդհակառակը՝ Թէիս գետին երկայնքը բռնելով՝ սկսաւ կամուրջ մը շինել տալ։ Ճիշդ այս միջոցին՝ վրայ հասաւ Աւստրիական բանակին վերին հրամանատար և իր դարուն ամենամեծ ռազմագէտ՝ Սավօեացի իշխան Եւգինէոս (Էօժէն տը Սավուա) և հազիւ թէ Օսմանցիք Թէիս գետն անց-

Մեծն Պետրոս

Էօժէն Սավոյացի

նելով յարձակելու վրայ էին, յանկարծակի խուժեց անոնց վրայ և ամէն կողմէ պաշարելով՝ սոսկալի կոտորած ըրաւ։ Սուլթանին անհեռատեսութեան զոհուեցան 20,000 արի զինուորներ և իր վեհապետին անխոհեմութեանը մեղսակից Էլմաս Մէհէմմէտ փաշա վեզիրը (1697)։

4. ՔԱՐԼՈՎԻՑԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Սուլթան Մուսթաֆայի փառասիրութեան համար ջախջախիչ հարուած մըն էր իր կրած այս պարտութիւնը։ Ուստի, Պէլկրատի նախկին հրամանատար Քէօփրիւլիւ Ամուճազադէ Հիւսէյին փաշան Մեծ Եպարքոս կարգելով՝ հրամայեց որ պատերազմը վերսկսելու համար հարկ եղած

պատրաստութիւնները տեսնէ։ Սակայն հեռատես վէզիրը համոզեց Սուլթանը որ եթէ կենայ իր այս անխորհուրդ նպատակէն և Անգլիոյ ու Հոլանտայի միջնորդութեամբ, 1699ին, Մաճառիստանի Քարլովից քաղաքին մէջ կնքեց խաղաղութեան այն նշանաւոր դաշնագիրը՝ որու պայմանագրութեամբ՝ 1. Աւստրիա կը տիրանար Մաճառիստանի և Տրանսիլվանիոյ. 2. Վենետիկեցիներուն կ'անցնէին՝ Մորայի մէկ մասը, Տալմացիան և Արշիպեղագոսի կղզիները: 3. Ռուսաց կը մնար Ազով քաղաքը. 4. Լէհերուն բաժին կ'իյնար Ուքրանիա և Փոտոլիա գաւառները (1699 Յունուար 26)։

5. Սակայն պարագաներու ստիպողական բերումով՝ խաղաղութեան այս դաշնագիրն ստորագրող Քէօփրիւլիւ վէզիրը, բայց մանաւանդ Սուլթան Մուսթաֆա, յաչս ժողովրդեան սկսան դաւաճաններ նկատուիլ, այնպէս որ, Սուլթանը ստիպուեցաւ պաշտօնանկ ընել իր Մեծ վէզիրը և անոր պաշտօնը յանձնել՝ Տալթապան անուն մոլեռանդ և պատերազմի կուսակից անձի մը՝ որու օրով դարձեալ քաղաքային սոսկալի խռովութիւն մը տեղի ունենալով՝ Սուլթան Մուսթաֆա ստիպուեցաւ գահէն հրաժարիլ և իրեն յաջորդեց եղբայրը Ահմէտ Գ. (1703 Օգոստ. 22)։

6. Սուլթան Մուսթաֆայի օրով, Թուրքիոյ տեղական արհեստներն ու ձեռագործները կատարելութ հասան։ Իր օրով է որ Պրուսայի, Հալէպի, Դամասկոսի և Պաղտատի նուրբ և արեւելեան ճաշակով ձեռակերտները սկսան Եւրոպա փոխադրուիլ։

Սուլթան Մուսթաֆա Բ.ի ժամանակ Կ. Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանն էր Ֆրիոլ, որ Հայոց Աւետիք Պատրիարքը, լատին կրօնաւորներու թշնամական թելադրութեամբ և խաբէական միջոցներով ձեռք անցուցած և Ֆրանսա ղրկելով՝ հոն Պասթիլի բերդին մէջ բանտարկել տուած է, կ'ըսեն։

Այս Սուլթանին օրով, Թուրքիոյ մէջ Ֆրանսայի ունեցած անտեսական ու քաղաքական գերակշիռ ազդեցութիւնը կը փոխանձուէր Անգլիոյ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Վարատինի ճակատամարտին մէջ՝ ուր Օսմ. բանակէն 20,000 հոգի թշնամիին սուրին և Դանուբի հոսանքներուն զոհուեցան, Օսմանցիք, պատերազմի դաշտին վրայ թողուցին նաեւ՝ 423 դրօշ, ահագին քանակութեամբ պաշար և ռազմանիւթ, 7000 ձի, 500 թմբուկ, 300,000 ոսկի դրամ, 18 ձիւով լծուած արքայական կառքը, 10 պալատական Սուլթանուհիներ, հազարաւոր ուղտ, եզ ևն.։ Իսկ այս ամէնուն մէջ ամէնէն գերազանցն էր արքունական կնիքը՝ զոր Աւստրիացիք մեծ խնամով տարին պահեցին Վիէննայի կայսերական գանձարանին մէջ։

Քարլովիցի նշանաւոր դաշնագրութիւնն ստորագրող լիազօրներն էին՝ Աւստրիոյ կողմէն, Կոմս Էօթինկէն Վօլֆկան և կոմս Շլիք։ Վենետկեցիներուն կողմէն՝ ասպետ Ռուձձինի, Ռուսերուն կողմէն՝ Գրոկօպիոս Վօզնիցնօֆ։ Լէհերուն կողմէն՝ կոմս Մալախովսքի։ Իսկ Օսմանեան լիազօրներն էին՝ հռչակաւոր Րէյիս Րամի էֆէնտի և արքունի Յոյն Թարգման Մավրօքորտաթօ, որ միանգամայն նախորդ Քէօփրիւլիւ Ահմէտ փաշա ծերունի վէզիրին անձնական բժիշկն էր։

Օսմ. տարեգրութեանց մէջ նշանաւոր է Քարլովիցի դաշնագրութիւնը՝ սա գերազանց պատճառաւ որ, այդ թուականէն սկսեալ, Օսմ. պետութիւնը ո՛չ միայն Եւրոպայի մէջ ընդարձակ երկիրներ կը կորսնցնէր, հապա նաեւ կը դադրէր Եւրոպայի սարսափ ազդելէ և ընդհակառակը, ինքը կ՚ըլլար՝ դրացի երկու հզօր կայսրութեանց —Աւստրիոյ և Մանաւանդ Ռուսիոյ— շարունակական սպառնալիքներուն ենթակայ։

Նիւթական և բարոյական այս անկումին պատճառներն էին՝ զօրաւոր դրացիներու թշնամութենէն ի զատ՝ անընդհատ պատերազմներ ու աննպաստ արշաւանքներ՝ որոնցմով սպառեցաւ, ջլատեցաւ տէրութեան զինուորական ոյժը։ Միւս կողմանէ, աստղի պէս երեւցող ու անհետացող հայրենասէր պետական հազուադէպ անձինք՝ հազի՛ւ թէ միջոց կ՚ունենային՝ ժողովուրդին ցաւերը քննել ու դարմանելու, հազի՛ւ թէ կը ձեռնարկէին տէրութեան տնտեսական ու վարչական վիճակը բարուոքելու, և ահա, կա՛մ փառասէր Սուլթանի մը ախմար մէկ պահանջումը գոհացնելու և կամ նորանոր ապստամ-

բութեանց տեղի չտալու համար, կ՚ստիպուէին Ծէնիչէրիները պատերազմի առաջնորդել։ Այս կերպով, կը խանգարէր երկրին ներքին ապահովութիւնը, կ՚սպառէր գանձը և զինուորական ոյժը, վաճառականութիւնը կը դադրէր և վերջապէս՝ արդէն գտնուածներուն վրայ կ՚աւելնային արտաքին նորանոր կնճիռներ, իբրև թէ՝ ներքինները բաւական եղած չըլլային տէրութիւնը չափէն աւելի զբաղեցնելու՝ իր ընդարձակածաւալ սահմաններուն մէջ։

Իսկ Քէօփրիւլիւներու նախախնամական գերդաստանին շրջումը՝ ճշմարիտ աղէտ մը կ՚ըլլայ Օսմ. պետութեան քաղաքական ու զինուորական շահերուն կրկին տեսակէտներով։

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՀՄԷՏ Գ.

(Հիճրէթի՝ 1115—1143.— Քս.ի 1703—1730)

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ
Կարգաթիւ

1. Ներքին ապստամբութիւն.— 2. Բրութի դաշնադրութիւնը.— 3. Մօրայի նուաճումը.— 4. Բէթէրվարատէնի ճակատամարտը և Բասարովիչի դաշնադրութիւնը.— 5. Պարսկական պատերազմ.— 6. Սուլթան Ահմէտի գահընկէցութիւնը։

---

1. *Ինչպէս տեսանք. Սուլթան ԱՀՄԷՏ Գ. իր գահը կը պարտէր Եէնիչէրիներուն՝ որոց ամէն պահանջումներուն և ծայրայեղութեանց՝ ի սկզբան անտարբեր ձևացաւ՝ յարմար առենին սպասելով զանոնք պատուհասել։ Իսկ իր գահն ապահովելէ յետոյ, սկսաւ տէրութեան ներքին բարեկարգութեան և ժողովուրդին անդորրութեան վերաբերեալ խնդիրներու ձեռնարկել։ Ճի՛շտ այս բանն էր որ անզուսպ ու կատաղի Եէնիչէրիներուն գործին չի գալով՝ սոսկալի խռովութիւն մը հանեցին։ Սա-*

կայն Սուլթանը, որ ամէն բան նախատեսելով՝ հարկ եղած միջոցները ձեռք առած էր. ո՛չ միայն Ենիչէրիներուն, այլ և անոնց համախոհ ու գործակից զինուորական և Իւլէմա դասակարգերուն ահռելի ջարդ մը տալով՝ պարագլուխներէն ալ 1500 հոգի մէկ օրուան մէջ Սարայ Պուրնույի հոսանքներուն մէջ խեղդամահ ըրաւ։

2. ԲՐՈՒԹԻ և ԲԱՍԱՐՈՎԻՉԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Սուլթան Ահմէտ, այս ներքին ապստամբութիւնը զսպելէ յետոյ, ձեռնարկեց՝ հրդեհներու ու երկրաշարժներու պատճառաւ՝ Մայրաքաղաքին աւերակ դարձած մասերը վերանորոգելով՝ նորանոր յիշատակարաններ կանգնել։

Այս Սուլթանին օրով է որ, Օսմ. պետութեան Եւրոպական բաժնին մէջ գտնուած հակառակորդներու թիւին վրայ կ'աւելնար՝ նոր և աւելի սպառնալից թշնամի մը, այն է՝ Ռուսական հսկայ կայսրութիւնը՝ որու գահուն վրայ նոյն միջոցին կը գտնուէր Մեծն Պետրոս, այսինքն՝ Ռուսական պետութեան բո՛ւն հիմնադիրը։ Այս երեւելի ինքնակալին և իր յաջորդներուն միակ նպատակն ու գլխաւոր քաղաքականութիւնը եղաւ «Դէպ ի հարա՛ւ, մի՛շտ դէպ ի հարա՛ւ» տարածուիլ և ընդարձակել Ռուսիոյ սահմանները՝ ի վնաս Օսմ. պետութեան։

Շարլ ԺԲ.

Շուէտի Շարլ ԺԲ. դիւցազն ու հայրենասէր թագաւորը, 1719ին, Բօլթավա քաղաքին մօտ Ռուսերէն

յաղթուելով՝ ապաստանեցաւ Թուրքիոյ Պէնտէր քաղաքը, և նոյն իսկ Օսմ. պետութեան ապագայ քաղաքական շահուն համար, համոզեց Սուլթանը, որպէս զի օգնէ իրեն և պատերազմ հրատարակէ Ռուսիոյ դէմ։ Սուլթան Ահմէտ՝ Պալթաճը Մէհէմմէտ փաշա վեզիրը ղրկեց Ռուսերուն դէմ, որ Մեծին Պետրոսի բանակը Բրութ գետին մօտ պաշարելով զարկաւ և մինչև իսկ կայսրն ալ գերի բռնելու վրայ էր, երբ անոր կինը, Կատարինէ Ա. կայսրուհւոյն խորամանկութեամբ և շլացուցիչ խոստումներով՝ յանձն առաւ հաշտութիւն կնքել։ Այս դաշնադրութեամբ, որ կոչուած է Բրութի Դաշնադրութիւն, Օսմանցիներուն ձեռքը պիտի մնար Ազօֆ քաղաքը։ Ռուսերը՝ Խրիմու Թաթարաց ներքին գործերուն չպիտի միջամտէին և Շուէտի թագաւորը ազատ պիտի ըլլար իր հայրենիքը վերադառնալ (1711)։

Պալթաճի անխորհուրդ վեզիրին յանձն առած այս ձախող համակերպութիւնը մէկ կողմէ, Շուէտի ակարութիւնը միւս կողմանէ, Ռուսիոյ թագուն ծրագիրներուն համար ամենամեծ քաջալերութիւն մը եղան։ Շատ ուշ տեղեկացաւ Սուլթան Ահմէտ այս ամօթալի և աննպաստ դաշնադրութեան պայմաններուն և անոր հեղինակը եղող դաւաճան Փայտահար վեզիրը պաշտօնանկ ընելով՝ նախ Լիմնոս կղզին աքսորեց և ապա գլխատել տուաւ։ Պալթաճիի յաջորդ կարգուած Տամատ Ալի փաշայի օրով է որ, Շուէտի թագաւորը՝ Թուրքիան կրկին Ռուսիոյ դէմ հանելու փորձելէն յուսահատ, ու երկու տարի արևելեան ասպնջականութիւն մը վայելելէ յետոյ, ակամայ կը մեկնի իր հայրենիքը։

3. Նորընտիր վեզիր Տամատ Ֆէրիտ փաշայի առաջին գործը կ'ըլլայ, պատժել Վենետիկեցիները որոնք Արշիպելագոսի մէջ Օսմ. դրօշ կրող նաւ մը կողոպտած էին։ Ուստի, Մօրա թերակղզին ծովէն ու ցամաքէն պա-

չարչելով տիրեց անոր և Վենետիկեցիներն ալ դուրս վանեց։ Այս առթիւ՝ Վենետիկեցիք Կրետէի մէջ ունեցած իրենց մէկ քանի բերդերն ալ կը կորսնցնէին (1715)։

4. Սակայն Աւստրիա, որ գաղտնապէս դաշնակցած էր Ռուսիոյ հետ, Վենետիկեցիները պաշտպանելու և անոնց կրած վերջին պարտութեան վրէժը լուծելու նպատակաւ. կրկին պատերազմ հրատարակեց։ Այս անգամ ալ Աւստրիական բանակին հրամանատարն էր Սավոյայի իշխան (Էօժէն տը Սավուա), իսկ Թրքաց սպարապետն էր Մօրան Նուաճող Տամատ Ալի փաշա վեզիրը։

Պայրագտարներ եւ Չօրպաճիներ

Առաջինը հազիւ 80,000, իսկ Օսմանցիք ունէին 150,000 հոգի։ Սակայն հաշիւը և զինուորական արուեստին կատարելութիւնը յաղթող պիտի ըլլային թիւի առաւելութեան։

Երկու բանակները ճակատեցան Մաճառիստանի Բեթերվարտին քաղաքին մօտ։ Ենիչերիք, որոնք բանակին յառաջապահ մասը կը կազմէին, յախուռն կերպով յարձակեցան կայսերականաց վրայ և քանի մը թեւերու բաժնուելով՝ սկսան դէպ ի առաջ խիզախել։ Աւստրիա-

ցի հրամանատարը այս առիթէն օգտուելով՝ յառաջ կը մղէ իր հեծելազօրքը և Օսմ. բանակը երկուքի ճեղքելով՝ սոսկալի ջարդ մը կուտայ և նահանջի կը պարտաւորէ։ Այս խառնուրդին մէջ կը մեռնի նաև Տամատ Ալի փաշա։ Օսմանցիք պատերազմի դաշտին վրայ կը թողուն 10,000 մեռեալ, 120 թնդանօթ և 140 դրօշ։

Վճռական այս յաղթութեան վրայ, Անգլիոյ միջնորդութեամբ, երկու տէրութեանց միջև, 1718 Յուլիս 21ին, Սերպիոյ Պասարովից քաղաքին մէջ կնքուեցաւ հաշտութեան դաշնագիր մը, որով Աւստրիա կը տիրանար Թմշվար ու Պելկրատ բերդաքաղաքներէն ի զատ, Վալաքիոյ ու Սերպիոյ մէկ մէկ մասերուն։ Իսկ Վենետիկեցիք, Ալպանիոյ մէջ իրենց ունեցած բերդաքաղաքները վերստանալով, Մօրան դարձեալ պիտի մնար Օսմանցիներուն ձեռքը 1717)։

5. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ԱՊԸՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ.— Եւրոպական մասին մէջ հազիւ թէ խաղաղութիւնը վերահաստատուած էր, և ահա, Պարսից Շահ-Թահմազ թագաւորը, Ռուսիոյ թելադրութեամբ. որու նպատակն էր երկու Իսլամ տէրութիւններն իրարու դէմ հանելով տկարացնել. սկսած էր Օսմ. երկիրներն արշաւելով՝ յաջորդաբար տիրել Համատան, Թաւրէժ ու Կիրմանշահ կարեւոր քաղաքներուն։ Թահմազ, քաղաքային պատերազմի մը մէջ, իր գահուն թեկնածու Էշրէֆ անուն բախտախնդիրին յաղթելէ յետոյ, սկսաւ՝ Իրանի սահմաններէն Օսմ. պետութեան անցած քաղաքները պահանջել։ Տամատ Ալի և Խալիլ փաշա վէզիրներուն յաջորդող Իպրահիմ փաշա նշանաւոր Մեծ Եպարքոսը, թէպէտ պարագաները նպաստաւոր չէր տեսնէր ա՛յնքան հեռաւոր արշաւանքի մը, սակայն ժողովուրդին և Իւլէմա դասակարգին սպառնական պահանջումներուն հանդէպ՝ պարտաւորեցաւ պատերազմի պատրաստութեանց ձեռնարկել։

6. Բայց, ճի՛շտ այս միջոցին սոսկալի հրդեհ մը՝ Մայրաքաղաքին մէկ քառորդ մասը մոխրակոյտի մը կը վերածէր։ Բէթէրվարատէնի ջախջախիչ պարտութիւնը, Պարսից գործած արշաւանքները՝ միանալով այս վերջին պատուհասին հետ, յառաջ բերին անհերքելի ապստամբութիւն մը ժողովուրդին ստորին դասակարգին և մանաւանդ Եէնիչէրիներուն մէջ՝ որոնք Բաթրօնա-Խալիլ անուն կատաղի Արնաւուտի մը գլխաւորութեամբ պալատ խուժելով՝ պաշարեցին զայն։ Սուլթան Ահմէտ, շատ մը վէզիրներու գլուխը, նոյն իսկ անուանի Մեծ Եպարքոս Իպրահիմ փաշան ալ զոհեց կատաղի խուժանին վրէժխնդրութեան, բայց անոնք՝ ասով ալ չգոհացան և նոյն իսկ իր գահընկէցութիւնը պահանջեցին։ Սուլթան Ահմէտ, ճարահատ, ստիպուեցաւ տեղի տալ և հրաժարիլ այն գահէն՝ որ ա՛լ ևս խաղալիկ մը պիտի դառնար Եէնիչէրիներուն ձեռքը։

Քէօփրիւլիւներու շրջանէն յետոյ, Օսմանեան պատմութեան մէջ մեծ անուն թողած Իպրահիմ փաշա Մեծ Եպարքոսը, որ ո՛չ միայն հանրային ու պետական հոյակապ շէնքեր կանգնեց, այլ և հակառակ ժամանակին ագիտութեան և արմատացած նախապաշարումներուն, ինքը եղած է Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ՝ Հունգարացիի մը տեսչութեան ներքև առաջին անգամ մամուլ հաստատողը։ Իպրահիմ փաշա, հիմնեց նաև մատենադարաններ, պետութեան և պալատական ծայրայեղ շռայլութիւններն և կործանարար ծախքերը չափաւորեց ու սահմանափակեց, ինչպէս նաև՝ Նիշ, Վիտին, Նիկոպոլիս ու Սոֆիա քաղաքներն ալ ամրացուց՝ իբրև պատուար Ադրիանուպոլսոյ և Մայրաքաղաքին։

1717ին, Կ. Պոլսոյ Անգլիական դեսպանին կինը, ծաղկի պատուաստին չիճուկը՝ առաջին անգամ իր ձեռօք և իր միակ զաւակին վրայ պատուաստելով, Քրիս-

տոնեայ և Իսլամ ժողովուրդներն ալ քաջալերուեցան, իր օրինակին հետեւելով՝ մահացու հիւանդութեան մը վտանգներէն զերծ մնալ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Սուլթան Ահմէտ Գ. հակառակ անոր որ, ներքին խաղաղութեան սիրոյն համար երբեմն բուռն միջոցներու դիմել ստիպուեցաւ և քանի մը ըմբոստ վեզիրներու հետ՝ պատուհաս դարձած Ենիչէրիներ ալ մահուամբ պատժեց, սակայն պէտք է գիտնալ որ ինքը՝ Օսմանեան ամէնէն նշանաւոր Սուլթաններէն մէկը եղած է՝ իբրեւ զարգացած մտքի տէր և ուսումնասէր, իբրեւ իր երկրին պատմութեանը խորապէս հմուտ և մանաւանդ՝ Եւրոպական քաղաքակրթութեան իբրեւ սիրահար և յառաջդիմասէր վեհապետ։

Երբ 1727ին, Ֆրանսական դեսպան Պր. տը Պօնաք, Երուսաղէմի մէջ՝ Քրիստոսի Գերեզմանին վրայ Լատինաց ալ պատարագ մատուցանելու արտօնութիւնը կ'ստանար, Սուլթան Ահմէտ՝ այս առիթէն օգուտ քաղեց և փափաքելով Ֆրանսայի արքունիքին հետ մօտէն յարաբերութիւն հաստատել, իր այն արտօնութիւնը Լուի ԺԵ. Թագաւորին հաղորդելու համար, Չէլէպի Մէհմէտ էֆէնտին Բարիզ դեսպան ղրկեց, յանձնարարելով միանգամայն որ Լուվրի և Ֆօնթէնըպլօյի պալատներուն և անոնց պարտէզներուն յատակագծերը Պոլիս ղրկէ։ Պարագայ մը, որ շօշափելի կերպով կ'ապացուցանէ թէ Սուլթան Ահմէտ Գ. ի՜նչ նուրբ ճաշակի տէր ու Եւրոպական քաղաքակրթութեան որքա՜ն հետամուտ անձ մը եղած է։

Այս Սուլթանին ժամանակակից էր՝ անուանի Շէյխ-իւլ-Իսլամ Ֆէյզուլլահ էֆէնտի։

ՄԱՍՆ Գ.

Սուլթան Մահմուտ Ա.-էն՝ մինչեւ Սուլթան Մահմուտ Բ.

(Հիճրէթի՝ 1143—1223.— Քս.ի 1730—1808)

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ Ա.

(Հիճրէթի՝ 1143—1168.— Քս.ի 1730—1801)

1. Բաթրոնա-Խալիլի Տիքտաթօրութիւնն ու մահը.— Գապա-Գուլագ Իպրահիմ փաշա.— 2. Պարսկական պատերազմ, Թօփալ Օսման փաշա.— 3. Ռուսական և Աւստրիական պատերազմ. Եկէն Մէհէմմէտ փաշա, Օսմանցւոց յաղթութիւնները.— 4. Պէլկրատի խաղաղութիւնը.— Ֆրանսայի կատարած դերը։

Սուլթան Ահմէտ Գ.ի յաջորդեց իր մեծաչէն ու ժողովրդասէր եղբօրորդին Սուլթան ՄԱՀՄՈՒՏ Ա. որ իր

գահը կը պարտէր Ենիչէրիներուն, բայց մանաւանդ՝ վերջին ապստամբութեան պարագլուխ Բաթրօնա-Խալիլ խռովարարին։

Բախտախնդիր այս աւազակը, նոր Սուլթանին ներկայանալով՝ շնորհաւորեց անոր գահակալութիւնն և ըսաւ «Գիտեմ, Վեհափառ Տէր, թէ ինչ պիտի ըլլայ իմ վախճանս։ Որովհետեւ՝ Սուլթանի մը գահընկէցութեան պատճառ եղող և ո՛չ մէկը կրցած է մահացումէ զերծ մնալ։ Բայց ես, ինքզինքս երջանիկ կը սեպեմ Ձեր Վեհափառութիւնը Օսմանի գահուն վրայ բազմած տեսնելուս և Օսմ. պետութիւնը իր հարստահարիչներուն ձեռքէն ազատած ըլլալուս համար»։ Սուլթան Մահմուտ պատասխանեց. «Կ'երդնում իմ նախնիքներուս անունով, որ քու կեանքիդ պիտի խնայեմ»։

Այս նենգամիտ խաբեբան, առանց պաշտօնական տիտղոս մ'ունենալու, ամբողջ երեք ամիս ճշմարիտ Տիկտատօր մը դարձաւ, իր կամքին ու շահուն համեմատ՝ բարձր պաշտօններ բաշխելով իր կուսակիցներուն և միեւնոյն ատեն բնաջինջ ընելով զանոնք՝ որոնք իրեն կասկածելի դարձած էին։ Այսպէս, տէրութիւնը կրկին մատնուած էր անիշխանութեան, նոյն իսկ Սուլթան Մահմուտ և իրեն հետ ժողովուրդին բոլոր լուրջ դասակարգը ա՛լ եւ ձանձրացած էին այս բախտախնդիր սրիկային շահատակութիւններէն. երբ պալատան աւագ սենեկապետ Գապա-Գուլագ Իպրահիմ Էֆէնտի, տէրութիւնը փրկեց այս բռնաւորին ձեռքէն։ Օր մը, երբ Բաթռօնա-Խալիլ, ժողովարանին մէջ նստած, որոշումներ և հրահանգներ կուտար զինքը շրջապատողներուն, սենեկապան մը՝ իրեն մօտեցաւ և գիր մը ներկայացնելու ձեւին ներքեւ՝ դանի դաշունահար սպաննեց։ Այս եղաւ կոտորածի մը նշանը՝ որու զոհուեցան նոյն յարկաբաժնին մէջ գտնըւած իր համախոհները։ Միեւնոյն ատեն, նախապէս

եղած կարգադրութեան համեմատ, հաւատարիմ մնացած կանոնաւոր զօրքը, դահիճներու ընկերակցութեամբ, Մայրաքաղաքին մէջ գտնուող ապստամբներէն ու բանաւորին ալ կուսակիցներէն հազարաւորներ անխնայ ջարդեցին։

Այս առաջին յաջողութենէն անմիջապէս յետոյ՝ Գապգուլագ Իպրահիմ փաշա՝ Մեծ Եպարքոսութեան պաշտօնին ստանձնելով՝ աւելի կատաղութեամբ յառաջ կը տանի իր խստութիւնը և Մայրաքաղաքին ու շրջականերուն մէջ գտնուած և հետզհետէ ձեռք անցած հազարաւոր խռովարարներ անխնայ ջարդելով՝ կը յաջողի ապստամբութիւնը արմատախիլ ընել և վերահաստատել ներքին խաղաղութիւնը։

Գումպարաճը եէնիչէրիներ

2. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— Սուլթան Մահմուտի գահակալութեան ժամանակ, Պարսից դէմ պատերազմը տակաւին շարունակուելու վրայ էր։ Սուլթան Մահմուտ, իր անուանի սպարապետ Թօփալ Օսման փաշան ղրկեց Պարսից դէմ, որ Նատըր Շահի զօրացն յաղթելով մինչև հարաւ հալածեց և Պաղտատ քաղաքը ետ առաւ։ Սակայն երեք տարի յետոյ, Եւրոպայի մէջ Օսմանցիներուն զբաղած վիճակէն օգուտ քաղելով՝ Պարսիկները նորէն արշաւեցին Օսմ. երկիրները և շատ մը տեղեր գրաւելէ յետոյ, Պաղտատն ալ պաշարեցին։

Ուստի, Օսման փաշա, երկրորդ անգամ գնաց Պարսից դէմ և իր սակաւաթիւ զօրքով արիաբար պատերազմած ատեն, վիրաւորուելով սպաննուեցաւ։ Սուլթան Մահմուտ, Պարսից դէմ նոր բանակ մը ղրկելու կը պատրաստուէր, երբ՝ Ռուսաց և Աւստրիացիներուն իր դէմ պատերազմի պատրաստութիւններն իմանալով՝ ստիպուեցաւ Պարսից հետ խաղաղութիւն կնքել՝ Վրաստանն ու Հայաստանի մէկ մասը անոնց թողլով, իսկ Պաղտատը՝ կրկին Օսմանցիներուն պիտի մնար (1736)։

Նատըր Շահ. Պարսից այն միակ վեհապետը եղած է, որ քաղաքական հեռատեսութեամբ՝ փորձած է — թէև ընդունայն — Շիի և Սիւննի, Օսմանցի և Պարսիկ, կրօնապէս և քաղաքականապէս միացնելով՝ զիրենք չորջապատող Եւրոպական զօրաւոր պետութեանց դէմ՝ դաշնակից ամուր պատուար մը կազմել։

3. ՌՈՒՍ. ԵՒ ԱՒՍՏՐ. ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — Ռուսաց Աննա-Իվանովնա կայսրուհին, Մեծին Պետրոսի քաղաքական ծրագիրները գործադրելու համար՝ պարագաները շատ նպաստաւոր գտնելով՝ 1736ին, գաղտնաբար նիզակակցեցաւ Աւստրիոյ Շառլ Զ. կայսեր հետ, նախ՝ Լեհաստանը նուաճել ու կողոպտելու, և ապա՝ Թուրքիան բաժան բաժան ընելու նպատակաւ։

Արդէն, Պարսկական պատերազմին ատեն, Ռուսիա օգուտ քաղելով Թուրքիոյ զբաղած վիճակէն, Խրիմու Թաթարները հպատակութեան ստիպած և Ազով քաղաքը նուաճած էր։ Իսկ յաջորդ տարին (1737), Մուննիխ Ռուս զօրապետը Խրիմու ամէնէն չէն ու բազմամարդ քաղաքները՝ Կէօզլէվէ, Սիմֆէրօփօլ եւ Օչաքօֆն այրելով ու քանդելով՝ բոլոր երկիրը անապատի մը վերածեց և Թաթարները հարկադրեց Ռուսական գերիշխանութեան ներքև մնալ։

Միւս կողմանէ՝ Աւստրիական երեք բանակներ՝

Պոսնան, Սերպիան և Վալաքիան գրաւելով՝ Վիտինը պաշարած էին։ Օսմ. Պետութիւնը այս տագնապալից վիճակէն ազատելու կարող՝ միակ անձ մը կար, այն էր՝ **Եէկէն Մեհմէտ** փաշա քաջ ռազմագէտ և անվեհեր սպարապետը որ, նախ Աւստրիացիներուն դէմ քալելով՝ երկու կատաղի ճակատամարտներու մէջ յաղթեց անոնց, Նիշը գրաւեց և Վիտինը պաշարումէ ազատելով՝ թշնամին Դանուբէն անդին հալածեց։ Օսմ. սպարապետը իր յաղթական ընթացքը շարունակելով՝ Կայսերականները Վալաքիայէն, Մոլտավիայէն և Օրսովայէն վանեց։ Ասպա, Ռուսաց Մինխ զօրապետին բանակը վարկաւ ցրուեց,

Պէլկրատի առումը

մինչդեռ Թաթարները ալ՝ Օսմանցիներուն այս յաջողութիւններէն սիրտ առած, Ռուսերուն դէմ քալելով՝ զանոնք Տնիեբերէն անդին կը հալածէին։ Սպարապետ փաշան կը պատրաստուէր Պէլկրատի վրայ ալ քալել՝ երբ, պալատական դաւադրութեան մը զոհուելով պաշտօնանկ, և իրեն յաջորդ կարգուեցաւ Վիտինի հրամանատար և իր նախորդին չափ արժանաւոր՝ Մէհէմմէտ փաշան։

4. Նորընտիր Վէզիրը 1739 Յուլիս 23ին, Հիսարճըգի մէջ կայսերականաց դէմ փայլուն յաղթութիւն մը տանելէ յետոյ, եկաւ Պէլկրատը պաշարեց։ Սակայն

Ֆրանսական դեսպան Պարոն տը Վիլնէօվի միջնորդութեամբ. նոյն տարւոյ Սեպ. 1ին, Պէլկրատի մէջ կընքուեցաւ խաղաղութեան դաշնագիր մը, որով Աւստրիա՝ Թուրքիոյ կը վերադարձնէր Պէլկրատը, Վալաքիան, Սերպիան և Օրսովան։ Իսկ Ռուսիոյ կայսրուհին, յանձն կ'առնէր Ազօվի ամրութիւնները քանդել, Սև Ծովու մէջ պատերազմական նաւ չունենալ և միայն առեւտրական քանի մը առաւելութիւններ վայելել։ Ասոնցմէ ի զատ, Թուրքիա, Ռուսիոյ վեհապետները՝ կայսր կամ կայսրուհի (Զար, Զարուհի) պիտի յորջորջէր։

5. Իսկ Ֆրանսական կառավարութիւնը, Թուրքիոյ հանդէպ իր կատարած բարեկամական սոյն թանկագին ծառայութեան իբր վարձատրութիւն, տնտեսական և քաղաքական մեծամեծ առանձնաշնորհումներէ ի զատ, Երուսաղէմի Ս. Գերեզմանի Լատինական եկեղեցիին վերանորոգութեան արտօնութիւնը կ'ստանար, ինչ որ այս տեսակ դարու մը մէջ՝ նմանօրինակ դիւրութիւն մը ամենամեծ նշանակութիւն ունէր։

Սուլթան Մահմուտ Ա. իր իշխանութեան վերջին տարիները նուիրեց տէրութեան ներքին բարեկարգութեան և իր հպատակաց բարօրութեան նպաստաւոր ձեռնարկներու։ Այս պատուական Սուլթանին օրով, տեղական արուեստներն ու արտաքին վաճառականութիւնը շատ ծաղկեցան։ Արդէն Սուլթան Մահմուտ, ինքն ալ քաջ նկարիչ և վարպետ ոսկերիչ մ'ըլլալով, այս ճիւղերը իր առանձնական կեանքին հաճելի զբաղումներն էին։ Ինքը շինել տուած է Պէօյիւք Տէրէյի ջրաբաշխական այն մեծամեծ պէնտերը՝ որոնցմէ խողովակներու միջոցաւ՝ մինչև Բերա ու Ղալաթիա ջուր կուգար։ Նոյնպէս՝ իր յիշատակներէն է Բերայի մէջ՝ Թագսիմի ջրաբաշխական կեդրոնը, որ հիմակուան Տէրքոսի ջրուղիներէն անհամեմատ աւելի կարևորութիւն ունէր այդ դարուն համար։

Սուլթան Մահմուտի իշխանութեան վերջին օրերը, Պոլսոյ մէջ սաստիկ երկրաշարժ մը պատահելով՝ քաղաքին հին պարիսպներուն ու Եէտի Գուլէի մէկ մասին հետ, Այա-Սօֆիայի և Սուլթան Ահմէտի հոյակապ մզկիթներն ալ մեծապէս վնասուեցան։

Ազնուասիրտ ու ժողովրդասէր այս Սուլթանին մահը բոլոր Օսմանցի ժողովուրդները սուգով համակեց։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Սուլթան Մահմուտ Բ.ի ազնիւ սրտին և վեհանձն բնաւորութեան բազմաթիւ ապացոյցներէն՝ մասնաւորապէս հետեւեալը կ'արժէ յիշատակել։

Օր մը, Գօրսանճի Պաշիին հետ (որ այն ատեն Ոստիկանութեան նախարար կը նշանակէր), ծպտեալ վիճակի մէջ՝ Պոսֆորի ծովեզերքն ի վեր պտոյտի ելած ատեն, յանկարծ կը տեսնէ դէպ ի վար՝ Պոլիս իջնող քառաթի շքեղ նաւ մը՝ որու մէջ ծանրագին փեհեզներու և ոսկեթել բարձերու մէջ փառաւորապէս թաղուած և ձեռքն ալ մեծագին ծխափող մը բռնած, իշխանավայել երեւոյթով մէկը։

Սուլթանը, հետաքրքրուելով՝ կ'ուզէ այդ անձին ով ըլլալը հասկնալ իր նախարարէն։ Այս վերջինը կը պատասխանէ թէ՝ Ենիչէրիներու Հրեայ համբարապետն է։ Եւ որովհետեւ անոր ահագին հարստութիւնը կը նախանձէր և մանաւանդ դրամական խնդրոյ մը առթիւ սոսկալի ոխ պահած էր անոր դէմ, պարագան նպաստաւոր գտնելով, կ'ուզէր անոր մասին բուռն չարախօսութիւններ տեղացնել։ Սակայն վեհանձն Սուլթանը կտրելով իր պաշտօնէին ներքին նպատակը, «Տխմա՛ր մարդ, կը պատասխանէ, չե՞ս տեսներ որ, իմ թագաւորութեանս օրով, բոլոր աշխարհքէն հալածուած Հրեաներն անգամ, իմ տէրութեանս մէջ ասանկ ճոխ և իշխանավայել կեանք մը կը վարեն, ինչ որ Պատմութեան մէջ իմ անունս և յիշատակս անմահացնելու արժանի ամենափայլուն մէկ ապացոյցն է։

ՍՈՒԼԹՈՆ ՕՍՄԱՆ Գ.

(Հիճրէթի՝ 1168—1171.— Քս.ի 1754—1757).

1. *Սուլթան Օսման Գ ի ամուլ իշխանութիւնը.—* 2. *Ճիպալեի մեծ հրդեհը։*

---

1. *Սուլթան Մահմուտ Ա.ի յաջորդեց իր եղբայրը* ***ՕՍՄԱՆ Գ.*** *որու երեք տարուան իշխանութիւնը Օսմ. պետութեան համար ապարդիւն շրջան մը եղած է։*

Ինք, բնութեամբ ցասկոտ, մոլեռանդ ու չափազանց նախանձոտ ըլլալով, երբէք համակրութիւն չկրցաւ շահիլ։ Ո՛չ միայն իր նախորդին օրով սկսուած բարենորոգումները չշարունակուեցան, այլեւ՝ բոլոր արժանաւոր պաշտօնեաներն ալ չէզոքացուց կամ սպաննել տուաւ։ Իր երեք տարուան ապարդիւն իշխանութեան միջոցին՝ ութը նախարարապետ փոխեց ու Սուլթան Ահմէտ Գ.ի հինգ զաւակներէն երեքը թունաւորելով սպաննել տուաւ։ Ահաւասիկ իր բոլոր գործունէութիւնը։

2. Այս Սուլթանին իշխանութեան երկրորդ տարին, այսինքն՝ 1756ին պատահած է ՃԷՊԱԼԻի այն ահաւոր հրդեհը որ անընդհատ 36 շարունակելով՝ քաղաքին երկու երրորդ մասը մոխիր դարձաւ։ Բաց ի մարդկային 20,000 զոհերէ, այրեցան 9300 տուն, 2000է աւելի խանութ, 600 ջաղացք, 75 բաղնիք, հարիւրաւոր մըզկիթներ, խաներ, եկեղեցիներ, մէջարէններ են.։

Սուլթան Մահմուտ Ա.ի օրով սկսուած և եօթը տարիէ ի վեր շարունակելու վրայ եղող հոյակապ մըզկիթը, այս Սուլթանին օրով աւարտած ըլլալուն պատճառաւ, իր անուանը կոչուած է ՆՈՒՐԸ ՕՍՄԱՆԻՅԷ-ճամիսի։

Նուրը Օսմանիյէի մզկիթը

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՍԹԱՖԱ Գ.

(Հիճրէթի՝ 1171—1187.— Քա.ի 1757—1774)

1. Ներքին վիճակ.— Գօճա Ռաղըպ փաշա.— 2. Կատարինէ Բ. Ռուս. պատերազմ.— 3. Թրքաց պարտութիւնները.— 4. Ծովային պատերազմներ.— 5. Ռուսաց յաջողութիւնները.— 6. Հաշտութեան առաջարկներ.

Սուլթան Օսման Գ.ի յաջորդեց եղբայրը ՄՈՒՍԹԱՖԱ Գ. որ թէպէտ արիասիրտ ու ժողովրդասէր վեհապետ մըն էր, սակայն, քաղաքական շատ տագնապալից ժամանակի մը մէջ իշխանութիւն վարելու դժբախտութիւնը պիտի ունենար։ Իր նախորդին, Սուլթան Օսմանի սպաննել տուած կամ աքսորած ութը Եպարքոսներէն միայն մէկը յաջողած էր իր անձը փրկել, այն է, Քէօփրիւլիւներու արժանաւոր յաջորդ ու Եւրոպական դաստիարակութիւն առած՝ առաջնակարգ դիւանագէտ Գօճա Ռաղըպ փաշա Եպարքոսը, որուն հետ գործակցե-

վով Սուլթան Մուսթաֆա՝ ներքին բարեկարգութեան լուրջ ձեռնարկներ ըրաւ, տնտեսական և զինուորական դրութեան մէջ կարևոր փոփոխութիւններ ի գործ դրաւ և ժողովուրդին թագուն ցաւերն ու հարստահարիչ պաշտօնեաներու երեսէն կրած զրկանքները դադրեցնելու հոգ տարաւ։ Բայց դժբախտաբար, ինչպէս ընդհանրապէս կը պատահէր, Սուլթան Մուսթաֆա ալ, ազդեցիկ պալատականներու ճնշումին տեղի տալով՝ պաշտօնանկ ըրաւ իր միակ արժանաւոր վէզիրը՝ որու տեղը բռնելիք ո՛չ ոք կար՝ մանաւանդ տէրութեան ենթարկուած այս տագնապալից շրջանին մէջ։

2. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— ԿԱՏԱՐԻՆԷ Բ.— Պատմութեան մէջ մեծ անուն թողած է Ռուսիոյ Կատարինէ Բ. անուանի կայսրուհին, իբրև նրբամիտ քաղաքագէտ, բայց մանաւանդ իբրև անգութ նկարագրի տէր կին, որ իր ամուսինը՝ Պետրոս Գ.ը սպաննելով գահ բարձրանալէ յետոյ, միակ և գլխաւոր նպատակ ունեցաւ՝ ի նպաստ իր կայսրութեան՝ Տաճկաստանը պատառ պատառ ընել(1)։ Ուստի, 1763ին, իր մտերիմներէն՝ Պօնիաթօվսքի Լէհ իշխանը բռնի կերպով Լեհաստանի թագաւոր կարգեց՝ անոր ձեռքով այս դժբախտ երկրին քերացումը դիւրացնելու նպատակաւ։ Մինչդեռ Քրիստոնեայ տէրութիւնները այս անլուր բռնակալութեան անտարբեր հանդիսատեսներ կը մնային, Լեհերը կը դիմեն Թուրքիոյ պաշտպանութեան։ Բայց արդէն, հակառակ պարագայի մէջ ալ՝ Օսմ. պետութիւնը ստիպուած էր նոյն իսկ իր քաղաքական շահերուն տեսակէտով՝

Կատարինէ Բ.

(1) Տե՛ս, հեղինակին «Նոր Ազգաց Պատմութիւն»ը, էջ 158։

օգնութեան փութալ Լեհաստանի՝ որ պարտաւորն էր իր հիւսիսային սահմանին և զոր Ռուսական անյագ փառասիրութիւնը քանդելու ձեռնարկած էր ։

3. Ուստի, Սուլթան Մուսթաֆա 1768ին, իր փեսայ ու Մեծ Եպարքոս Մէհէմմէտ Էմին փաշայի յանձնեց 200,000 հոգիէ բաղկացած ստուար բանակ մը որ սակայն, Թուական առաւելութենէ ի զատ ուրիշ արժանիք չունէր ։ Միւս կողմանէ՝ նախապէս եղած կարգադրութեան համաձայն, Օսմանցիներուն օգնութեան պիտի հասնէր Խրիմու Գէրիմ-Կէրայի Խանը որ 10,000 զօրքով հար. Ռուսիան աւերած և Տնիեսթէրն անցնելով ռուսական բանակին կռնակէն զարնելու պատրաստուած պահուն, դաւաճանութեան մը զոհ, թունաւորուելով մեռաւ ։ Իր յաջորդը Տէվլէթ-Կէրայ, ոչինչ կ'արժէր՝ բաղդատելով իր նախորդին հետ ։

Օսմ. սպարապետը փոխանակ ուղղակի Լեհաստանի վրայ քալելով՝ Կալիցին Ռուս զօրապետին հազիւ 25,000 հոգիէ բաղկացած սակաւաթիւ բանակը զարնելու, ինչպէս որ խորհուրդ կուտային թէ՛ Լեհաց գլխաւորները և թէ իր զօրավարները, սպասողական դիրք մը բռնեց, մինչեւ որ Կալիցին նորանոր ուժեր ստանալով՝ իրաց վիճակը փոխուեցաւ ։ Այս դատապարտելի ընթացքին համար, վէզիրը պաշտօնանկ եղաւ և Պոլիս կանչուելով՝ մահուամբ քաւեց իր ապիկարութիւնը ։

Իրեն յաջորդ կարգուած Մոլտովանճի Ալի փաշա, նախ, Տնիեսթերի վրայ կամուրջ մը ձգելով անցաւ գիմաց և Ռուսական բանակին դէմ յարձակելով՝ քանի մը աննշան յաջողութիւններէ յետոյ, երկրորդ անգամ 12 հազար զօրքով նորէն յարձակեցաւ թէ՛ Խօթինը պաշարումէ ազատելու և թէ Ռուսաց դէմ վճռական ճակատամարտ մը մղելու նպատակաւ ։ Բայց նոյն գիշերը գետին ջուրերը յորդած ըլլալով՝ կամուրջը յանկարծ կոր-

ծանեցաւ, այնպէս որ Օսմ. սպարապետը իր բանակէն անջատուած միալով՝ պաշարուեցաւ Ռուսերէն և 12,000 զօրք գրեթէ ամբողջովին բնաջինջ եղան։ Իսկ Խօթումի պաշարեալները՝ այս ձախողուածին վրայ, առանց դիմադրութեան, քաղաքը թշնամիին յանձնեցին։ Զօրավար Ռօմանցով, այս յաղթութեան հետեւանօք՝ թէ՛ Թաթարական բանակը չէզոքացուց և թէ անարգել յառաջ քալելով՝ տիրեց Մոլտավիոյ և Վալաքիոյ (1769)։

4. ԾՈՎԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ.—Մինչդեռ ցամաքի վրայ զինուորական այս գործողութիւնները տեղի կ'ունենային, Լեհաստանի անկախութիւնը կործանող Կատարինէ Բ.ի գաղանի գործակալներն ալ՝ Յոյները ապստամբութեան կը յորդորէին՝ Ռուսական պաշտպանութեան ներքեւ՝ ապագայ քաղաքական անկախութեան խոստումներով։ Միւս կողմանէ, Ռուսական տորմիղ մը, Էլֆինստընի Սկովտացի ծովակալին հրամանատարութեան ներքեւ, Պելոպոնէսի ծովեզերեայ քանի մը քաղաքներուն կը տիրէր։ Սակայն Օսմանցիք, իրենց ցամաքային ոյժով և Ալպանացիներուն օգնութեամբ կը յաջողին Ռուսերը վանել Պելոպոնեսէն և զսպել՝ ծայրացած Յոյնաց խլրտումները։ Անգլիացի ծովակալը իր այս պարտութեան վրէժը լուծելու համար, կ'երթայ գտնել Օսմ. նաւատորմը Քիոսի մօտ՝ ուր չորս ժամուան կատաղի ծովամարտէ մը յետոյ, մեծամեծ կորուստներու հետ, Ճէզայիրլի Հասան փաշա ծովակալին նաւն ալ օդը կ'ելլէ և ինք գրեթէ հրաշքով մը կ'ազատի։ Օսմանեան այս ցիր ու ցան նաւերը կը յաջողին ապաստանիլ Չէշմէի ծովախորշը՝ ուր վրայ կը հասնին Ռուսք, և անգործութեան դատապարտուած Օսմանեան նաւատորմը ամբողջովին կ'այրեն ու կը փճացնեն և կ'երթան պաշարել Լէմնոս կղզին (1770 Յուլիս 5)։

5. Իսկ ցամաքի վրայ, Ռօմանցով զօրավար, Մոլ-

տավրոյ մէջ Օսմ. բանակին յաղթած, Աքքէրմանը, Պէնտէր, Իպրայիլ և Իսմայիլ քաղաքներուն տիրելով յառաջ կը քալէր։ Իրաւ է որ յաջորդ տարին Ճէզայիրլի Հասան փաշա կրցաւ Լէմնոսը պաշարումէ ազատել, սակայն միւս կողմանէ՝ Ռուսք կը պաշարեն Ազովի զոր անգամ մը լքանել ստիպուած էին, ուրիշ բանակ մ'ալ Կովկաս կ'արշաւէ։ Իսկ Տօլկուրուքի զօրապետը կը նուաճէ Խրիմ թերակղզին, որ իբրեւ թէ Ռուսիոյ պաշտպանութեան ներքեւ ինքնօրէն իշխանապետութիւն մը կ'ըլլար, մինչդեռ իրականին մէջ Ռուսական տիրապետութեան ներքեւ կը մտնէր։ Վերջապէս, 1774ին, Ռուսք կրկին անցնելով Դանուբը, կը գրաւեն Բազարճըգ, Հէրսովա և Սիլիստրէ քաղաքները ու մինչեւ Վառնա կը յառաջանան։

6. Իրաւ է որ, նոր մեծ Եպարքոս Մուսինզատէ և Լէմնոսի ազատարար Հասան փաշաները կը յաջողին Սիլիստրէն և Վառնան պաշարումէ փրկել և թշնամին Դանուբէն անդին հալածելով՝ բանակին նոր ոգեւորութիւն մը ներշնչել, սակայն նոյն միջոցին՝ Ռուսիոյ դաշնակից Աւստրիա և Բրուսիա, պատերազմող երկու տէրութեանց միջեւ, իբրեւ թէ բարեկամաբար՝ հաշտութեան միջնորդ ըլլալու կ'ելլեն։ Միայն թէ, Ռումանիոյ Ֆոքշան քաղաքին մէջ իրենց ներկայացուցիչներուն առաջարկած պայմանները ա՛յնքան ծանր և աննպաստ էին, զոր Սուլթան Մուսթաֆա բացէ ի բաց մերժելով՝ վերստին պատերազմի պատրաստուած ատեն կը մեռնի՝ իր ապիկար յաջորդին ժառանգութիւն թողլով տագնապալից վիճակի մատնուած տէրութիւն մը, դատարկացած գանձ մը, քայքայուած բանակ մը, ապստամբ կուսակալներ, փճացած նաւատորմ մը և իրարմէ զօրաւոր թշնամի տէրութիւններ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Սուլթան Մուսթաֆա Գ.ի տագնապալից և կործանարար շրջանի առաջին տարիներուն մէջ փայլած է Գօճա Ռաղըպ փաշա հռչակաւոր, Մեծ Եպարքոսը որ, ինչպէս տեսանք, գնահատելի ծառայութիւններ մատոյց տէրութեան, և ի վերջոյ, ազդեցիկ պալատականներու նախանձին զոհուելով. ստիպուեցաւ պաշտօնէ հրաժարիլ։ Ռաղըպ փաշա, լեզուագէտ ու Եւրոպական դաստիարակութիւն ստացած առաջնակարգ գրագէտ և փորձառու դիւանագէտ մըն էր։ Իրեն ժամանակակից և Կ. Պոլսոյ Նախեան Յակոբ Պատրիարքի մտերիմ բարեկամն ըլլալով Ազգ. գործերու մասին մեծամեծ դիւրութիւններ ընծայած է։

Ռաղըպ փաշա, Պոլսոյ Լալէլիի Թաղին մէջ, իր անունով և իր անձնական ծախքով շինել տուած է հոյակապ մատենադարան մը՝ որու գաւթին մէջ կը գտնուի իր գերեզմանը, նոյնպէս՝ ինքը շինել տուած է մէտրէսէ մը և գեղակերտ աղբիւր մը։

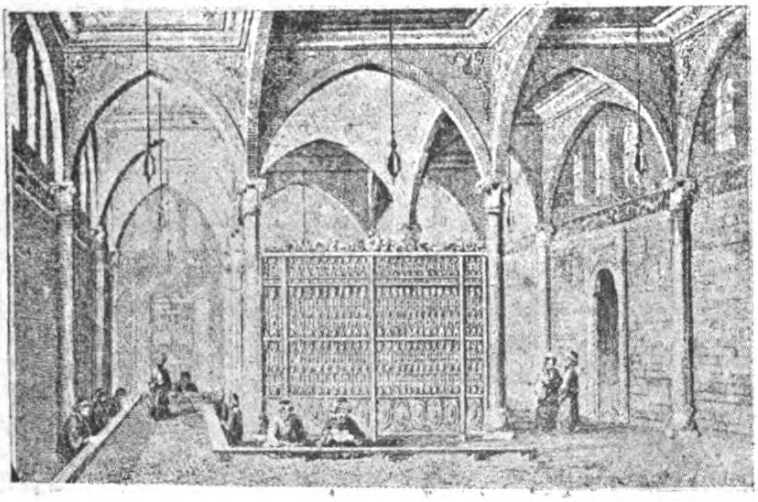

Գօճա Ռաղըպ փաշայի դամբարանը

Օսմ. պատմագիր Վասըֆ էֆ. այս մեծանուն Եպարքոսը իր քաղաքական գործունէութեանն ու տաղանդին համար՝ իրաւամբ կոչած է «Սատր-իւլ-Վիւզէրա», իսկ իբրև իմաստասէր և բանաստեղծ, զանի անուանած է «Սուլթան-իւլ-Շուարա» այսինքն՝ Իշխան Քերթողաց։

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏԻՒԼ ՀԱՄԻՏ Ա.

(Հիճրէթի՝ 1187—1203.— Քս.ի 1774—1789)

1. Օսմ. պետութեան ներքին վիճակը.— 2. Քիւչիւք-Քայնարճայի դաշնագրութիւնը.— 3. Ռուսք՝ Խրիմու կը տիրեն.— 4. Ռուսիոյ դէմ երկրորդ պատերազմ.— 5. Սուլթան Համիտ Ա.ի իշխանութիւնը։

---

1. *Օսմ. պետութեան այս անկերպարան ու կնճռալից վիճակին մէջ է որ գահը ելաւ Սուլթան Մուսթաֆայի եղբայրը Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Ա. որուն օրով սկսաւ անկումի և աստիճանական քայքայումի նոր շրջան մը՝ զոր յաջորդ լուսամիտ և վերանորոգութեան նախանձախնդիր քանի մը վեհապետներն ալ անկարող եղան դարմանել։*

Այս ցաւալի վիճակին ուղղակի պատճառներն էին 1. Եէնիչէրիները, *որոնք ո՛չ իրենց սանձնաշնորհումներէն կ'ուզէին հրաժարիլ և ոչ ալ յանձն կ'առնէին*

գինուորական կարգապահութեան գլուխ ծռել և մարզուիլ՝ արուեստին ու գիտութեան պահանջած նորանոր զէնքերով։ 2. Կրօնաւոր դասակարգը (Իւլէմաները), որոնք այնպէս կը կարծէին տգիտաբար թէ՝ Քրիստոնեայ ազգերէ ընդօրինակուելիք որ և է բարենորոգման ծրագիր՝ Իսլամական կրօնի ոգիին հակառակ է։ 3. Նոյնիսկ Սուլթանները, ճշմարիտ ստրուկներ դարձած էին Եէնիչէրիներուն՝ որոնց ամէն տեսակ ծայրայեղութեանց ստիպուած էին շատ անգամ աչք գոցել՝ անոնց ձեռքով գահընկէց ըլլալու նախատեսութեամբ։ 4. Ցանցառ թիւով վարիչ տաղանդներու սկսած բարենորոգման գործը շարունակելու ձեռնհաս՝ կամքի և կարողութեան տէր անձերու չգոյութիւնը, և վերջապէս՝ Հարէմական և պալատական ազդեցութիւններու հետեւանքով, ամէն վերանորոգիչ ոյժերու չէզոքացումը, որով կործանարար և անհաշիւ շռայլութեանց, ինչպէս նաեւ՝ պետական գանձին ի վնաս՝ անձնական հարստութիւն դիզելու միջոցները լայնօրէն բացուած կը մնային առ յաւէտ։

Սուլթան Համիտի գահակալութեան միջոցին, բացի Ռուսական պատերազմին պատճառած մեծամեծ վնասներէն, Օսմանեան պետութեան այլեայլ մասերն ալ, ինչպէս Ալպանիա, Պելոպոնէս, Սուրիա, Միջագետք ու Եգիպտոս՝ ապստամբական վիճակի մէջ էին։

2. ՔԻՒՉԻՒՔ ՔԱՅՆԱՐՃԱՅԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (1774 Յուլիս 21).— Սուլթան Համիտ՝ տեսնելով Եւրոպական այս երկարատեւ պատերազմներուն պատճառաւ՝ բանակին ոյժասպառ և կազմալուծեալ վիճակը, միւս կողմանէ՝ Եէնիչէրիներու ըմբոստութիւնը և Ռումանիայով ու Բեսարաբիա Ռուս զօրապետաց Դանուբէն անցնելով՝ կրկին Շումլա և Վառնա քաղաքաց տիրելը, հարկադրուեցաւ Ռուսիոյ հետ կնքել Պուլկարիոյ Քիւչիւք Գայնարճա քաղաքին մէջ այն նշանաւոր դաշնագիրը որու տրամադրութեամբ՝

1. Մոլտավիա, Վալաքիա և Պեսարապիա՝ Օսմ. պետութեան հարկատու ինքնօրէն իշխանութիւններ կ'ըլլային, (Օրթոտոքս Քրիստոնէից պաշտպանութիւնը Ռուսիոյ վերապահուելով ։) 2. Ռուսիոյ կ'անցնէին Վրաստան, Կէրչ, Ազով, Քուպան, Թականրօք և վերջապէս՝ Տնիեբեր և Պուկ գետերուն շրջակայ գաւառները ։ 3. Խրիմ թերակղզին անկախ կը հռչակուէր՝ Օսմ. Սուլթանին միմիայն Խալիֆայական գերիշխանութեան ներքեւ ։ 4. Ռուսները արտօնութիւն պիտի ունենային՝ Սեւ ծովու մէջ պատերազմական և Օսմ. ջուրերուն մէջ ալ առեւտրական նաւեր ունենալ ։ 5. Օսմ. պետութիւնը 400,000 րուպլի պատերազմական տուգանք պիտի վճարէր (և լռելեայն պիտի համակերպէր Լէհաստանի բաժանման) ։ Այս կործանարար դաշնագրութիւնն ստորագրող Մուհսինզադէ Եպարքոսը, չաբաթ մը յետոյ, զգացած վիշտէն ու ամօթէն կաթուածահար կը մեռնէր ։

3. ՌՈՒՍՔ ԽՐԻՄՈՒ ԿԸ ՏԻՐԵՆ.— Սակայն, հակառակ այսքան մեծամեծ յաղթութիւններու, Կատարինէ Բ.ի փառասիրութիւնը տակաւին չէր յագեցած ։ Ուստի, իր քաղաքական ծրագրին հակառակորդ՝ Խրիմու Տեվլէթ-Կէրայ Խանը ձեռքի տակէ գահընկէց ընել տալով՝ Սահիպ-Կէրայը նորա յաջորդ կարգեց ։ Բնական էր որ արտաքին այս միջամտութիւնը՝ Թաթարաց մէջ յառաջ բերէր քաղաքային պատերազմ մը՝ որու հետեւանօք՝ Ռուսիոյ պաշտպանեալ Խանը գահընկէց ըլլալով՝ Պոլիս խոյս տուաւ ։ Իսկ Կատարինէ, իր լարած դաւին յաջողութենէն քաջալերուած, յանձնարարեց Բոթէմքին և Սուվարոֆ զօրապետաց՝ որոնք 100,000 զօրքով մտան Խրիմ և հին դարերու սաղայէլական բարբարոսութիւններն յիշեցնող, նոյն իսկ գերազանցող վայրագութեամբ մը՝ 50,000է աւելի Թաթար ջարդեցին և այսպէս մէկ հարուածով տէր եղան Խրիմ թերակղզիին, Քուպանի և Թամանի կղզիին (1784) ։

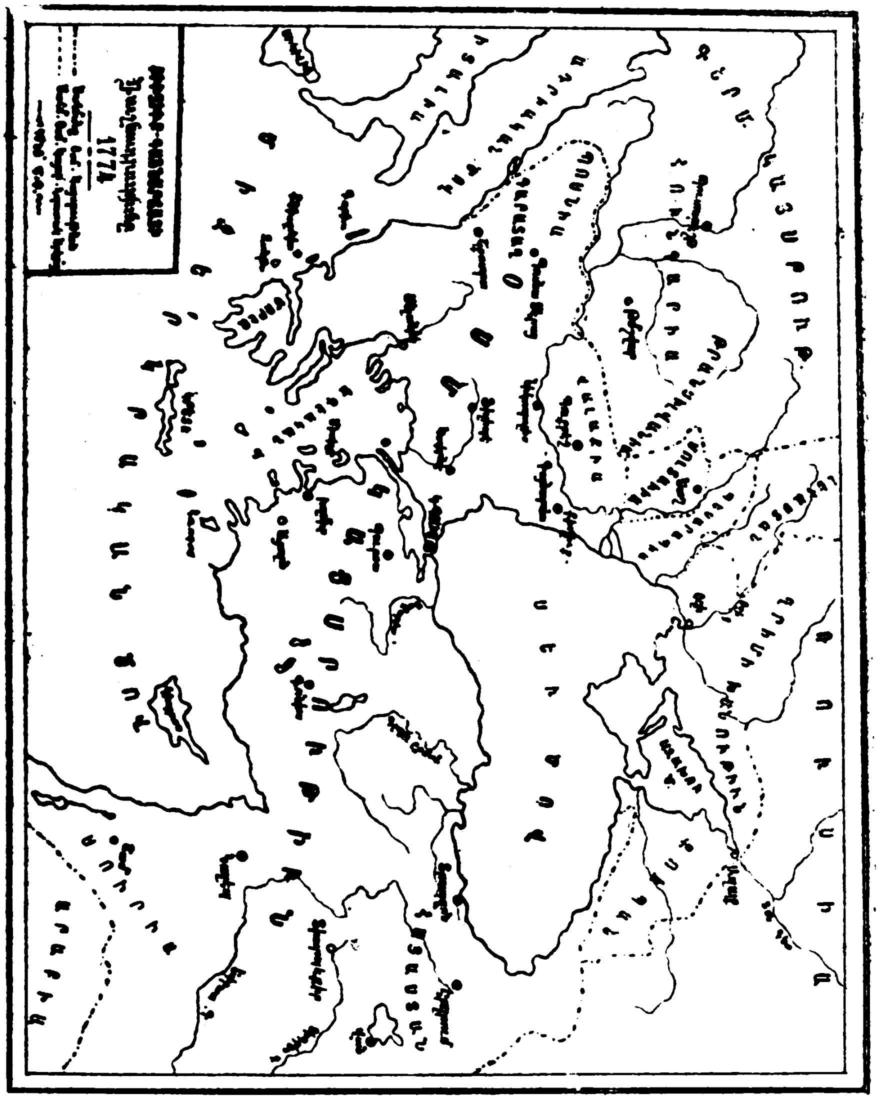

Քիւչիւք Գայնարճայի դաշնագրութիւնը

4. ՌՈՒՍԻՈՅ ԴԷՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— Մարդկային իրաւանց և տակաւին քիչ առաջ կնքուած դաշնակցութեան հակառակ, Ռուսիոյ կայսրուհւոյն ի գործ դրած այս բռնաբարութիւնը մեծ յուզում պատճառեց Օսմ. բոլոր շրջանակներուն մէջ, այնպէս որ Սուլթան Համիտ, Քիւչիւք-Գայնարճայի դաշնագրութեան համաձայն, Ղրիմու անկախութիւնը պահանջելու

ծլաւ։ Իր այս արդար պահանջումը մերժուելուն վրայ, Սուլթան Համիտ Կ. Պոլսոյ Ռուսական դեսպանը Եէտի Գուլէի բերդին մէջ բանտարկել տալով՝ Ռուսիոյ դէմ կրկին պատերազմ հրատարակեց (1787)։

Սակայն միեւնոյն ատեն Աւստրիա, առանց որ և է պատճառի, բայց միմիայն՝ Ռուսիոյ հետ իր դաշնակցութիւնը պատրուակելով՝ ինքն ալ միացաւ Թուրքիոյ դէմ։ Օսմանցիք, թէպէտ ամէն կէտի վրայ Աւստրիացիներուն յաղթելով՝ Պէլկրատն ալ պաշարումէ ազատե-

Եէնիչէրի Ուսթասի

ցին և Դանուբն անցնելով մինչեւ Թմշվար յառաջացան, սակայն Ռոմանցով. Փօթէմքին և Սուվարօֆ զօրապետաց հրամանատարութեան ներքեւ գտնուած Ռուսական հսկայ բանակէն, ինչպէս նաեւ ծովու վրայ ալ կատարեալ պարտութեան մը մատնուելով՝ Խրիմ իսպառ կ՚անջատուէր Օսմ. պետութենէն և անոր քաջարի բանակները կը դադրէին Օսմ. Սուլթաններու թեւ թիկունք ըլլալէ (1789)։

5. Այս վերջին դժբախտութիւնով կը փակուի Սուլ-

թան Համիտի աղէտալի իշխանութիւնը՝ որու միջոցին, քաղաքական և նիւթական անդարմանելի կորուստներէ ի զատ, երկրաշարժ, մեծամեծ հրդեհներ, ողողում և ժանտախտի նման բնական սոսկալի պատուհասներ ալ անպակաս եղան։

Միայն սա ճշմարիտ է որ, Սուլթան Համիտ Ա. թէպէտ թոյլ և զուարճասէր, բայց ժողովուրդէն սիրուած վեհապետ մըն էր։ Իր ամէնէն աւելի գնահատելի մէկ ազնուութիւնը եղած է, իր եղբօրորդին ու յաջորդը եղող Սէլիմ արքայորդին, փոխանակ պալատին մէկ անկիւնը իբրև գերի բանտարկելու —ինչպէս սովոր էին ընել մինչև այն ատեն— ընդհակառակը՝ ո՛չ միայն կատարելապէս ազատ թողուց, այլ և՝ կանուխէն վարժեցուց զանի պետական ամէն կարգի գործերու։ Նոյն իսկ, շատ անգամ ալ զանի իր հետն առնելով՝ յատկապէս Պոլիս հրաւիրուած Ֆրանսացի Պարոն տը Թօթ զօրապետին կատարել տուած մարզանքներուն և զինուորական վարժարաններու մէջ տեղի ունեցած դասախօսութեանց ներկայ կը գտնուէր։

Սուլթան Համիտ Ա.ի ժամանակ, մեծ յառաջդիմութիւն ըրաւ ոսկերչութեան արհեստը՝ Հա՛յ վարպետներու շնորհիւ, և Տիւզեան Միֆայէլ Չէլէպի, Արքունեաց Ոսկերչապետ կարգուած էր։

Սուլթան Համիտ Ա. ինքն ալ, առաջին կարգի ճարտար գեղագիր (Խաթթաթ) մըն էր։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԷԼԻՄ Գ.

(Հիճրէթի՝ 1203—1222.— Քս.ի 1789—1807)

1. Ռուսերուն գործած վայրագութիւնները.— 2. Ջիլթօվայի ու Եաշի դաշնադրութիւնները.— 3. Ներքին բարեկարգութեան փորձեր.— 4. Պօնաբարթ Եգիպտոսի մէջ.— 5. Թուրքիա Ֆրանսայի դաշնակից.— 6. Անգլիոյ հակառակութիւնը.— 7. Քաղաքային պատերազմ.— 8. Սուլթան Սէլիմի գահընկէցութիւնն ու մահը.

---

1. *Օսմ. պատմութեան մէջ՝ նոր և յիշատակաց արժանի թուական մը կը բանայ՝ ազնուահոգի, լուսամիտ և բարենորոգման նախաձեռնիչ համակրելի երիտասարդ վեհապետ մը, այն է ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԷԼԻՄ Գ. որուն գահակալութեան ժամանակ, Ռուսերն և Աւստրիացիք տակաւին կը շարունակէին իրենց յաղթական յառաջխաղացումը Օսմ. սահմաններէն ներս։ Արիւնարբուն Սուվարօֆ, Պէնտէր և Իսմայիլ քաղաքներուն տիրելով՝* 40,000*է աւելի անզէն ու ինքնապաշտպանու-*

թեան անկարող բնակիչ սուրէ անցուց։ Նոյնպէս՝ Նուաճեց Մոլտավիան, Վալաքիան և Պեսարապիան՝ ու ամէն տեղ քանդ ու աւեր սփռեց։

2. ԶԻՇԹՕՎԱՅԻ ՈՒ ԵԱՇԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Բարեբախտաբար ճի՛շտ այս միջոցին՝ Ֆրանսայի մէջ Մեծ Յեղափոխութիւնը իր ծայրագոյն աստիճանին հասած ըլլալով, Ռուսիա. Բրուսիա և Աւստրիա ստիպուած էին իրենց ոյժերը միացնելով՝ կազմել զօրաւոր նիզակակցութիւն մը՝ իրենց նման բռնապետական իշխանութեանց գոյութեանն սպառնացող և յեղափոխութեան գաղափարին՝ իրենց երկիրներուն մէջ ալ մուտքն արգիլելու համար։

Ուստի, նախ Աւստրիոյ Լէոբօլտ Բ. կայսրը 1791ին Զիշթօվայի հաշտութեան դաշինքը կնքեց և յաջորդ տարին ալ նոյնն ըրաւ Ռուսիա՝ կնքելով Եաշի դաշնադրութիւնը՝ որուն տրամադրութեամբ՝ Տնիեսթր գետը Ռուսիոյ հարաւային սահման կ'ըլլար և Ղրիմ թերակղզին ու Ազախու արեւելեան կողմը գտնուած Քուպան գաւառը վերջնապէս Ռուս կայսրութեան կը կցուէին։ Հայրենասէրն Սուլթան Սէլիմ, ակամայ ստիպուեցաւ համակերպիլ իր նախորդներուն օրով տեղի ունեցած աղէտաբեր պատերազմներու և քաղաքական անհեռատեսութեան աններելի հետեւանք եղող այս ծանր պայմաններուն՝ որոնք Եւր. բաժնին մէջ՝ Օսմ. պետութեան քաղաքական ու զինուորական ազդեցութիւնը մեծապէս կը ջլատէին։

3. ՆԵՐՔԻՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ.— Ինչպէս տեսանք, Սուլթան Սէլիմ իր գահաժառանգութեան շրջանին մէջ՝ մօտէն հետեւած և ուսումնասիրած ըլլալով տէրութեան ներքին և արտաքին քաղաքական խնդիրները, հաստատապէս համոզուած էր թէ՝ իր հայրենիքը հիմնական բարեկարգութեան անհրաժեշտ պէտք

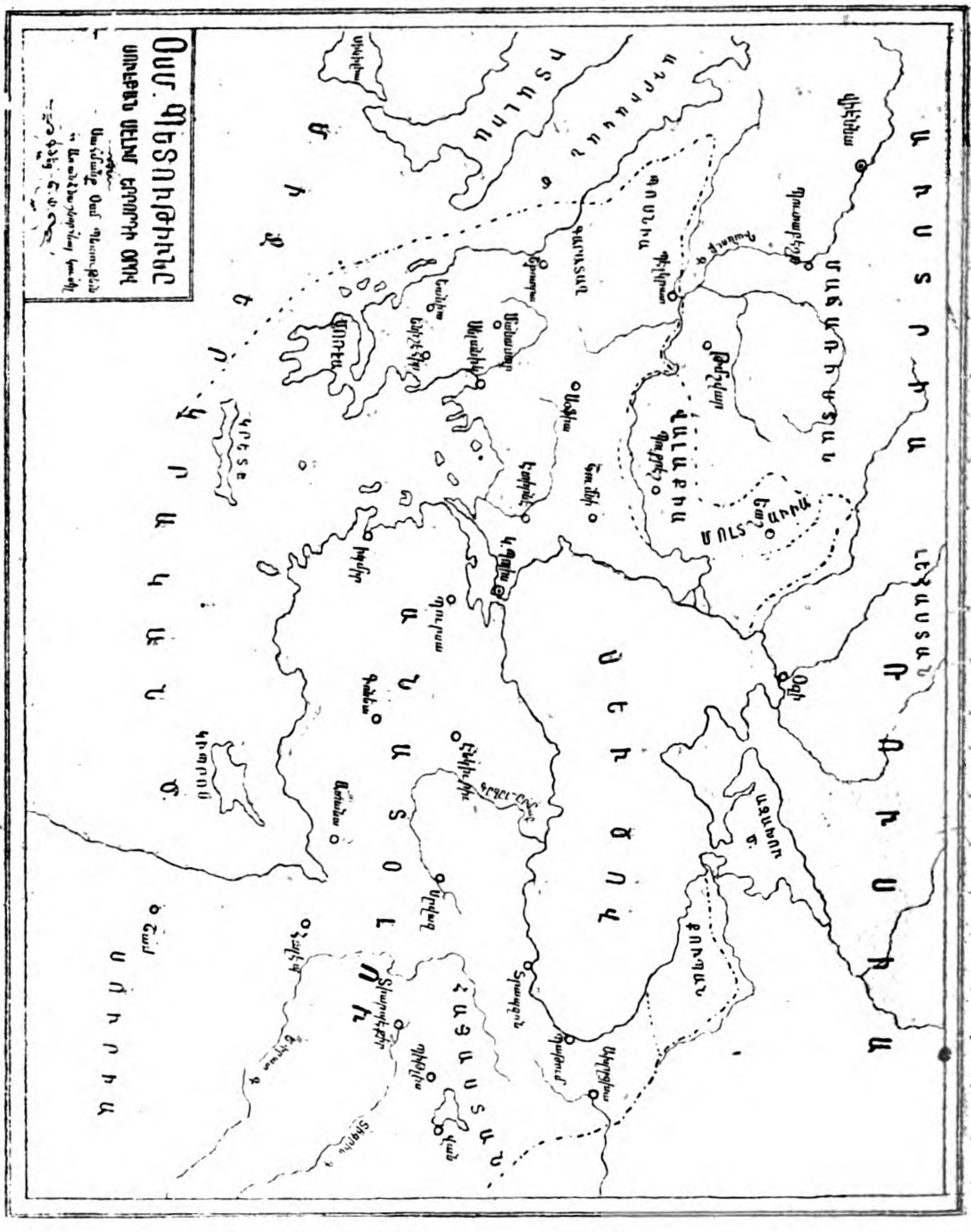

Եաշի դաշնադրութիւնը

ունէր՝ անկումէ ու քայքայումէ ազատելու համար։ Թէպէտ սակաւաթիւ, բայց ամէն զարգացած, հեռատես ու ճշմարիտ հայրենասէրներ՝ համաձայն էին այս կէտին վրայ և կը փափաքէին գոնէ՛ զինուորական տեսակէտով՝ Օսմ. պետութիւնը Եւրոպայի քաղաքակրթեալ տէրութեանց

մակարդակին հաւասարեցնել։ Ուստի, Սուլթան Սէլիմ հաստատապէս մտադրեց նախ և առաջ սանձ դնել Ենիչէրիներուն ծայրայեղութեանց և կուսակալներն ու Իւլէմա դասակարգը օրէնքի և կարգապահութեան հպատակեցնել։ Միայն թէ՝ որքան շինարար և արմատական էին հայրենասէր Սուլթանին բարենորոգութեան ծրագիրները, նոյնքան ալ պարտաւոր էր խոհեմութեամբ շարժիլ, որովհետև սխալուած էր մաքառիլ՝ անիշխա-

Թնդանօթաձիգ Ենիչէրիներ

նութեան մէջ սնած իբր կէս միլիոն Ենիչէրիներու և անոնցմէ աւելի՝ արմատացած նախապաշարումներու, հին գլուխներու, առանձնաշնորհեալ Իւլէմա ազդեցիկ դասակարգին և որջացած զեղծարարներու հսկայ բանակի մը դէմ։ Պէտք է աւելցնել նաև որ, Սուլթան Սէլիմ իրեն գաղափարակից ու գործակից մարդ չունէր, որովհետև՝ տակաւին անժամանակ էր Թուրքիոյ մէջ ա՛յս աստիճան արմատական վերանորոգումներ ի գործ դնել՝ փոխանակ նախապէս միտքերը պատրաստելու և այս հիմնական փոփոխութիւն-

ները սիրայօժար ընդգրկելու տրամադիր և ընդունակ նոր սերունդ մը պատրաստելու ։

Սուլթան Սէլիմ, եթէ երբէք չկարողացաւ հասնիլ իր նպատակին, գոնէ կրցաւ մատը բո՛ւն վէրքին վրայ դնելով՝ ցոյց տալ իր ախտազննութեան արդիւնքը իր յաջորդներուն և միանգամայն անհրաժեշտ այն պայմանը՝ որմէ կախում պիտի ունենար Օսմ. հայրենիքին ճակատագիրը ։

Թրքահայու տարազ
ԺԷ. դարու մէջ

Սուլթան Սէլիմ մանաւորապէս Ֆրանսայէն՝ փորձառու զօրապետներ, ծովակալներ, ճարտարագէտներ, երկրաչափներ ու ռազմական արուեստին կարող վարպետներ հրաւիրեց, բանակը և նաւատորմը նոր դրութեամբ կազմակերպելու ձեռք զարկաւ, վառօդարաններ(1), թնդանօթարան, ծովային ու զինուորական վարժարաններ, նոր դրութեամբ զօրանոցներ (Սէլիմիյէ) հիմնեց, վարչական ճիւղերու մէջ կանոնաւորութիւն մտցուց և վերջապէս՝ դարուն պահանջումներուն համեմատ, Եւրոպական կանոնաւոր տէրութեան մը կազմակերպու-

(1) Բարեյիշատակ Սուլթան Սէլիմ, Ազատլը գիւղին մէջ իր հիմնել տուած ընդարձա՛կ վառօդարանի Վերատեսչութիւնը յանձնեց Հաճի Տատ Առաքել-Աղայի՝ որու համբաւաւոր շառաւիղները այնքան թանկագին ծառայութիւններ մատուցած են Օսմ. պետութեան և իրենց Ազգին ։

թիւնը տալու ջանքերըրաւ։ Սուլթան Սէլիմ իր սկսած այս կարեւոր ձեռնարկներուն մէջ՝ միակ անկեղծ գործակից ու գաղափարակից մ՚ունէր, այն էր՝ Քիւչիւք Հիւսէյին փաշա խնամուտուն Մեծ Եպարքոսը։ Մինչդեռ Իւլէմա դասակարգը, Եէնիչէրիք և վերջապէս ամէն անոնք՝ որոնք զեղծ կառավարութեան մը անկերպարան վիճակին մէջ կը փնտռէին իրենց անձնական շահն ու փառասիրութիւնը, սոսկալի վրէժխնդրութեամբ մը բորբոքեցան վերանորոգիչ Սուլթանին կարծեցեալ այս օտարամոլութեան և ձեռնարկած նորութիւններուն դէմ՝ որոնց համար քիչ յետոյ չարաչար պիտի զոհուէր։

4. ՊՕՆԱՊԱՐԹ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ.— Սուլթան Սէլիմ այս ներքին կարեւոր գործերով զբաղած միջոցին, Գանունի Սուլթան Սիւլէյմանի և Ֆրանսուա Ա.ի օրէն ի վեր հաստատուած՝ Օսմ. պետութեան և Ֆրանսայի միջեւ գոյութիւն ունեցող բարեկամութիւնը պահ մը վտանգուեցաւ։ Որովհետեւ, Ֆրանսացի տիեզերահռչակ զորավար Նաբոլէոն Պօնաբարթ, 1798ին 40,000 զօրքով Եգիպտոս արշաւեց և մուրգերուն մօտ՝ Մէմլուքներուն դէմ վճռական յաղթութիւն մը տանելով՝ մտաւ Գահիրէ։ Սակայն Պօնաբարթ երկար ատեն չմնաց Եգիպտոսի մէջ և իր Քլէպէռ զօրապետը հոն թողլով՝ անցաւ Սուրիա և Աքեա (Սէն-Ժան-տ՚Աքըր) բերդաքաղաքը պաշարեց։

Հրէական տարազ ԺԷ. դարու

Անգլիական կառավարութիւնը՝ Պօնաբարթի այս արշաւանքին մէջ իր ծովային վաճառականութեան մահացու հարուած մը տալու նպատակը տեսնելով՝ նախ Ալեքսանդրիոյ մօտ՝ Ապուքիրի խորշին մէջ ֆրանս. տորմիղը Նէլսընի ձեռքով բնաջինջ ընելէ յետոյ՝ Թուրքիոյ հետ միանալով՝ Ֆրանսացի զօրավարը Սուրիայէն մեկնելու ստիպեց(1) :

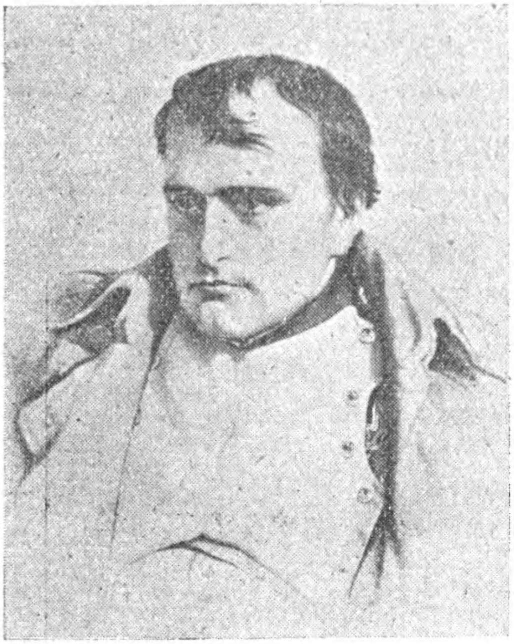
Նաբոլէոն Պօնաբարթ

5. ԹՈՒՐՔԻԱ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԴԱՇՆԱԿԻՑ.— Սակայն Պօնաբարթի նպատակը ո՛չ թէ ուղղակի Թուրքիոյ չարիք հասցնել էր, ընդհակառակը՝ իրեն ոխերիմ թշնամի Ռուսիոյ, բայց մանաւանդ Անգլիոյ դէմ մաքառիլ էր՝ որոնք իր փառասիրական ծրագիրներուն գլխաւոր արգելքներն էին : Ուստի, 1802 Հոկտ. 9ին ; Բարիզի մէջ, Օսմ. պատուիրակ Ալի Էաas էֆ.ի և Ֆրանսայի միջեւ կնքուեցաւ մշտնջենական խաղաղութեան դաշնագիր մը, որով Եգիպտոս ու Սուրիա կրկին Թուրքիոյ կը մնային :

Միայն թէ, Պօնաբարթի նման՝ Եւրոպան սարսափի մատնող անհարկու աշխարհակալի մը հետ՝ Սուլթան Սէլիմի դաշնակցութիւնը՝ ուղղակի թշնամութիւն կը նշանակէր Անգլիոյ և Ռուսիոյ դէմ : Այս պարագան պատրուակ բռնելով, Ռուսիա, 1806ին պատերազմ հրատարակեց Ռուսիոյ դէմ և մինչեւ Րուսճուգ յառաջա-

(1) Տես Հեղինակին «Ժամանակակից Պատմութիւն»ը:

ցաւ ։ Այս առթիւ, Պօնաբարթ գաղտնապէս, թէ՛ դրամական և թէ զինուորական միջոցներով օժանդակեց իր Օսմանցի դաշնակցին ։

6 . ԱՆԳԼԻՈՅ ԹՇՆԱՄՈՒԹԻՒՆԸ . — Միևնոյն տարին, Ֆրանսայի Նաբոլէոն կայսեր բացարձակ պաշտպանութիւնը աւելի փրկարար եղաւ Թուրքիոյ համար, որովհետեւ՝ Բրիտանական պետութեան Կ. Պոլսոյ դեսպանը, իր կառավարութենէն ստացած հրահանգին համաձայն, և յատկապէս՝ Թուրքիան Պօնաբարթի զինակցութենէն բաժնելու նպատակաւ՝ հետեւեալ ծանրակշիռ պայմանները առաջարկեց .

1 . Անգլիոյ և Ռուսիոյ հետ դաշնակցիլ՝ ընդդէմ Ֆրանսայի .

2 . Օսմ . նաւատորմն ու Ջանաք Գալէի ամրոցները անմիջապէս Անգլիոյ յանձնել .

3 . Մոլտավիան և Վալաքիան Ռուսիոյ թողուլ .

4 . Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպան Սեպաստիանին արտաքսել և պատերազմ հրատարակել Ֆրանսայի դէմ ։

Անգլիոյ դեսպանը սոյն վերջնագիրը Բ . Դրան ներկայացնելէ անմիջապէս յետոյ՝ մեկնեցաւ Պոլսէն, համոզուած ըլլալով որ պիտի մերժուէր ։ Եւ իրօք, Անգլիացի դեր ծովակալ Լօրտ Տիւքվօրթ, ութը մարտանաւով Տարտանէլէն մտաւ Մարմարա և նախ՝ Հէյպէլի կղզիին առջեւ խարիսխ ձգեց ու քանի մը օր յետոյ ալ եկաւ Գում Գաբուի առջեւ սպառնական դիրք մը բռնեց (1807 Փետր. 8) ։

Դեսպան Սեպաստիանի

Այս անակնկալ վտանգին առջեւ, նախարար ու ժողովուրդ շուարած ու սարսափահար, ամէն զիջողութիւն յանձն առնել կը պատրաստուէին, երբ, Ֆրանսա-

կան դեսպան Սեպաստիանի զօրավարին հաստատամտութիւնը թէ՛ Մայրաքաղաքը և թէ Օսմ. պետութեան արժանապատուութիւնը փրկեց։

Պօնաբարթի ներկայացուցիչը՝ անձամբ Սուլթանին ներկայանալով՝ համոզեց զանի, որպէս զի սպառնացող վտանգին առջեւ առանց ընկրկելու, անմիջապէս քաղաքը պաշտպանողական վիճակի մէջ դնէ։ Այս խորհուրդին համաձայն, հինգ օրուան մէջ՝ Պոլսոյ ամէն ազգէ ու դասակարգէ բնակչութիւնը, նախարար, իւլէմա, զինուոր, հասարակ ժողովուրդ, նոյն իսկ Քրիստոնեայ եկեղեցականներ ևն. առաջնորդութեամբ Սեպաստիանիի, ցորեկ ու գիշեր տենդոտ գործունէութեամբ աշխատելով՝ Մարմարայի ամբողջ ծովեզերեայ մասերը պատնէշներով, մարտկոցներով ու 900ի չափ թընդանօթներով զինեցին։ Նոյն իսկ Սուլթան Սէլիմ, աշխատող ժողովուրդը խօսքով և դրամական վարձատրութիւններով քաջալերած միջոցին, զարմանքով և հիացումով կը տեսնէ որ Հայոց Ցովհաննէս Բաբերդցի Պատրիարքն ալ իր ժողովուրդին հետ եռանդով աշխատողներէն մէկն է։ Ուստի, մեկդի առնելով այդ պատկառելի հոգեւորականը՝ մեծամեծ պատիւներ կ'ընծայէ անոր։

Մէհմէտ Ալի փաշա

Անգլիացի ծովակալը այս անսպասելի ընդդիմութիւնը տեսնելով՝ չհամարձակեցաւ բուռն միջոցներու դիմել և անմիջապէս դէպ ի Տարտանէլ ճամբայ ելլելով՝ երկու նաւ և 600 զինուոր զոհ տալով՝ նեղուցէն դուրս ելաւ։

Տիւքֆօրթ, իր կրած պարտութեան վրէժը լուծելու համար, օգուտ քաղելով Մէմլուքներու ապստամբութենէն՝ գնաց Ալեքսանդրիան գրեթէ առանց ընդդիմութեան գրաւեց։ Սակայն Արնավուտ Մէհմէտ Ալի փաշա հռչակաւոր կուսակալը՝ Գահիրէէն վրայ հասնելով՝ Անգլիացիները Ալեքսանդրիոյ մէջ պաշարելու վրայ էր՝ երբ ասոնք՝ իրենց նաւերն ապաստանելով մեկնեցան։

7. ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— Սակայն տեղի ունեցած վերոյիշեալ դէպքէն անհամեմատ աւելի վտանգաւոր էր՝ Սուլթան Սէլիմի մտադրած զինուորական

Նիզամը Ճէտիտի զինուորներ

բարեկարգութեան այն հիմնական ծրագիրը՝ որու համար նախ՝ իր գահը և ապա իր կեանքը վրայ պիտի տար, ժամանակին տիրող նախապաշարումներուն և իր աւագանիին մեծ մասին դաւաճանութեանը երեսէն։ Սուլթան Սէլիմ՝ Ֆրանսացի սպաներու գործակցութեամբ, Եւրոպականին վրայ ձեւուած՝ բոլորովին նոր դրութեամբ, նոր կարգ ու սարքով և միօրինակ համազգեստով՝ Նիզամը Ճէտիտ անուն զօրագունդ մը կազմեց՝ որու մէջ պիտի ձուլուէր

Օսմ. պետութեան ցամաքային ամբողջ զօրութիւնը։ Եւ որպէս զի այս կանոնաւոր բանակն ստուարացնէ, հրաման ըրկեց Սեւ ծովու բերդապահ Եէնիչէրիներուն —Գալէ Աղասը— որպէս զի Նիզամը Ճէտիտի համազգեստ կրեն և անոր մարզանքներուն մասնակցին։ Սակայն ասոնք, ո՛չ միայն սոսկալի նախատինքներով ընդունեցին Սուլթանին պատգամաւորներն ու զանոնք չարաչար սպաննեցին, այլ և, իրենց պարագլուխ ունենալով Գապագճը Մուսթաֆա անուն արիւնկզակ ան-

Զինուորական բարձրաստիճան հրամանատար

ձը, Կ. Պոլսոյ վրայ կը քալեն և Էթ Մէյտանիի մէջ միանալով իրենց կատաղի ընկերներուն, կը յարձակին Նիզամը Ճէտիտի սակաւաթիւ զօրաց վրայ՝ որոնցմէ հազարաւորներ անխնայ կ'սպաննեն, նոյնպէս՝ տասնը եօթը նախարար և անոնց համախոհ ընկերներուն գլխակները փողոցէ փողոց քաշկրտելով՝ կերթան պաշարել արքայական պալատը և Սուլթանէն կը պահանջեն որ, իրեն գլխաւոր խորհրդական Պօսթանճի Պաշին իսկոյն իրենց ձեռքը յանձնէ։

Այս վերջինը՝ կատաղի խուժանին վրէժխնդրութենէն իր վեհապետին կեանքը փրկելու վեհանձնութեամբ, ինքնակամ անձնատուր կ'ըլլայ և վայրկենապէս կը յօշոտուի մարդապատկեր գազաններուն ձեռքով։

8. ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԷԼԻՄԻ ԳԱՀԸՆԿԷՑՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ.— Եէնիչէրիները ամբողջ Մայրաքաղաքը և մօտակայ գաւառները արհաւիրքի մատնելէ, զինուորական բարեկարգութեան կուսակից ազդեցիկ անձերը մէջտեղէն վերցնելէ և անհամար անմեղներու արիւնը քամելէ յետոյ, տակաւին չէին կրցած իրենց վրէժխնդրու-

Թէքէլի եւ Ֆալագա Աղասը

թիւնը յագեցնել։ Գապագճը օղլու Մուսթաֆա ապըստամբապետին ձեռքը մնացած էր երկրին բախտը։ Ուստի, Շէյխ-իւլ-Իսլամ Աթա Ուլլահ էֆէնտի, ինչպէս նաեւ՝ Մեծ Եպարքոսին Փոխանորդը՝ Քեօսէ Մուսա փաշա —երկու յետադիմական և Սուլթանին անձնական կատաղի հակառակորդներ— կը թելադրեն Գապագճը Մուսթաֆան՝ ըսելով թէ՝ ձեռք բերուած այս յաջողութիւնները բաւական չեն, և որչափ ատեն որ Սուլթան Սէլիմ

իր գահուն վրայ գտնուի, իրեն գաղափարակից և անձնուէր Ռումէլիի փաշաները կրնան իրենց կանոնաւոր զօրքով օգնութեան հասնիլ իրենց վեհապետին։ Ուստի ապստամբապետը, իբրև թէ ինքնաբերաբար, կը դիմէ Միւֆթիին հարցնելու թէ, «Նուիրական Ղուրանին օրէնքներուն դէմ մեղանչող, Կեավուռներու օրէնքին հետեւող, Ենիչէրիներուն բռնի կերպով կեավուռի զինուորական համազգեստ հագցնել ուզող և կեավուռ սպաներ ուսուցիչ կարգող Սուլթան մը, ըստ օրինի կրնա՞յ Խալիֆայական գահուն վրայ մնալ»։ Ժխտական պատասխանը արդէն առաջուց պատրաստուած ըլլալով՝ Շէյխ-իւլ-Իսլամը՝ զայն անձամբ կը ներկայացնէ Սուլթանին, որ ճակատագրին համակերպելով՝ կը հրաժարի գահէն և իրեն կը յաջորդէ Սուլթան Համիտ Ա.ի որդին Սուլթան ՄՈՒՍԹԱՖԱ Դ. (1807)։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՍԹԱՖԱ Դ.

(1807 Մայիս—1808 Յուլիս)

Սուլթան Մուսթաֆա Դ. բնութեամբ անձնասէր, հպարտ, զուարճամոլ և ամէն ինչ իր ցանկութիւններուն զոհելու պատրաստակամ, մէկ խօսքով, իր լուսամիտ նախորդին բոլորովին անարժան մէկն էր։

Սուլթան Սէլիմի գահընկէցութեան առթիւ՝ տեղի ունեցած քաղաքային արիւնալի դէպքերուն պատճառաւ, կառավարութիւնը (*Տիվան*) *առժամապէս փոխադրուած էր Էտիրնէ՝ հոն. դէպքերու ելքին համեմատ ընթացք մը բռնելու համար։ Սակայն, Մեծ Եպարքոսին փոխանորդը* (*Գայմաղամ*)*, Շէյխ-իւլ-Իսլամը և տխրա-*

հըռչակ ապստամբապետ Գապագճը Մուսթաֆա, թէ՛ Տիվանին բացակայութենէն և թէ մանաւանդ՝ Սուլթանին ապիկարութենէն օգուտ քաղելով՝ կառավարութեան սանձը իրենց ձեռքը կ՚առնեն և տեսակ մը Եռապետութիւն կազմելով՝ կը պարտադրեն նոր Սուլթանը որ իր նախորդին սկսած Ֆրէնկի նորութիւնները ջնջելու և Նիզամը Ճէտիտի զօրագունդը բոլորովին ցրուելու հաստատ խոստում տայ։ Միւս կողմանէ, Ռումէլիի մէջ գտնուած Եէնիչէրիներն ալ, Մայրաքաղաքին իրենց ընկերներուն տարած յաղթանակէն քաջալերուած, մահուամբ կը պատժէին իրենց այն պետերը որոնք տարակարծիք գտնուած էին Սուլթան Սելիմի գահընկէցութեան։

Սակայն, ինչպէս որ Պատմութեան մէջ շատ անգամ տեսնուած է, տեղի ունեցած յետադիմական այս յեղափոխութեան պիտի յաջորդէր՝ հակընդդէմ ու փըրկարար նոր յեղափոխութիւն մը՝ որ քիչ ատենէն տեղի ունեցաւ։

Ալէմտար Մուսթաֆա փաշա

Այս ազատական շարժումին հեղինակը, ճգնաժամային այս կացութենէն Օսմ. պետութիւնը փրկողը եղաւ տիպար զինուորական մը, այն էր՝ Դանուբեան բանակին հրամանատար՝ Ալէմտար Մուսթաֆա փաշա, որ հաստատապէս մասդլեց, թէ՛ իր սիրական վեհապետ Սուլթան Սելիմը, գո՛նէ անոր սկսած վերանորոգութեան գործը փրկել։

Այս նպատակաւ՝ իր ծրագիրը բոլորովին գաղտնի պահելով, և պատրուակելով թէ՝ Ռուսական պատե-

րազմին պատճառաւ Եւրոպա փոխադրուած Նուիրական Դրօշը կայսերական պալատ պիտի վերադարձնէ, իր հաւատարիմ և հիանալի կերպով մարզուած 16.000 զօրքով ճամբայ ելաւ Էտիրնէէն և առանց կասկած ներշընչելու՝ մտաւ Պոլիս ու բանակեցաւ Տավուշ փաշայի դաշտին մէջ։ Ալէմտար, տեղեկացած ըլլալով որ, ապըստամբապետ Գապագճը՝ նոյն միջոցին Պոսֆորի բերդին մէջ առանձնացած կը մնայ (և Սուլթան Մուսթաֆա Կէօք-Սույի գացած է զբօսնելու), իր հաւատարիմ զինակիցներէն Հաճի Ալիի պաշտօն յանձնեց որ չատ վարպետ ձևով մը գնաց այս վայրագ Եէնիչէրին իր հարէմին մէջ դաշունահար սատկեցուց և գլուխը Ալէմտարի ղրկելէ յետոյ, իր 100ի չափ կտրիճ զինուորներուն օգնութեամբ՝ կատաղի Եամագներուն հետապնդումներէն ազատելով՝ վերադարձաւ այս մեծ յաջողութիւնը իր հրամանատարին աւետելու։

Ուրեմն՝ գլխաւոր պատնէշը քանդուած էր։

Այն ատեն Ալէմտար փաշա, լուր կը ղրկէ Սուլթան Մուսթաֆայի թէ՝ իր Պոլիս գալուն նպատակն է՝ Նուիրական դրօշը իր տեղը յանձնել և իր բանակին գլուխն անցած՝ ճամբայ կ՚ելլէ դէպ ի պալատ։ Ժողովուրդ, Եէնիչէրի և խուժան, զինաթափ կ՚ըլլան ի տես Սանճագը Շէրիֆին և Նիզամը Ճէտիտի այս հիանալի բանակին, որ կ՚երթայ կը պաշարէ պալատը։ «Բացէ՛ք» կը գոռայ Ալէմտար, «բացէ՛ք դուռները Նուիրական Դրօշին առջև»։ Լռութի՜ւն։ «Բացէ՛ք դուռները կը կրկնէ, Ալէմտար, բացէ՛ք, որպէս զի իմ սիրական Տէրս, Սուլթան Սէլիմը՝ կրկին Օսմանի գահուն վրայ բարձրացնեմ»։

Ալէմտարի այս վերջին անխոհեմ սպառնալիքն իմանալով, Սուլթան Մուսթաֆա իսկոյն հրաման կուտայ խեղդամահ ընել տարաբախտ Սէլիմը՝ երբ իր յարկաբաժնին մէջ ցորեկուան Նամազը կը կատարէր։ Անողորմ

Մուսթաֆա, իր գահն ապահովելու համար՝ ուզեց միակ ժառանգորդ իր Մահմուտ եղբայրն ալ մահացնել, բայց պալատական իր հաւատարիմ ծառաները անմատչելի տեղ մը պահած էին զանի։ Ալէմտար փաշա, իր պահանջումին անպատասխանի մնալէն բարկացայտ, և կասկածելով թէ մի՛ գուցէ իր Տէրը դաւաճանութեան մը զոհուի, թէպէտ շատ ուշ, խորտակել կուտայ պալատան դուռները և ներս խուժելով Սուլթան Սէլիմը կը պահանջէ։ Բայց փոխանակ իր սիրելի Սուլթանին, ներքինիները՝ գորգի մը մէջ ծրարուած անոր արիւնաթաթախ մարմինը բերելով՝ Ալէմտարի ոտքերուն առջև կը դնեն։ Այս անակնկալ ու քստմնելի տեսարանին հանդէպ, Ալէմտար փաշա աննկարագրելի վիշտով մը համակուած, կ'իյնայ իր ազնիւ Տիրոջ անշնչացած մարմնոյն վրայ, իր արցունքներովը կը թրջէ անոր ձեռքերը՝ հառաջելով, «Վա՜խ իմ սիրական Սուլթանս, միթէ քու անկենդան մարմի՞նդ գրկելու համար իմ կտրիճներովս փութացի Պոլիս»։ Սակայն զինքը շրջապատող ընկերները, մասնակցելով հանդերձ իրենց գլխաւորին արդարացի վիշտին, խորհուրդ կուտան՝ վերջի թողուլ իր ողբն ու կոծը, և փութալ ազատելու կեանքը միակ գահաժառանգ Մահմուտին, որ արիւնարբու դահիճներու սպառնալիքին ներքև կը գտնուէր։ Մուսթաֆա փաշա երկար պըրպըտումներէ յետոյ՝ դժուարաւ կը գտնէ՝ գորգերու դէզի մը մէջ դողահար ու կծկուած՝ 23 տարեկան երի-

Գահաժառանգ իշխանի մը տարազը

տասարդ արքայորդին Մահմուտ, զոր նոյն պահուն իսկ հանդիսաւորապէս կ՚ողջունէ իբրեւ ՍՈՒԼԹԱՆ՝ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ (28 Յուլիս 1808)։ Իսկ Սուլթան Մուսթաֆա գահընկէց ըլլալով՝ կը բանտարկուի պալատան մէկ յարկաբաժնին մէջ։

Գափտան փաշա եւ Չրպլագ անուն իր սպայակոյտը

Այս եղերական վախճանն ունեցաւ լուսամիտ ու վերանորոգիչ Մեծ հայրենասէրն Սուլթան Սէլիմ Գ. որուն մահը դառնապէս ողբաց Իսլամ և Քրիստոնեայ ամէն ճշմարիտ Օսմանցի։

ՄԱՍՆ Դ.

Սուլթան Մահմուտ Բ.էն՝ մինչեւ մեր օրերը

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ Բ.

(Հիճրէթի՝ 1223—1255.— Քս.ի 1808—1839)

1. *Ներքին խռովութիւններ.* — 2. *Ալեմտարի մահը.*— 3. *Պուքրէշի դաշնագրութիւնը.*— 4. *Ներքին ապստամբութիւններ.*— 5. *Մէհէմմէտ Ալի փաշա.*— 6. *Տէփէլէնլի Ալի փաշա.*— 7. *Յունաստանի ապստամբութիւնը.*— 8. *Պատերազմին առաջին շրջանը.*— 9. *Միսոլոնկիի առումը.*— 10. *Եէնիչէրիներուն Ջնջումը.*— 11. *Նավարինի Ծովամարտը.*— 12. *Ռուսիոյ դէմ պատերազմ.*— 13. *Էտիրնէի Դաշնագրութիւնը.*— 14. *Ֆրանսա Ճէզայիրի կը տիրէ.*— 15. *Մէհէմմէտ Ալիի ապստամբութիւնը.*— 16. *Հիւնքեար Իսկէլէսիի Դաշնագրութիւնը.*— 17. *Պէզճեան Ամիրայի կատարած դերը.*— 18. *Սուլթան Մահմուտի բարեկարգութիւնները.*— 19. *Պէզճեանի մահը.*— 20. *Նիզիպի ճակատամարտը և Սուլթան Մահմուտի մահը։*

Օսմանեան պատմութեան անմոռանալի փառքերէն մէկը եղած է՝ Սուլթան Համիտ Ա.ի կրտսեր որդին՝ Սուլթան ՄԱՀՄՈՒՏ Բ. ԽԱՆ որ իրաւամբ կոչուած է ԱՏԼԻ (Արդար) ու ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԻՄՆԱԴԻՐ Օսմ. պետութեան ։

1. ՆԵՐՔԻՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—Սուլթան Մահմուտի առաջին պարտականութիւնը եղաւ՝ Եպարքոսանուանել իր ազատարարը եղող Ալէմտար Մուսթաֆա փաշան որ դժբախտաբար՝ տէրութեան ենթարկուած տագնապալից մէկ շրջանին մէջ՝ իր զինուորական կորովին հետ, չունէր միանգամայն անհրաժեշտ եղած դիւանագիտական հեռատես ոգին ու խոհեմութիւնը ։ Այս պատճառաւ՝ իր վրայ դրըուած յոյսերը չկրնալ

Թոշակաբաշը Քէչէլի Եէնիչէրիլէր
(Իւյիւմճէնի)

արդարացնելէ ի զատ՝ իր յախուռն ընթացքով թէ՛ նորանոր արիւնահեղութեանց պատճառ եղաւ և թէ իր կեանքը վրայ տուաւ ։

Ալէմտար, Սուլթան Սէլիմի մահուան մեղսակիցները չարաչար տանջանքներով սպաննելէ յետոյ, անոնց գլուխները պալատան դուռներուն վրայ կախել տուաւ և ապա քաղաքին մէջ չարաթներով ցուցադրեց զանոնք ։ Նոյնպէս՝ իր մտերիմներէն՝ Րամիզ փաշան ծովակալ, Գատը փաշան՝ Փոքր Ասիոյ բանակին սպարապետ և Պէյլիքճի էֆէնտին՝ Տիվանի անդամ կարգելէ յետոյ. Սուլթանին

Խաթթը Շէրիֆովը՝ կայսրութեան մէջ գտնուած քաղաքական ու զինուորական բարձրաստիճան պաշտօնատարները Մայրաքաղաք հրաւիրելով՝ ժողով գումարեց և ի գործ դնել մտադրած զինուորական վերակազմութեան իր ծրագիրը պարզեց անոնց առջեւ ։ «Տէրութեան դէպ ի կործանում դիմելու դժբախդութիւնը, մեր կրած այս մեծամեծ կորուստներուն պատճառը, ըստ Ալէմտար, մեր բանակին և զինուորական կազմակերպութեան Քրիստոնէիցմէ անբաղդատելի կերպով ետ մնացած ըլլալն է ։ Կարելի՞ է այս վիճակը չարունակել այսպէս ։ Մենք չենք ուզեր Եէնիչէրիները ջնջել, ընդհակառակը կը փափաքինք այդ ոյժը՝ օրէնքի և յառաջդիմութեան ճամբուն մէջ տեսնել» ։

Եէնիչէրիներուն նուիրական կաթսան եւ Աշճը պաշին

Բոլոր ներկաները առանց բացառութեան համամիտ գտնուեցան Եպարքոսին. և անոր առաջարկութեամբ, ստորագրեցին յանձնառագիր մը՝ որով կը խոստանային այս նպատակին իրագործման համար, եթէ երբէք պէտք ըլլար, նոյն իսկ կեանքերնին զոհել ։

Եպարքոսը, աւագանիին այս հանդիսաւոր համամտութենէն քաջալերուած և իր նպատակին գործադրութեան ի նպաստ՝ Շէյխ-իւլ-Իսլամէն Ֆէթվա մը ստանալով՝ գործի ձեռնարկեց ։ Մուսթաֆա փաշա, եթէ իր այս արմատական վերանորոգութեան գործին մէջ ալ ցոյց տուած ըլլար այն խոհականութիւնը զոր ի գործ դրաւ Պոլսոյ օգնութեան փութացած ատեն. եթէ պա.

րագաները նկատողութեան առնելով՝ իր ծրագրին մէկ կարեւոր մասն ալ յարմար ժամանակի մը վերապահէր՝ իր յաջողութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար։

Ալէմտար, Նիզամը Ճէտիտի տեղ, Սէյմէն անուն նոր զօրագունդ մը կազմեց, որ իբր տիպար — օրինակ պիտի ծառայէր Եէնիչէրիներուն(1)։ Իր այս նախափորձն բաւական էր Եէնիչէրիներն ու Իւլէմա դասակարգը վերստին գրգռելու՝ որոնք նմանօրինակ պարագաներու մէջ իրարմէ անբաժան էին։ Սակայն Ալէմտար, իր 16 հազար արի զինուորներուն և Փոքր Ասիայէն քանի մը հազար զօրքով օգնութեան հասնող Գատը փաշային վստահացած, յառաջ տանիլ սկսաւ իր ձեռնարկը։ Միայն թէ՝ ա՛յնքան գահավէժ ընթացք մը բռնեց և ա՛յնքան ծայրայեղութիւններ ի գործ դրաւ, որ նոյն իսկ Սուլթան Մահմուտ և իր համակիրները սկսան անտանելի գտնել անոր չափազանց դիկտատորական ընթացքը։

2. Գործերն այս վիճակին մէջ էին, երբ Մայրաքաղաքին մէջ կազմուած դաւադիր մարմնոյ մը հրահանգով, ապստամբութեան առաջին նշանը տուաւ Րումէլի։ Եպարքոսը իր տրամադրութեան ներքեւ գտնուած 16,000 կիրթ ու քաջամարզ զօրաց 10,000ը ստիպուեցաւ ապըս-

---

(1) Սէյմէն աղաւաղեալն է Պարսկերէն Սէգպան բառին, որ կը նշանակէ շուն։ Հին Սուլթանները որսորդութեան յատուկ բազմաթիւ շուներ կը պահէին՝ զորս խնամելու պաշտօն ունեցողները կը կոչուէին Սէյմէն։ Եաւուզ Սուլթան Սէլիմ 10,000 Սէյմէն (օգնական հետեւորդ) ունէր, տեսակ մը կիրթ ու մարզուած զօրաբանակ, որ Սուլթաններու այս հանդիսաւոր զբօսանքին ընկերակիցներն էին։ Ժամանակ անցնելով՝ ասոնք բացառիկ դիրքի և առանձնաշնորհումներու ալ տիրացան, բայց միշտ պահելով իրենց հաւատարիմ ծառայի և օրինապահ պաշտօնէի համբաւը։ Նոյն իսկ, դժուարին պարագաներու մէջ ասոնցմէ կ'ընտրուէին ոստիկան և ապահովութեան պաշտօնեաներ։ Ահաւասիկ, պալատական այս մարզուած մարդոցմէ կազմել ուզեց Ալէմտար՝ իբր տիպար ծառայելիք իր անդրանիկ զօրագունդը։

տամբներեն դէմ ղրկել և աստ Ջլատեց իր կենսական ոյժը՝ որու ամէն ժամանակէ աւելի պէտք ունէր։ Եէնիչէրիք, Իւլէմաները և ասոնց համախոհ խուժանը՝ Ալէմտարի այս անխոհեմութենէն քաջալերուած, քաղաքին այլևայլ կողմերը կը ցրուին և անոր զօրքերուն վրայ յարձակելով սոսկալի ջարդ մը տալէ յետոյ, կը խուժեն Եպարքոսին ապարանքը և զայն կրակի կուտան։ Ալէմտար, կը յաջողի իր վայրագ թշնամիներուն ձեռքէն ազատիլ և քանի մը հաւատարիմ ծառաներով կ'ապաստանի՝ պարտէզին ծայրը գտնուած ամուր աշտարակին մէջ։ Սակայն Եէնիչէրիք՝ հետեւեալ օրը տե-

Ավճր պաշր

ղեկանալով որ Ալէմտար ողջ է, վերստին կը խուժեն և աշտարակը թնդանօթներով պաշարելով՝ կ'ստիպեն Եպարքոսը որ իր ապաստանարանէն դուրս ելլէ։ Յուսահատական այս ճգնաժամին մէջ, արիասիրտ Եպարքոսը՝ չուզելով իր արիւնարբու դահիճներուն ձեռքովը յօշոտուիլ, կրակ կուտայ աշտարակին մէջ գտնուած վառօդի տակառներուն և 3000ի չափ կատաղի խուժանին հետ օդը կ'ելլէ (10 Նոյ. 1808)։

Եէնիչէրիք՝ Ալէմտարի մահուըն ալ չհանդարտեցան և Մայրաքաղաքին կարեւոր թաղերը կրակի տալով՝ սկսան թալլել, ջարդել և վերջապէս՝ արքայական պալատ խուժելով՝ Սուլթան Մուսթաֆայի վերստին գահակալութիւնը պահանջեցին։ Բարեբախտաբար՝ ճի՛շդ այս միջոցին վրայ կը հասնի Գատը փաշա և խուժանը ցրուելով կը մտնէ պալատ և Սուլթան Մահմուտէն իր Մուսթաֆա դաւաճան եղբօր մահուան վճիռն ստանալով՝ իսկոյն կը գործադրէ և այսպէս կ՚ապահովէ երիտասարդ Սուլթանին գահը։ Միւս կողմանէ Գատը փաշա իր կանոնաւոր զօրքով կը շարունակէ հալածանքը խռովարարներուն դէմ, մինչդեռ ծովակալ Րամիզ փաշա ալ՝ ծովու կողմէն Եէնիչէրիներուն զօրանոցները կը ռմբակոծէր։ Ձեռք առնուած այս ազդու միջոցներուն շնորհիւ՝ Եէնիչէրիք կ՚ստիպուին հանդարտիլ և Սուլթանին հնազանդութիւն յայտնել։

3. ՊՈՒՔՐԷՇԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.—Քաղաքային այս արիւնալի խռովութիւններուն և անիշխանութեան մատնուած բանակի մը անկերպարան ու քայքայուն վիճակին դժբախտութեանց վրայ եկաւ աւելցաւ՝ Ռուսական նոր արշաւանքի մը սպառնալիքը։ Ֆրանսայի կայսրը, Թիլսիթի մէջ Ռուսիոյ կայսեր հետ համաձայնելով՝ և զանի ազատ ձգելով Արեւելքի մէջ ուզածն ընելու, այս վերջինը վերստին ձեռք կ՚առնէ Թուրքիոյ հանդէպ իր աւանդական քաղաքականութիւնը շարունակելու։ Ուստի, Ռուսական ստուար բանակ մը, Բագրատիոն Հայ զօրավարին հրամանատարութեամբ, 1809, Ապրիլ ամսոյ մէջ՝ դէպ ի Դանուբ յառաջ քալելով՝ Սիլիստրէ բերդաքաղաքը գրաւեց։ Միեւնոյն ատեն Գարածօրճի Սերպ իշխանն ալ Պօսնան կ՚ասպատակէր։ Մեծ Եպարքոս Զիա-Եուսուֆ փաշա, հակառակ իր բուռն ընդդիմութեան, անկարող եղաւ կասեցնել Ռուսերը՝ ո-

տոնք յաջորդաբար տիրեցին Շումլա, Զիշթովա և Ռուսճուգ ամուր քաղաքներուն: Վերջապէս՝ Բագրատիոնի յաջորդ Քութուզօֆ զօրավարը, 1811ին կրկին յաղթելով Մեծ Եպարքոսին, Օսմ. բանակը Դանուբէն դէպ ի հարաւ հալածեց: Սակայն Ռուսիոյ Աղեքսանդր Ա. կայսրը տեղեկանալով Պօնաբարթի դէպ ի Ռուսաստան արշաւելու պատրաստութիւնները, ետ կանչեց իր բանակը և 1812 Մայիս 28ին, Պուքրէշի մէջ Թուրքիոյ հետ կնքեց խաղաղութեան այն դաշնագիրը, որով իր

Եպարքոսական Տեղակալ եւ Պաշ քէշիմաքներ

գրաւած վերոյիշեալ քաղաքները կը վերադարձնէր Թուրքիոյ, իրեն վերապահելով Դանուբի գետաբերնին հետ, Մոլտավիոյ ու Պեսարապիոյ մէկ մէկ մասերը:

4. ՆԵՐՔԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Իրաւ է որ Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպան՝ Զօրավար Սեպաստիանի Պօնաբարթէն ստացած իր հրահանգին համաձայն՝ խորհուրդ տուաւ Սուլթան Մահմուտի որպէս զի Ռուսիոյ դէմ պատերազմը վերսկսելով՝ թշնամին երկու սուրի մէջ մնայ, սակայն Սուլթան Մահմուտ՝ Նաբոլէոնի նկատմամբ իր նախորդին համակրանքը չէր տածեր, ընդ-

հակառակը՝ ա՛յն համոզումն ունէր որ, դժբախդ Սուլ-Սէլիմ, պարզապէս՝ Ֆրանսայի աշխարհակալին՝ Թուրքիոյ հանդէպ դասալքութեան ու երկդիմի ընթացքին զոհ գացած էր։ Ասկից ի զատ, պարտութեան մատնուած քայքայուն բանակի մը վիճակը չէր ներեր յախուռն պատերազմի մը ձեռնարկելու, երբ մանաւանդ՝ տէրութեան այլեւայլ մասերուն մէջ ալ՝ ապստամբութիւններ սկսած էին ծայր տալ։

Արդէն տեսանք որ, վերջին Թուրքօ-Ռուսական պատերազմէն օգուտ քաղելով՝ Սերպիա գլուխ քաշած էր։ Սուլթան Մահմուտ, նախ այս երկիրը ղրկեց Եգիպտոսի նախկին կուսակալ և Մեծ Եպարքոս Խուրշիտ փաշան որ ապստամբապետ Գարա-Ճօրճիի յաջորդ Միլօշ Օպրենովիչ, շարունակեց պատերազմը և 1813ին յաջողեցաւ ձեռք բերել իր երկրին ինքնօրինութիւնը՝ Սուլթանին տարեկան հարկ մը վճարելու և Պելկրատի մէջ փաշա մը և զօրագունդ մը գտնուելու պայմանաւ։

Սուլթան Մահմուտ, Փոքր Ասիոյ պատուհասները դարձած՝ Չափան Օղլու, Փազվան Օղլու և Գարա Օսման անուն կատաղի Տէրէպէյիներն ալ բնաջինջ ընելէ յետոյ, ձեռք զարկաւ Վէհհապիներու ապստամբութիւնը զսպելու(1)։

Վէհհապիները ո՛չ միայն Մէքքէ ու Մէտինէ քաղաքներուն տիրած էին, այլեւ՝ ուխտաւորները կը կողոպտէին և բնիկ ժողովուրդը սոսկալի կերպով կը հարստահարէին՝ արհամարհելով Օսմ. Սուլթանին Խալիֆայական գերիշխանութիւնը։

5. Սուլթան Մահմուտ այս ապստամբները պատժե-

---

(1) Վէհհապիները՝ Նէճիտիցի Մուհամմէտ-Պին-Ապտ-իւլ-Վէհհապ անուն Իսլէմային հաստատած աղանդին հետեւող Արաբներ էին, որոնք թէ՛ Իսլամ և թէ Քրիստոնեայ ժողովրդոց իրաւունքն ու ստացուածքը կողոպտելը իրենց համար հէլալ կը սեպէին։

լու գործը յանձնեց Եգիպտոսի կուսակալ Մէհէմմէտ Ալի փաշային, որ իր Թօսուն, Իպրահիմ և Իսմայիլ անուն որդիքը ղրկեց այս կատաղի ապստամբներուն դէմ։ Երկար ու արիւնալի պայքարներէ յետոյ, Մէհէմմէտ Ալիի կորիւնները յաջողեցան Մէքքէ ու Մէտինէ նուիրական քաղաքները ետ առնելով՝ բանալիները ղրկել Սուլթանին։ Իսկ հինգ տարի յետոյ, Իպրահիմ փաշա՝ վճռական յաղթութեամբ մը բոլորովին ջախջախեց այս ապստամբները և անոնց Շէյխ Ապտուլլահ-Սէուտ գլխաւորն ալ գերի բռնելով՝ ղրկեց իր հօրը, որ ան ալ Սուլթան Մահմուտին նուէր ղրկելով՝ Այա-Սօֆիայի հրապարակին մէջ կախել տուաւ։

6. ՏԷՓԷԼԷՆԼԻ ԱԼԻ ՓԱՇԱ. — Օսմ. պետութեան

Արնաւուտ Ալի փաշա

դէմ ապստամբողներէն մէկն էր նաեւ, Յաննայի կուսակալ և Տէփէլէնլի աւանին մէջ ծնած Արնաւուտ Ալի փաշան, որ իր Գափլան փաշա աները իբրեւ ապստամբ ամբաստանելով սպաննել տալէ յետոյ, իր կարծեցեալ հաւատարմութեան իբր վարձատրութիւն, Սուլթանին կողմանէ ինքը կարգուած էր տեղւոյն կուսակալ։

Նենգամիտ և արիւնկզակ այս ծերունին, որ Տիբե-

րիոսի չափ անբարոյական և Կալիգուլայի հաւասար կատաղի բռնաւոր մըն էր, միտքը դրաւ ամբողջ Ալպանիան Օսմ. պետութենէն անկախ նահանգ մը կազմելով՝ ինքն ըլլալ անոր բացարձակ տէր և իշխան։

Այս նպատակաւ, Ալի փաշա իր շուրջն հաւաքեց բազմաթիւ աւազակներ, բախտախնդիր սրիկաներ և նոյն իսկ, 1788ին իր հալածած Քրիստոնեայ ապստամբ Ալպանացի լեռնական Սուլիօտները, և աւազակութեամբ ու աւարառութեամբ անհագին հարստութիւն դիզեց։ Տէփէլէնլի, իր այս նպատակին հասնելու համար, ո՛չ միայն Եւրոպայէն մեծաքանակ ռազմամթերք հայթայթեց, այլ և օգտուեցաւ Անգլիոյ բացարձակ ձեռնտուութենէն։

Տէփէլէնլի, իր ծրագրին գործադրութիւնը դիւրացընելու նպատակաւ, բոլոր Ռումէլին և մանաւորապէս Յոյներն ալ ապստամբութեան գրգռեց և Եանեայի մէջ ամուր բերդ մը շինել տալով՝ հոն ապաստանեցաւ և բացէ ի բաց ապստամբութեան դրօշ պարզեց իր Վեհապետին դէմ։

Սուլթան Մահմուտ, այս յամառ ապստամբը քանիցս ընդունայն հնազանդութեան յորդորելէ յետոյ, անոր դէմ ղրկեց սպարապետ Խուրշիտ փաշան, որ գնաց պաշարեց Եանեայի ամուր բերդը՝ ուր ապաստանած էր Ալի փաշա։ Ապստամբ Ալպանացին երեք ամիս կատաղօրէն դիմադրելէ յետոյ, համոզուելով որ փրկութեան ճար չկայ, թողուց իր ապաստանարանը և քաշուեցաւ մօտակայ կղզեակ մը՝ ուր պատրաստակամութիւն յայտնեց Սուլթանին հնազանդելու։

Սակայն երբ իմացաւ որ, Սուլթան Մահմուտ փոխանակ ներման հրովարտակի, իր մահավճիռը ղրկած է, սուրը քաշեց և շուրջը գտնուողներէն շատերը սպաննելէ յետոյ, ինքն ալ՝ Սուլթանին վրէժխնդրութենէն վախնալով անձնասպան եղաւ (5 Փետր. 1822)։

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Սուլթան Մահմուտի իշխանութեան ԺԳ. տարին, այսինքն՝ 1812ին տեղի ունեցաւ Մօրայի Յունաց ապստամբութիւնը, որ արդէն, ինչպէս տեսանք, Կատարինէ Բ.ի օրէն ի վեր ու Եւրոպական համալսարաններու մէջ բարձր կրթութիւն առած նոր ու զարգացած սերունդի մը ձեռքով պատրաստուելու վրայ էր։ Նոյնպէս, Պօնաբարթի անկումէն յետոյ, Յոյները 1815ին, Վիէննայի մէջ գումարուած Վեհաժողովին դիմելով՝ խնդրած էին որ, Եւրոպայի քաղաքական քարտէսը վերակազմուելուն առթիւ՝ Յունաստանի ճակատագիրն ալ ճշդուի։ Սակայն Սրբազան Նիզակակցութիւնը արհամարհանօք մերժած էր Յոյն պատգամաւորութեան այս դիմումը, որով Յոյները այդ օրէն սկսեալ՝ վերջնապէս համոզուեցան թէ՝ իրենց խնդիրը միմիայն իրենց արեամբ գինով պիտի կարենային լուծել, երբ յետեւեալ դէպքը պատճառ տուաւ փոթորիկը պայթելուն։

Սուլթան Մահմուտ, 1821ին, Տէփէլէնլիի դէմ կը ղրկէր Եէնիչէրիներէ բաղկացած բանակ մը՝ որոնք Բաթրասի մէջ տեղացիները կողոպտելով ու ջարդելով՝ սոսկալի վայրագութիւններ գործեցին։ Յոյները, որոնք արդէն կայծի մը կ՚սպասէին, Տէփէլէնլիի թելադրութեամբ 10,000 հոգի զինուելով՝ կ՚սկսին վանել այս հրոսակները՝ առաջնորդութեամբ իրենց Եռմանոս Մէտրապոլիտին (12 Փետր. 1821)։

Ահա այսպէս սկսաւ Յունական ապստամբութիւնը, որ Բաթրասէն ծաւալեցաւ ամբողջ Թերակղզիին մէջ և արձագանք տուաւ մինչեւ Մոլտավիա և Վալաքիա՝ ուր կը գտնուէին ապստամբութիւնը կազմակերպող յեղափոխական մարմինները։ Նոյնպէս, Աթէնքի մէջ կը գտնուէր

Ցիշօմուս, իսկ Թեսալիոյ մէջ՝ Հեթաիրի անուն յեղափոխական մարմինները։

Յունաց ապստամբութեան լուրը ո՛րքան գէշ ազդեց թէ՛ Մայրաքաղաքին և թէ գաւառներու բնակչութեան վրայ, որ աշխարհական ու եկեղեցական բազմաթիւ Յոյներ՝ Թուրք մոլեռանդ խուժանին վրէժխնդրութեանը զոհուեցան։ Իսկ նոյն տարւոյ Զատկին առաջին օրը, Յունաց Կ. Պոլսոյ Գրիգորիոս Պատրիարքը,

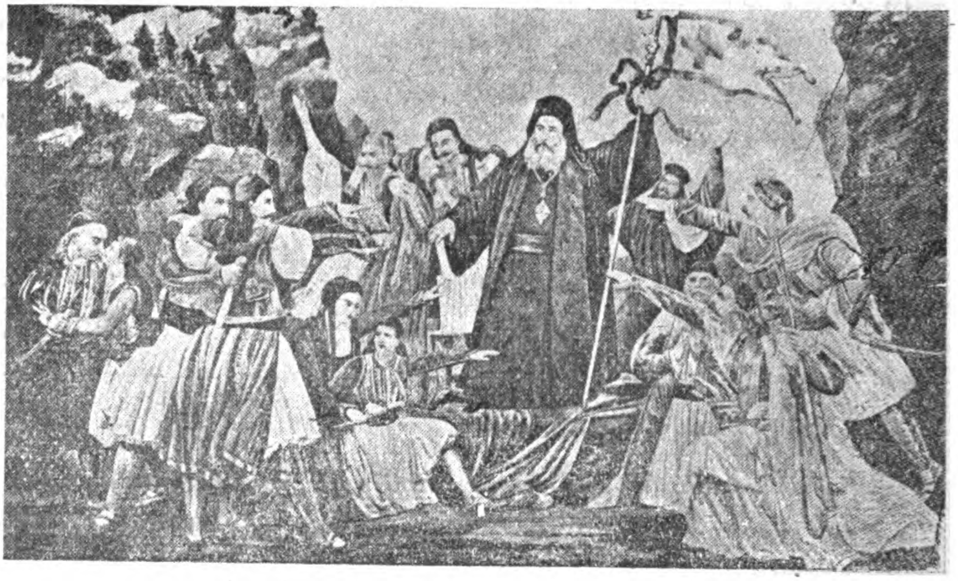

Երմանոս Արքեպիսկոպոս՝ Յեղափոխութեան դրօշը կը նուիրագործէ

իբրև Մայր Հայրենիքի ապստամբաց համախոհ, Ֆէնէրի Պատրիարքարանի դուռնէն կախուեցաւ, թէպէտ յետոյ ստուգուեցաւ որ բոլորովին անմեղ էր այս մասին։ Միևնոյն նախատական վախճանին ենթարկուեցան՝ Եփեսոսի ու Թեսաղոնիկէի մէտրապոլիտները, որոնց առաջինը Պալըգ Փազարի, իսկ վերջինը՝ Բարմագ Գափույի դուռնէն կախաղան հանուեցան։

Յունական ապստամբութեան երևելի պետերն էին՝ ծովակալ Քանարիս և Միաուլիս, Քոլոքոթրոնի, Ալեք-

սանտր Իփսիլանդի, Ոդիսեւս, Մավրօ-Քօրտատօ, Մավրօ-Միխալիս, Մավրօ-Պօծարիս, Կանդակուզենօս, Նիքիթաս են., որոնք իրենց հայրենիքին անկախութեան համար մղուած այս անհաւասար պայքարին մէջ՝ իրենց ցոյց տուած դիւցազնական արիութիւնով, պահ մը նախկին Յունաստանի ամենափայլուն օրերը յիշեցուցին։ Նոյն իսկ

Իփսիլանդի, «Էթէրիա» անուն Յեղափոխական ընկերութեան դրօշը կը պարզէ

կիներ, ծերունիներ ու պատանիք, իրենց հիանալի արիութեամբ՝ քաջալերութիւն կ'ընծայէին երիտասարդ պատերազմիկներուն։

Յեղափոխութեան ամէնէն տաք շրջանին մէջ, Եւ-

րոպացի կամաւոր մը այցելութեան կ'երթայ ծովակալ Քանարիսի կնոջ, որ նոյն միջոցին փամփուշտ պատրաստելու զբաղած էր։ Եւ րոպացին, խօսքը կնոջ ուղղելով կ'ըսէ. «Տիկի՛ն, կարիճ ամուսին մը ունեցած ըլլալնուդ համար, ձեզի կը շնորհաւորեմ»։ Ան որ կը պատասխանէ կինը, ըսելով.

«Եթէ Քանարիս կարիճ մը եղած չըլլար, կը կարծե՞ս որ հետը ամուսնանալ յանձն առնէի»։

Մարքօ-Պօծարիսի մահը

8. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ.— Մինչդեռ Յոյները 150ի չափ թեթեւաշարժ հրձիգ նաւերով Արշիպեղագոսի և Միջերկրականի մէջ Օսմանեան նաւեր կ'այրէին ու նաւաստին կ'սպաննէին, մինչդեռ Եգի-

րոսի, Պառնասի ու Տայգետի լեռնաբնակ և աւազակաբարոյ Քլեֆթիները՝ Յոյն կղերին գործնական քաջալերանքով, ցամաքի վրայ Թուրքերը կը հալածէին, միւս կողմանէ՝ Մոլտավիա և Վալաքիա, Ռուսիոյ Նիկողա Ա. կայսեր թելադրութեամբ և իր անձնական թիկնապահներէն Ալեքսանդր Իփսիլանդի իշխանին ձեռքով՝ ապստամբութեան դրօշ կը պարզէին։

Օսմանեան նաւատորմին հրկիզումը

Սուլթան Մահմուտ, նախ՝ յեղափոխութեան բոյն դարձած վերոյիշեալ երկիրները բանակ մը ղրկեց որ ապստամբները զարկաւ ցրուեց և անոնց պարագլուխներէն շատերն ալ Պոլիս բերուելով գլխատուեցան։ Իսկ երբ Տէփէլէնլին բոլորովին մէջտեղէն վերցաւ, Ալպա-

Նրոյ բանակին հրամանատար ու երեւելի ռազմագէտ Խուրշիտ փաշա՝ իր բոլոր ոյժովը մտաւ Յունաստան, Ելլադան նուաճեց և հասաւ մինչև Կորնթոս՝ ուր կը գտնուէր Յունաց առժամեայ կառավարութեան կեդրոնը։

Միևնոյն ժամանակ, Օսմանցիք Քիոս կղզին պաշարելով՝ 50,000 բնակիչ ջարդեցին։ Բայց երբ Յոյները

Ծովակալ Միաուլիս

Կրետէի մօտ Գարա Մէհէմմէտ փաշա ծովակալին տորմիղն այրեցին, Սուլթան Մահմուտ սաստիկ զայրացած, ահագին բանակ մը յանձնեց Րէշիտ փաշայի որ Ելլադան կրակի և սուրի մատնելէ յետոյ, տիրեց նաև Մօրայի կարևոր քաղաքներուն, որով Յոյներ իրենց կրած այս ջախջախիչ պարտութիւնէն յուսահատ, դիմեցին Եւ-

րոպական տէրութեանց օժանդակութիւնը խնդրելու։ Իրաւ է որ Եւրոպայի հասարակաց կարծիքը ջերմապէս համակիր էր Հոմերի և Պերիկլէսի հայրենեաց դատին, թէպէտ Հելլէն գրականութեան և անոր փառաւոր անցեալին եռանդուն սիրահար Եւրոպացի կամաւորներ՝ Յոյներուն հետ ուս ուսի կը պատերազմէին, սակայն Եւրոպական դիւանագիտութիւնը՝ ապագայ անկախ Յունաստանի մը գոյութեան մասին՝ իր նիւթական շահերուն տեսակէտով՝ տակաւին ինքն իր մէջ չէր կրցած համաձայնիլ։ Հետեւապէս՝ Յոյներուն կը մնար տակաւին սպասել և յուսալ, և տակաւին անհամար կեանքեր զոհել՝ իրենց նպատակին իրագործմանը համար։

ՄԻՍՕԼՕՆԿԻԻ ԱՌՈՒՄԸ

Իպրահիմ փաշա

Յունական ապստամբութեան միջոցին, Օսմ. Սուլթանին ամէնէն մեծ զօրավիգն եղաւ՝ Եգիպտոսի կուսակալին Իպրահիմ փաշա որդին, որ 15,000 քաջամարզ զօրքով՝ վերջին հարուածը տուաւ Յունաց ապստամբութեան։ Արդէն Տրամ-Ալի, Խիւրշէվ և Րէշիտ փաշաները՝ Մօրայի ու Ելլադայի մէջ, ծովու ու ցամաքի վրայ այս ստամբները նուաճելու զբաղած էին, երբ Իպրահիմ փաշա գնաց իր բանակով միացաւ անոնց և Միսօլօնկի բերդաքաղաքը ծովէն ու ցամաքէն պաշարեց։ Ժամանակակից պատմութեան մէջ ո՛րքան նշանաւոր

եղող այս պաշարումը տեւեց ամբողջ հինգ ամիս՝ որուն յաջորդեց սոսկալի սով մը։ Սակայն պաշարեալներուն մտքէն իսկ չէր անցներ անձնատուր ըլլալ, ընդհակառակը, այր, կին, ծեր, մանուկ և վիրաւորեալներ, իրենց նախնեաց համբաւին արժանի ճշմարիտ դիւցազնութեամբ մը դիմադրելով՝ միայն մարդկօրէն անկարելիին առջեւ տեղի տուին։ Արդէն 1800 Սուլիոյիներ՝ գիշերանց խոյս տուած էին, այնպէս որ, երբ Օսմանցիք քաղաք մտնելու

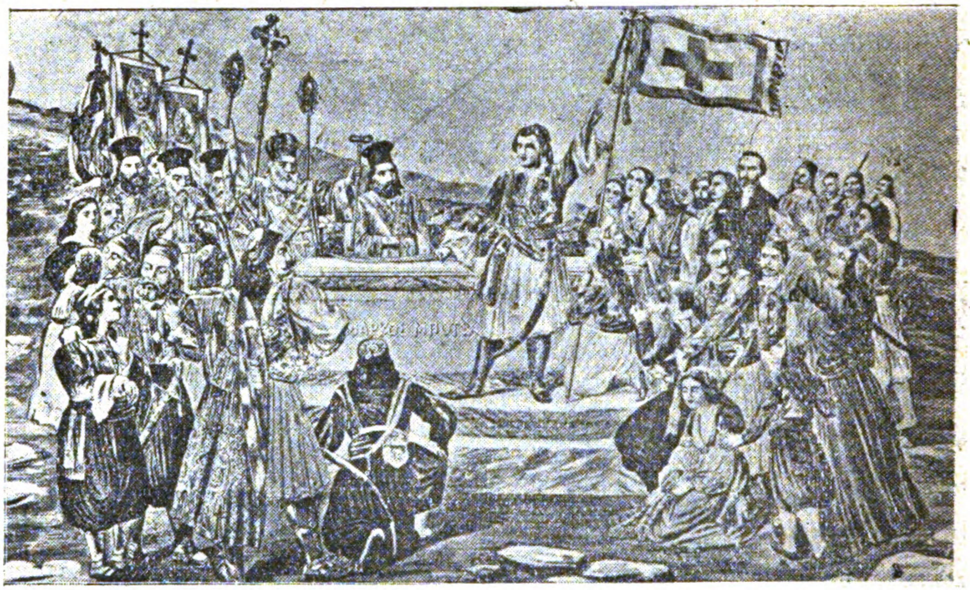

Լորտ Պայրընի հանդիսաւոր ուխտը՝ Մարքօ-Պօծարիսի գերեզմանին վրայ

վրայ էին, 15,000 բնակիչէն հազիւ մէկ քառորդը մնացած էր։ Ասոնք ալ, փոխանակ անձնատուր ըլլալու և կամ շնորհ խնդրելու, հաւաքուեցան իրենց Քրիստոս-Կափսալիս Մետրապոլիտին շուրջը որ, «Յիշեա՛ զմեզ, Տէ՛ր» գոչելով՝ կրակ տուաւ վառօդի տակառներուն և իր հայրենասէր կտրիճներուն հետ թաղուեցաւ քաղաքին աւերակներուն ներքեւ (19 Ապրիլ 1826)։ Իսկ 1800 փախըստական քաղաքացի, 900 կիներու և տղոց հետ, 15 հազար բնակիչ պարունակող նշանաւոր բերդաքաղաքի

մը իբր վերջին միացորդներ, գերի ինկան պաշարողներուն ձեռքը։

Յունական ապստամբութեան մասնակցող Եւրոպացի բազմաթիւ կամաւորներուն մէջ կը գտնուէր նաեւ Անգլիայի հռչակաւոր բանաստեղծ Լորտ Պայրըն, որ Միսոլոնկիի առումը իմանալով՝ սրտին ցաւէն մեռաւ։

Այս նշանաւոր դէպքէն քանի մը օր յետոյ, Աթէնք ալ Օսմանցիներուն ձեռքն անցաւ, հակառակ Ֆապվիէ ֆրանսացի զնդապետին արի դիմադրութեան։ Նոյնպէս, Իպրահիմ փաշա, իր յաղթական բանակը դէպ ի Պելոպոնէս յառաջ վարելով՝ Նավարինի, Քալամաթայի և Թրիփոլիցայի տիրեց, և այսպէս Յունական ապստամբութեան ճի՛շտ վերջին հարուածը տրուած միջոցին, Եւրոպական երեք մեծ տէրութիւններ՝ Անգլիա, Ֆրանսա և Ռուսիա միջնորդելով՝ պահանջեցին երկուստեք վերջ տալ թշնամութեանց և Յունական խնդրոյն կարգադրութիւնը իրենց յանձնել։ Իսկ 1827 Յուլիս 6ին, Լոնտոնի մէջ կնքուած դաշնագրութեամբ, մասնաւորապէս Անգլիա և Ռուսիա՝ իրենց մէջ կը համաձայնէին այս կարեւոր խնդրոյն լուծումը փութացնելու համար։

ԵԷՆԻՉԷՐԻՆԵՐՈՒՆ ՋՆՋՈՒԻԼԸ

Ինչպէս տեսանք, տակաւին շատ երիտասարդ էր Սուլթան Մահմուտ, երբ 1808ին ականատես եղած էր եղերական մահուանը տարաբախտ Սուլթան Սէլիմ Գ.ի, որ փորձած էր՝ տէրութիւնը անխուսափելի կործանումէ ազատելու համար, զինուորական և վարչական վերանորոգումներ ի գործ դնել։

Սուլթան Մահմուտ՝ սրտի մորմոքով կը յիշէր Ալէմտար Մուսթաֆա փաշան — որու պարտական էր իր կեանքն ու գահը — և որ ա՛ն ալ զոհ գացած էր արիւն-

ռուշտ Ենիչէրիներուն վրէժխնդրութեան՝ իր զինուորական վերանորոգութեան ձեռնարկին համար։

Սուլթան Մահմուտ՝ գործնական դառն փորձերով համոզում գոյացուցած էր թէ՝ իր իշխանութեան օրով տեղի ունեցած ներքին և արտաքին պատերազմներու մէջ՝ Օսմ. զինուց անյաջողութեան միակ և գլխաւոր պատճառները՝ Ենիչէրի անունը կրող վայրենի խուժանը և զինուորական կարգապահութիւնը մահու չափ ատող այս պատուհաս Օճախը եղած էր։

Սուլթան Մահմուտ՝ ճշմարիտ հայրենասէր և ժամանակին ոգին ու անհրաժեշտ պէտքերը խորապէս ուսումնասիրող Սուլթան Սէլիմ Գ.ի՝ ազատական գաղափարներուն հաւատարիմ ժառանգորդ և կերպով մը, անոր երկրաշէն գաղափարները իրագործելու մասին ինքզինքը կտակակատար զգալով՝ ուխտած էր՝ կա՛մ Ենիչէրիները սանձի և օրէնքի հպատակեցնել և կամ խապա՛ռ ազատել Օսմ. Պետութիւնը՝ որջացած այդ ըմբոստ և անիշխան խուժանին ձեռքէն։

Սուլթան Մահմուտ՝ մասնաւորապէս Վէհհապիներու և Յունական ապստամբութեան շրջաններուն մէջ՝ խորին հիացումով տեսած էր թէ՝ Եւրոպական նոր դրութեամբ կազմակերպուած ափ մը Եգիպտական զինուորներ՝ Մէհէմմէտ Ալիի որդի Իպրահիմ փաշայի ձեռքին տակ ինչ հրաշքներ գործեր և անյուսալի ինչ յաջողութիւններ կրցեր էին ձեռք բերել. բաղդատմամբ՝ հնադարեան զինուորական կարգ ու սարքով իր խուռներամ Ենիչէրիներուն։

Այս ամէն բանաւոր պատճառներով, Սուլթան Մահմուտ վճռապէս որոշած էր գերազանցապէս զինուորական իր տէրութիւնը կա՛մ ժամանակին պահանջումներուն համաձայն կանոնաւոր բանակով մը օժտել և կա՛մ Ենիչէրի անունը աշխարհէ վերցնել։

Որքան հսկայ և դժուարին էր այս ծրագիրը, նոյնքան ալ անպարտելի էր կամքը և պողպատէ էր հաստատամտութիւնը առիւծասիրտ այս Սուլթանին՝ որու վիճակուած էր՝ դարերէ ի վեր Օսմ. պետութեան փորձանք եղող՝ Հռովմայեցւոց Պրետորեանին և Ռուսական Ստրելիցներուն նմանող կիսավայրենի այս անիշխան բանակը միանգամ ընդ միշտ բնաջինջ ընելու ամենամեծ փառքը։

Հետեւապէս՝ անհիմն և անիրաւ է օտար պատմագիրներէ ոմանց այն առարկութիւնը թէ՝ Սուլթան Մահմուտ մեծ սխալ մը գործեց՝ գէշ աղէկ՝ տէրութեան միակ զինուորական ոյժը եղող Ենիչէրիները բնաջինջ վերցնելով, առանց անոնց տեղը նոր ոյժ մը դնելու։ Բայց արդէն, երկրի մը զինուորութիւնը երբ վերին իշխանութիւն չի ճանչնար, երբ ըստ կամս ութը Սուլթաններ գահընկէց կամ խեղդամահ ընելով իր ուզած անձը գահ կը բարձրացնէ, երբ ամէն տեսակ ոճիր անպատիժ գործելու առանձնաշնորհում ունենալ կը յաւակնի, երբ ժողովուրդին կեանքն ու ստացուածքը իր քմահաճոյքին խաղալիկ կը դառնայ, երբ պետութեան համար՝ զինուորական անհրաժեշտ նորութիւնները իբր կեավուրի գործ արհամարհելով՝ անոր հեղինակներուն մա՛հ կ'սպառնայ, այդ տեսակ բանակ մը —ինչպէս էին Ենիչէրիք— տէրութեան համար ո՛չ թէ զինուորական ոյժ՝ այլ՝ միայն վտանգ և տեւական անիշխանութեան բոյն մ'ըլլալէ տարբեր բանի չպիտի ծառայէր և հետեւապէս՝ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔ ՉՈՒՆԷՐ։

Ինչպէս տեսանք, Միխալոնկիի առումով, Յունաստանի ապստամբութեան գործը, գոնէ՛ երեւութապէս վերջացած կը նկատուէր։ Ուստի, Սուլթան Մահմուտ, արտաքին զբաղումներէ և կնճիռներէ ինքզինքը ազատ տեսնելով՝ իր գահակալութեան առաջին օրէն իսկ մտա-

գրած ու տարիներու և յաջորդական դէպքերու մէջ՝ փորձով համոզուած՝ գոյացուցած զինուորական վերակազմութեան իր ծրագիրը գործադրելու ժամանակը հասած նկատեց։

Ուստի, տէրութեան բարձրաստիճան խելքմանները, քաղաքային ու զինուորական աւագ պաշտօնեաները ի ժողով գումարելով՝ Սուլթան Մահմուտ անոնց ներկայութեանը պարզեց երկրին ամենացաւալի վիճակը, Ենիչէրիներուն անհանդուրժելի ըմբոստութիւնը, կանոնաւոր բանակի մը չգոյութեան պատճառաւ՝ տէրութեան կրած և տակաւին կրելիք նիւթական անդարմանելի կորուստները, և հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց թէ՝ իր բացարձակ կամքն էր՝ հայրենիքին փրկութեանը սիրոյն, կա՛մ Ենիչէրիները կանոնաւոր բանակի վերածել և կամ ի սպառ բնաջինջ ընել զանոնք։ Ներկայ ժողովականք՝ միաձայնութեամբ համամիտ կը գտնուէին հաստատամիտ Սուլթանին այս փրկարար առաջադրութեան և հայրենասիրական գաղափարներուն։ Բայց դժբախտաբար, արմատական այս խնդիրը միմիայն համամտութեամբ կարելի չէր լուծել։

Ահաւասիկ, մահու և կենաց այս դժուարին վայրկեանին է որ Սուլթան Մահմուտի օգնութեան կը հասնի իր ամէնէն անձնուէր պաշտօնեան և ամէնէն անշահախնդիր ու սիրական խորհրդականը եղող ՄԵԾ ՀԱՅԸ —Պէզճեան Յարութիւն Ամիրան— որ խորհուրդ կուտայ իր Վեհ. Տիրոջ, որպէս զի փոխանակ գահավէժ միջոցներով գործին յաջողութիւնը վտանգելու, բերդը ներսէն գրաւէ. այսինքն՝ Ենիչէրիներու ամէնէն ազդեցիկ պարագլուխներէն մէկ քանին իր կողմը շահի՝ զանոնք իր նպատակին իրագործման իբր ապահով միջոցներ ծառայեցնելու համար։ Եւ այս փափուկ ու վտանգաւոր պաշտօնը Պէզճեան ինքն ստանձնելով՝ կ՚երթայ անձամբ

Կը տեսնուի Տօփուզուլեան Ուսթա՝ Հիւսէյին Աղա անուն աղուէսին մատ խածցնել տուող խորամանկ Ենիչէրիին հետ, որու պարզելէ յետոյ Սուլթանին և բոլոր աւագանիին ընդհանուրական վերակազմութեան ծրագիրը և զայն ամէն գնով գործադրելու հաստատ որոշումը, մեծամեծ պարգևներով և ապագայ բարձր պաշտօններու շլացուցիչ խոստումներով՝ կը յաջողի Սուլթանին հաւատարմօրէն ծառայելու և անոր նպատակին իրագործման բոլոր հոգիով աշխատելու մասին՝ հաստատ խոստում և երդում առնել։ Եւ որպէս զի ստանձնած կարևոր պաշտօնը աւելի դիւրաւ կարենայ ի գլուխ հանել, Սուլթան Մահմուտ հետզհետէ աստիճանի բարձրացում կը շնորհէ այս համբաւաւոր Ենիչէրիին, որ քիչ ատենի մէջ կ՚ըլլայ Գէօլիւֆ Աղասը, Դուզ Բէքսիւսաւը, Ենիչէրի Աղասը և վերջապէս փաշա, Աղա փաշա անունով։

Խորագէտ Ենիչէրին անմիջապէս գործի կը ձեռնարկէ։ Մէկ կողմանէ՝ Մայրաքաղաքին մէջ գտնուած խռովարար Ուստաներու կատաղի պարագլուխները Ասիոյ հեռաւոր վայրերը կ՚աքսորէ, իր անձին և ստանձնած սպառնալից պաշտօնին հակառակորդները՝ իր բազմաթիւ լրտեսներուն շնորհիւ ձերբակալելով խեղդամահ կ՚ըս-պաննէ, վայրագ խռովարարներու գաղտնի բոյները բնաջինջ կը քանդէ, և միւս կողմանէ՝ իրեն վաղածանօթ և ազդեցիկ պետերը այլ և այլ վարպետ միջոցներով կը յաջողի իր կողմը շահիլ։ Այս վերջիններուն մէջ, իրենց վարած պաշտօնին կարևորութեամբ, իրենց թիւով և համբաւեալ ազդեցութեամբը ամէնէն նշանաւորներն էին Սեւ Ծովու Նեղուցին բերդապահ Ենիչէրիները, որոնք կը կոչուէին Գալէ Աղասը կամ Պօղազ Մուհաֆըզը։

Խորամանկն Աղա փաշա, այս դժուարութեան ալ յաղթելու և այս վերջին պատնէշն ալ քանդել կարենալու համար, Պէզճեանի միջոցաւ կը դիմէ Սուլթանին,

խնդրելով որ, իրմէ առնէ Եէնիչէրի Աղասիութեան պաշտօնը և զինքը Վոսփորի ամրոցներուն հրամանատար կարգէ։

Անհաւասիկ, իր վարած այս վերջին պաշտօնի պահուն է որ, Աղա Հիւսէյին փաշա՝ դրամական մեծամեծ նուէրներով և ապագայի շողշողուն խոստումներով կը յաջողի խոստում առնել իր զինակից վաղեմի ընկերներէն, որպէս զի մինչեւ ի մահ հաւատարմաբար ծառայեն իրենց վեհապետին և անոր նպատակին իրագործման համար արիւննին չխնայեն։ Վարպետորդի Եէնիչէրին չի մոռնար աւելցնել նաեւ որ, նոյն իսկ Եէնիչէրիները բնաջինջ ընել հարկ եղած պարագային ալ, Սուլթան Մահմուտ այժմէն խոստացած է իր հաւատարիմ զօրականները բարձր պաշտօններով և նիւթական պարգեւներով վարձատրել...։

Աղա փաշա

Այս ամէն կանխահոգ միջոցներն ապահովելէ յետոյ, Սուլթան Մահմուտ իսկոյն գործի կը ձեռնարկէ։ Իրատէ կ'ընէ որ, ամէն Եէնիչէրի, Էշքինճի անունով կազմուած նոր զօրագունդին հետ՝ պարտաւոր պիտի ըլլայ զինուորական նոր օրէնքին հպատակելով՝ իր հրամանատարին առաջնորդութեամբ և նոր զէնքերով մարզանքներ կատարել։ Եէնիչէրիները որոնք շատ մօտէն տեղեակ էին իրենց նախկին ընկեր ու գործակից Աղա Հիւսէյին փաշայի դիւային խորամանկութեանը, թէպէտ իրենց աչքովը տեսած էին իրենց հարիւրաւոր ընկերներուն անոր ձեռքով չարաչար սատակումը, սակայն յուսահատական վերջին փորձի մըն ալ դիմելով՝ բացէ ի բաց կը մերժեն Սուլթանին հրամանը կատարել և Էշքինճի

Մուսթաֆա, Մուսա Ուստա և Տէլի Մեհեմմէտ անուն-արիւնարբու չարագործներուն առաջնորդութեամբը զինուելով՝ գիշերանց խուռներամ կը յարձակին ապարանքին վրայ Մեծ Եպարքոս Մէհէմմէտ Սէլիմ փաշայի —որ բարեբախտաբար բացակայ կը գտնուէր նոյն գիշերը— և բոլոր տնեցիքը անխնայ սուրէ անցընելէ և արժէքաւոր ամէն առարկայ կողոպտելէ յետոյ՝ ահռելի լուտանքներ տեղացնելով կը մեկնին։ Իսկ հետեւեալ առաւօտուն, աւելի խառն բազմութեամբ կը խուժեն Աղա Գաբուսին, այսինքն՝ իրենց պետին պաշտօնատունը, պահանջելով Գուլ Քէտխիւտասը Ճեմալէտտին Աղայէն, որպէս զի իրենց ընկերանայ դէպի կայսերական պալատ, ստիպելու համար Սուլթանը որ, կեավուռական այս նորութեանց թելադրիչ ու հեղինակները իրենց ձեռքը յանձնէ։ Սակայն Գուլ Քէտխիւտասին, արդէն նախապէս Աղա Հիւսէյին փաշայի հետ ամէն ինչ ծրագրած ըլլալով՝ խորհուրդ կուտայ արեան ծարաւի այս ճիւաղներուն որպէսզի Մայրաքաղաքին մէջ գտնուած իրենց բոլոր ընկերներով համախմբուին իրենց Էթ Մէյտանի զօրանոցները՝ ուր կը խոստանայ ինքն ալ անձամբ երթալ հոն և զիրենք պալատ առաջնորդել։

Սուլթան Մահմուտ այս ամէն անցած դարձածն իմանալով, անմիջապէս Պէշիքթաշէն նաւ կը նստի և կը փութայ Թօփգաբուի պալատը՝ ուր արդէն հաւաքուած էին Մեծ Եպարքոս Մէհէմմէտ Սէլիմ, Աղա Հիւսէյին և Սկիւտարի կառավարիչ Իզզէթ Մէհէմմէտ փաշաներէն ի զատ, Շէյխ իւլ Իսլամը, Նագիպ-իւլ-Էշրաֆը, գազաքէրներ, իւլէմաներ ու պետական բարձրաստիճան պաշտօնատարներ՝ որոնց ներկայութեանը անգամ մըն ալ պարզելով զինուորական կարգի և օրինաց հնազանդելու մասին՝ Եէնիչէրեաց մինչեւ վերջի պահուն ցոյց տուած անհանդուրժելի ըմբոստութիւնը, ոտքի կըկանգ-

նի յանկարծ և տիրական ձայնով մը կը հարցնէ թէ՝ «Ըստ օրէնքի ի՞նչ պատիժ կը վայլէ այս ճիւաղներուն»։

Ներկաները միաբերան և վրէժխնդիր ոգւով մը կը գոչեն. ՄԱՀ։ Այն ատեն կը հրամայէ Սուլթան Մահմուտ որպէս զի Սանճագը Շէրիֆը պարզուի և անոր ներքեւ հաւաքուին բոլոր հաւատարիմ Իսլամները, իսկ ո՛չ Մահմէտական հասարակութիւններուն ալ զէնք կը բաժնուի՝ որպէս զի օգնական կանոնաւոր բանակին և իրենց կուտակուած վրէժները իրենց ձեռքովը լուծեն Ենիչէրի գազաններէն։

Երբ մէկ կողմէ՝ Սուլթան Ահմէտի մզկիթին մէջ, Շէյխ-իւլ-Իսլամը, իւլէմայք և ուագանին ջերմեռանդութեամբ աղօթքի կեցած էին՝ տեղի ունենալիք այս վճռական պայքարին յաջողութեան համար, երբ հազիւ թէ գերագոյն ճիգերով կրցած էին համոզել կրակ ու բոց Սուլթանը որպէս զի ինք չը մասնակցի այս արիւնալի բաղխումին, անդին, Աղա Հիւսէյին և Իզզէթ Մէհէմմէտ փաշաները՝ իրենց Թօփճը, Գումպարաճը և Գօւթաճը անուն զօրագունդերով —որոնց եկած միացած էին զինուորական վարժարանի աշակերտները— էթ Մէյտանիի զօրանոցները պաշարելով, փախուստի ամէն միջոց կը փակեն։ Թնդանօթաձիգ զօրաց հարիւրապետ Գարաճէհէննէմ Մուսթաֆա աղա, վճռական գործողութեան ձեռնարկելէ առաջ, ի դիմաց Սուլթանին, վերջին փորձ մըն ալ կ'ընէ, յորդորելով Ենիչէրիները, որպէս զի հպատակին Սուլթանին կամաց և անվրիպելի սաստկումէ մը ազատին։ Սակայն երբ իր յորդորներուն սոսկալի յիշոցներով և մահուան սպառնալիքներով կը պատասխանեն, այն ատեն, Գարաճէհէննէմ իր ստացած հրահանգին համաձայն, կ'սկսի ռմբակոծել անոնց զօրանոցները, որոնք իսկոյն կրակ կ'առնեն։ Ենիչէրիք, իրենց զինուորական կոչտ միջոցներով անկարող էին

կազմակերպեալ զօրութեան մը դիմակալել, ուստի սարսափահար և միահամուռ կ'սկսին դէպի դուրս խուժելով փախուստի և փրկութեան միջոց մը փնտռել։ Սակայն, ինչպէս տեսանք, ամէն անցք և ազատութեան ամէն ճամբայ խնամով փակուած ըլլալով՝ հրեղէն չղթայի մը մէջ կը պրկուին, այնպէս որ, ներսէն՝ հուր, դուրսէն՝ սուր, զարհուրելի ջարդ մը կուտան դարաւոր պատուհաս այս ճիւաղներուն՝ որոնցմէ միեւնոյն օրուան մէջ 30,000է աւելին բնաջինջ կ'ըլլայ։ Իսկ թէ՛ Մայրաքաղաքին և թէ գաւառներու մէջ ծակամուտ եղած փախստական Ենիչէրիներէն ալ 80.000ի չափ հետզհետէ ձերբակալուելով՝ հրապարակաւ գլխատուեցան։

Պատմական այս նշանաւոր դէպքը, որ տեղի ունեցաւ Քրիստոսի 1826 Յունիս 16 թուականին, Թուրք պատմագիրները կոչած են ՎԱՔԱՅԻ ԽԱՅՐԻԷ, այսինքն՝ Ամենամեծ Մարտ غزای اکبر և որու իւրաքանչիւր տառին թուական արժէքը գումարելով կ'ունենանք Հիճրէթի 1241 ճի՛շտ այն նշանաւոր թուականը՝ երբ տեղի ունեցաւ Ենիչէրիներուն ջնջումը։ Այսպէս՝

غزای اکبر

١	=	ا	١٠٠٠	=	غ
٢٠	=	ك	٧	=	ز
٢	=	ب	١	=	ا
٢٠٠	=	ر	١٠	=	ى
٢٢٣		اكبر	١٠١٨		غزاى

١٠١٨
٢٢٣
———
١٢٤١

Դարձեալ, պատմական այս կարեւոր դէպքին առթիւ՝ ժամանակակից հռչակաւոր բանաստեղծ Քէչէճի Զադէ Իզզէթ Մոլլա՝ —ապագայ նշանաւոր դիւանագէտ Ֆուատ փաշայի հայրը— հետեւեալ չափ գեղեցիկ և իմաստալից

տողերը գրած է՝ ի պատիւ մեծանուն Սուլթան Մահմուտ Բ.ի կատարած յիշատակաց արժանի այս փառաւոր յաղթանակին:

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ
[illegible]

Քէչէճի Զատէ Իզզէթ Մօլլա

Թախթը շէվքէթտէն սէքիզ շահը ճիհանը խա՛լ իտուպ,
Գըրտը մէվլա սայիրինէ պուղզ իտէն զալիմլէրի:
Կիթտի նէվր ու կատր իլէ իւչ տանէ Սուլթան Մուսթաֆա,
Շէրպէթը նամի շէհատէթ իլէ զանտը լէպլէրի:
Ահմէտ, Իպրահիմ, Մուհամմէտ, հէ՛մ տէ Օսման ու Սէլիմ,
Խալ օլունտուլար՝ ճիհան օլմուշ իքէն ֆէրման պէրի:
Ճանի տէվրանէ ֆէտէ՞զ մի րուհի Օսմանը շէհիտ,
«Պիր կազա էթտին քի՛ խօշնո՛ւտ էյլէտին Փէյղամպէրի»:
Խան Մուրատ, օլ զահրամանա պէօյլէ էթմէ՞զ մի խիթապ,
«Ամէրի՛ն, է՛յ րուզիկեարըն շէհ սիւվարի սաֆտէրի»:
Հաք թէ՛ալա շանի տէվրանէ միւվէֆֆազ էյլէյէ,
Ֆարզ իտի լանէթ օնաղա՝ իքի եիւզ եըլտան պէրի:
Զօրպա գալգ՛ա, Զօրպա գալգ՛ա, գալգտըլար ախըր պիւթիւն,
Համտ իւլիլա՛հ, սէյֆիլէ րէֆ էյլէտի շուրու շէրի:

Սուլթան Մահմուտ իր տարած այս վճռական յաղթանակէն չափազանց գոհ՝ մեծամեծ պարգեւներով և աստիճաններով վարձատրեց իր հաւատարիմ զօրականներն ու աւագանին, և ձեռնարկեց իր սեւեռուն գաղափարը եղող զինուորական վերակազմութեան։ Այսպէս, զինուորական հին կարգ ու սարքը բոլորովին ջնջուելով, նորաձեւ համազգեստներով, նոր զէնքերով ու Եւրոպական դրութեամբ նոր զօրախումբներ կազմուեցան «Ասաքիրի Մանսուրէյի Մուհամմէտիյէ» անունով։ Առաջին Սէրասքէր (Սպարապետ, Պատերազմական գործոց նախարար) եղաւ Հիւսէյին Աղա փաշան և Էսկի Սարայը վերածուեցաւ Պապը Սէրասքէրի։ Իսկ Աղա Գափուսին՝ որ պաշտօնատեղին էր Ենիչէրի Աղասիին. եղաւ Շէյխ-իւլ-Իսլամ Գափուսի։

Սուլթան Մահմուտ, Տավուտ փաշայի, Իւսկիւտարի և Ռամիզ Ջիֆթլիկիի մէջ՝ նորանոր և հոյակապ զօրանոցներէ ի զատ, զինուց գործարաններ և վառօդարաններ ալ կառուցանել տուաւ, Եւրոպայէն ռազմագէտներ հրաւիրեց և անոնց ձեռքով սկսաւ մարզել տալ իր նորակազմ բանակը՝ որու փորձերուն ինքն ալ շատ անգամ ներկայ կը գտնուէր։

Սակայն ցաւալի պարագայ մը՝ Սուլթանին այս ուրախութիւնը դառնութեան վերածեց։ Նոյն տարւոյ Օգոստոս 18ին պատահեցաւ Հօճա Փաշայի ահաւոր հրդեհը որ, շարունակ 36 ժամ տեւելով՝ քաղաքին մէկ ութերորդ մասը մոխիր դարձուց՝ որու մէջ կը գտնուէին նաեւ, Գում Գափուի Մայր Եկեղեցին և Ազգ. Պատրիարքարանը։ Գթառատ ու ժողովրդասէր Սուլթան Մահմուտ, այս աղէտէն խորապէս զգածուած, իր պետական հաստատութեանց դուռները և արքունի գանձը բանալով՝ ամէն տեսակ նպաստ և մխիթարութիւն չխնայեց տարաբախտ հրկիզեալներուն։

ՆԱՎԱՐԻՆԻ ԾՈՎԱՄԱՐՏԸ

Մինչդեռ Սուլթան Մահմուտ այս երկրաչէն վերանորոգումներով զբաղած էր, մոխիրի տակ ծածկուած Յունական ապստամբութեան կրակը նորէն արծարծեցաւ։ Այս անգամ, Անգլիա՝ խորհելով որ, Ռուսիա Յունական ապստամբութիւնը և Յունադաւան ժողովուրդի մը իրաւանց պաշտպանութիւնը պատրուակ բռնելով մի՛ գուցէ Թուրքիոյ ներքին գործերուն միջամտէ, միացաւ Ֆրանսայի հետ և 1827 Յուլիս 6ին, Լոնտոնի մէջ կնքեց դաշնագիր մը՝ որու ապա հաւանեցաւ նաեւ՝ Աղեքսանդր Ա.ի յաջորդ Նիկողայոս Ա. Ռուսիոյ կայսրը և այսպէս՝ երեք մեծ տէրութիւններ հաւաքաբար դիմեցին Բ. Դրան, որպէս զի Յունական խնդրոյն կարգադրութիւնն իրենց յանձնէ։ Սուլթան Մահմուտ մերժեց դաշնակից տէրութեանց այս պահանջումը՝ իբրեւ ոտնձգութիւն իր հպատակաց հետ վարուելու իր վեհապետական բացարձակ անկախութեան։ Երեք դաշնակիցները վերջնագրով մը նորէն կրկնեցին իրենց պահանջումը զոր Սուլթան Մահմուտ դարձեա՛լ մերժեց։

Այն ատեն, երեք դաշնակից տէրութեանց նաւատորմը, հրամանատարութեամբ Անգլիացի ծովակալ Քոդրինկթընի, գնաց պաշարեց Թրքօ-Եգիպտական հսկայ տորմիղը որ Մորայի արեւմտեան կողմը՝ Նավարինի ծոցին մէջ խարսխած կը գտնուէր։ Սակայն դաշնակիցները իրենց այս ցոյցով վերջին փորձ մ'ընել կ'ուզէին իրենց առաջարկն ընդունել տալու և այս նպատակաւ պատգամաւորներ ղրկեցին Օսմանցի ծովակալին՝ որ մօտեցող նաւակը թշնամական նպատակի մը վերագրելով՝ հրացանի բռնել տուաւ։ Դարձեալ կ'ըսուի թէ՝ Իպրահիմ փաշա բանակցելու գացող պատգամաւորները՝ կայմերէն կախել տուաւ, թէ՝ երկու տորմիղներու նաւերուն մէկէն

տուանից հրամանի արձակուած թնդանօթի մը հարուածը կ'ըլլայ՝ պատմական այս ծովամարտին պատճառ ։ Դաշնակից նաւատորմը անմիջապէս սկսաւ անռելի և միօրինակ ռմբակոծութեան մը որ երեք ժամուան մէջ Օսմանեան նաւերէն 60էն աւելին հրդեհեց, ընկղմեց և 6000 զինուորներու հետ փճացուց ։ Հազիւ երկու նաւ յաջողեցան ճողոպրիլ հրեղէն շղթային մէջէն, այս սոսկալի աղէտին գոյժը Պոլիս բերելու համար (20 Հոկտ. 1827) ։

Մինչդեռ Ֆրանսայի Կարոլոս Ժ. սխմար թագաւորը, ջերմագին շնորհաւորութիւններ կ'ընդունէր այս մեծ յաջողութեան համար, ընդհակառակը՝ Անգլիոյ Գէորգ Դ. թագաւորը «Աղէտալի Դիպուած, Untoward event» անունով կ'որակէր Օսմ. նաւատորմին կրած այս ջախջախիչ հարուածը որ Ռուսիոյ հացին իւղ պիտի քսէր ։

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Սուլթան Մահմուտ իր նաւատորմին կործանման գոյժն առնելով թէպէտ անհնարին վիշտ զգաց, սակայն ո՛չ միայն յանձն չառաւ Յունաց անկախութիւն տալ, ինչպէս կը պահանջէին դաշնակիցները, այլ և անոնց դէմ պատերազմի պատրաստուեցաւ ։

Ուստի, երբ մէկ կողմանէ՝ Անգլիական և Ֆրանսական տորմիղները Յունաստանի ջուրերուն մէջ Օսմանցիներուն դէմ կը պատերազմէին, մինչդեռ 14,000 կամաւոր ու կանոնաւոր զինուորներէ բաղկացած Ֆրանսական բանակ մը Մէզօն զօրապետին հրամանատարութեամբ Պէլոպոնէս ելլելով՝ Նավարինի և ուրիշ քաղաքներու կը տիրէր, 100,000է բաղկացած Ռուսական վիթխարի բանակ մըն ալ՝ Մէնչիքօվ և Վօրոնցօվ զօրապետներուն առաջնորդութեամբ Փրութ գետն անցնելով՝ մինչեւ Վառնա կը յառաջանար ։ Իսկ Տիֆլիզ՝ Շումլա և Սիլիստրէ

բերդաքաղաքները գրաւելով՝ անարգել կը մտնէր Ադրիանուպոլիս։ Ասիոյ կողմն ալ, Փասքեվիչ զօրավար մտաւ Հայաստան և Կարինն ու Բաբերդն առնելով յառաջացաւ Տրապիզոն։ Այս բաւական չէր, Անգլիական տորմիղ մըն ալ կուգայ կը պաշարէ Չանաք Գալէի նեղուցը՝ որով Մայրաքաղաքը արտաքին ամէն հաղորդակցութենէ զրկուելով՝ ահռելի սովի մը կ'ենթարկուի։

Մինչդեռ տէրութեան աւագանին շուարած և յուսահատ, ի զուր՝ միջոց ու դարման մը կը փնտռէր՝ Մայրաքաղաքին բնակչութիւնը սովամահ կորուստէ փրկելու համար, Հնարամիտն Պէզճեան, կը ներկայանայ իր սիրելի Սուլթանին և խորհուրդ կուտայ հրամայել անմիջապէս՝ որպէս զի մօտակայ գաւառներէն ցամաքի ճամբով և առանց որ և է մաքսատուրքի՝ արմտիք և այլ նպարեղէններ փոխադրուին Պոլիս։ Այս հրամանը գործադրուելով, քիչ օրէն Մայրաքաղաքը մահացու պատուհասէ մը կը փրկուի։ Սուլթան Մահմուտ անհունապէս գոհ մնալով իր անձնուէր պաշտօնէին մատուցած այս թանկագին ծառայութենէն, կը շնորհէ անոր ականակուռ պատուանշան՝ որու կ'արժանանան նաեւ՝ Վառօդապետ՝ Տատեան Գրիգոր և Սիմոն ամիրաները։

ԷՏԻՐՆԷԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ (1829 Սեպտ. 14)

Սակայն Օսմանեան նորավարժ ու սակաւաթիւ զօրքը, հակառակ իր ցոյց տուած արիական ընթացքին և տարած քանի մը նշանակելի յաղթութիւններուն, անկարող էր Եւրոպական ստուարաթիւ ու կանոնաւոր բանակներու դիմադրել։ Ուստի Սուլթան Մահմուտ, 1829, Սեպտ. 14ին, հարկադրուեցաւ վերջ տալ թշնամութեանց և Ռուսիոյ հետ կնքել Էտիրնէի դաշնադրութիւնը՝ որու զօրութեամբ՝

1. Մոլտավիա, Վալաքիա և Սերպիա՝ Թուրքիոյ հարկատու և Ռուսաց պաշտպանութեան ներքև ինքնօրէն իշխանութիւններ կ'ըլլային.

2. Դանուբի գետաբերանը, և Ասիոյ կողմն ալ՝ Ախըլցխա, Անափա, Փոթի և Ախալքէլէք քաղաքները Ռուսիոյ պիտի մնային.

4. Չանաք-Գալէյի և Պոսֆորի նեղուցները բաց պիտի ըլլային բոլոր ազգութեանց առևտրական նաւերուն առջև, և վերջապէս՝

4. Յունաստան անկախ պիտի հռչակուէր Օսմ. պետութենէն:

Այսպէս, Յունաստան ինը տարի իր անկախութեանն համար՝ անհաւասար զօրութեամբ պայքարելէ յետոյ, Եւրոպական երեք մեծ պետութեանց ուղղակի պաշտպանութեան եւ զինեալ միջամտութեանը շնորհիւ՝ 1830ին եղաւ Սահմանադրական Միապետութիւն, և առաջին թագաւոր ունեցաւ Պաւարայի արքայազուն մը, Օթոն Ա. որ 32 տարի իշխանութիւն վարելէ յետոյ հրաժարեցաւ և իրեն յաջորդեց՝ Տանըմարքայի արքայական ընտանիքէն Գէորգ Ա. որ 1866էն ի վեր կը թագաւորէ:

14. ՖՐԱՆՍԱ ՃԷԶԱՅԻՐԻ ԿԸ ՏԻՐԷ — Միեւնոյն տարին (1830), Օսմանցիք կորուսին նաև Ճէզայիրը՝ հետեւեալ պարագաներու մէջ:

Ինչպէս տեսանք, այս երկիրը դարերէ ի վեր ծովահէններու բոյն մը դարձած ըլլալով՝ ահ ու սարսափ կ'ազդէր Միջերկրականի մէջ երթևեկող վաճառական նաւերու՝ որոնք շատ անգամ կը կողոպտուէին և հարուստ ուղևորներն ալ առևանգուելով հազիւ կարող կ'ըլլային դրամական մեծամեծ փրկանքներով իրենց կեանքն ազատել:

Այս կարգի բարբարոսական դէպքի մը առթիւ, Ֆրանսական հիւպատոսը կը ներկայանայ Ճէզայիրի Հիւ-

սէյլին իշխանին (Տայ), և իր կառավարութեան անունով՝ քիչ մը խիստ լեզուաւ կը բողոքէ տեղի ունեցած աւա-զակային դէպքերու համար։ Տայը, իր արժանապատուու-թիւնը վիրաւորուած զգալով՝ սաստիկ կը զայրանայ և ոտքի ելլելով՝ փառաւոր ապտակ մը կը փակցնէ Հիւ-

Յունաստանի առաջին թագաւոր ՈԹՈՆ Ա.

պատոսին (ըստ ոմանց, հովանոցով գլխուն կ'իջեցնէ)։ Այս վերջինը, շնորհակալութիւն յայտնելով, գլխարկը կը դնէ ու կը մեկնի։

Սակայն քիչ յետոյ, Ֆրանսական տորմիղ մը կու-գայ Ափրիկէ, կը ռմբակոծէ Ճեզայիր քաղաքը և վեր-

Ջապէս՝ 18 տարուան երկարատեւ պատերազմներէ յետոյ, Ֆրանսացիք ամբողջովին կը տիրանան այս ընդարձակ եւ հարուստ երկրին՝ որ արդէն միայն անունով Օսմ. պետութեան մաս կը կազմէր։ Այս երկարատեւ պայքարին մէջ, իր դիւցազնական մաքառումներով մեծ անուն կը շահի Ապտ-իւլ-Գատէր՝ Ճէզայիրի հայրենասէր էմիրը, որ ի վերջոյ՝ նոյնքան ալ անկեղծ ֆրանսասէր մը եղաւ։

Սուլթան Մահմուտ, այս դէպքերու միջոցին, 1835ին, Ափրիկեան Թարապլուս զրկեց Մուսթաֆա Նեճիպ փաշան որ գրեթէ առանց ընդդիմութեան՝ վերջնապէս տիրեց այս երկրին որ երկու դարէ ի վեր հոն տիրող ցեղին վերջին Պէյը Ապտի-Ալին ու իր ամբողջ ընտանիքովը գերի բերաւ Պոլիս։

Ապտ-իւլ-Գատէր

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմութեան մէջ տեսնուած եզական դէմքերէն

մէկն է՝ Եգիպտոսի կուսակալ Ալպանացի Մէհէմմէտ Ալի փաշա, որ ինչպէս տեսանք, թէ՛ Վէհապիներու և թէ Յունական ապստամբութեան ժամանակ, թանկագին ծառայութիւններ մատուցած էր Սուլթան Մահմուտի։

Մէհէմմէտ Ալի ծնած էր 1769ին Քավալայի մէջ և ծանօթ էր Մէհէմմէտ Փեհլիվան անունով։ Նախ՝ մաքսախոյզ, ապա՝ իբրև կամաւոր եկած էր Եգիպտոս։ Պօնաբարթի արշաւանքին ժամանակ Ֆրանսա երթալով Լիօնի մէջ Ֆրանսայի վաճառականի մը քով ծառայած և այս առթիւ՝ թէ՛ երկրին լեզուն սորված և թէ մօտէն ծանօթացած էր այս մեծ ու համակրելի ազգին՝ որու նկատմամբ խորին և անսահման պաշտում մ'ունէր։

Ֆրանսական արշաւանքէն յետոյ՝ Մէհէմմէտ Ալի կրկին կը վերադառնայ Եգիպտոս և կը մտնէ զինուորական ծառայութեան մէջ։ Իր բնական ուշիմութեան և գործունէութեանը շնորհիւ՝ Մէհէմմէտ Ալի զինուորական աստիճանի արագ բարձրացումներու կ'արժանանայ։ Սակայն իր նենգամիտ ոգին և փառասիրական ծրագիրները չպիտի գոհանային այս համեստ փոխարինութիւններով։ Ուստի ձեռքի տակէ կ'սկսի Մէմլուքները ապստամբութեան գրգռել Եգիպտոսի կուսակալներուն դէմ՝ որոնք անկարող էին այս վայրագ ժողովուրդը զսպելու։ Վերջապէս՝ տեղացի բնիկ Շէյխերու և ազդեցիկ Իւլէմաներու բարեկամութիւնը շահելով՝ անոնց միջնորդութեանը շնորհիւ՝ 1805ին, Սուլթան Սելիմ Գ.էն փաշայութեան աստիճանով՝ կ'անուանուի Կուսակալ Եգիպտոսի:

Մէհէմմէտ Ալի, թէպէտ բարձր կրթութիւնով մը չէր օժտուած, սակայն ունէր հեռատես միտք, գործնական ոգի, նպաստաւոր առիթներէ օգտուելու հնարագիտութիւն և իր փառասիրական խորհուրդներուն հասնելու համար ամէն ծայրայեղ միջոց ի գործ դնելու

յանդուգն նկարագիր և հաստատամտութիւն ։ Մէհէմմէտ Ալի երբ կուսակալի պաշտօնին ստանձնեց , առաջին գործը եղաւ Եւրոպական դրութեամբ նոր բանակ մը կազմել ու Եգիպտոսն օժտել Արեւմտեան քաղաքակրթութեան բարիքներով ։ Այս նպատակաւ , իր մտատիպար հայրենիքը եղող Ֆրանսայէն Եգիպտոս հրաւիրեց՝ փորձ ռազմագէտներ , երկրաչափներ , ճարտարագէտներ , ծովային սպաներ գիտուններ ևն ., որոնց ձեռքով պատրաստեց կանոնաւոր բանակ և նաւատորմ , նոյնպէս՝ Աղեքսանդրիան ջրանցքով մը Գահիրէի միացուց . ձիթենիի , թթենիի և մանուածոյ՝ բամպակի մշակութիւնը ներմուծեց Եգիպտոսի մէջ , անսանձ Մէմլուքներու 500է աւելի պարագլուխները խաբէութեամբ մը սպաննելէ յետոյ՝ մնացածները իր երկաթէ կամքին հպատակեցուց և վերջապէս՝ Սուլթան Սէլիմ Գ .ի և Սուլթան Մահմուտի նման երկու մեծ վեհապետներու գերագոյն իտէալը եղող վարչական ու զինուորական վերակազմութեան կենսական յեղաշրջումը այս անուանի Ալպանացին իրագործեց Օսմ . պետութեան մէկ նահանգին և Ափրիկէի գոհար երկրին մէջ ։

15 . Մէհէմմէտ Ալի իր նորակազմ ու կանոնաւոր բանակին շնորհիւն էր որ կարողացաւ բնաջնջել Վէհհապիները , տիրել Արաբիոյ , Նուպիոյ , Սեննարի , և ի վերջոյ հզօրապէս օգնել Սուլթան Մահմուտի՝ Յունական ապստամբութեան շրջանին մէջ ։ Իրա՛ւ է որ այս վերջին պարագային իր նաւատորմը և բանակին կարեւոր մէկ մասը վրայ տուած էր , իրա՛ւ է որ իր այս մեծ ծառայութեան փոխարէն Սուլթան Մահմուտ խոստացած էր Մօրան նուէր տալ . սակայն Կրետէն միայն կրցաւ ստանալ ։ Միայն թէ խորամանկ Ալպանացին , Սուլթանին մղած այս պատերազմներուն մէջ՝ չօչափելի կերպով տեսած և համոզուած էր թէ՝ զինուորական

տեսակէտով որքա՜ն տկար էր Օսմ. պետութիւնը՝ կարենալ ընդարձակ կայսրութեան մը ներքին և արտաքին թշնամիներուն դէմ իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար։ Ահաւասիկ այս պարագան մեծ քաջալերութիւն մը եղաւ փառասէր Մէհէմմէտ Ալի փաշայի համար, որ առիթը սքանչելի գտաւ՝ տարիներէ ի վեր մտադրած իր նպատակն իրագործելու, այսինքն՝ Եգիպտոսն ընել Օսմ. պետութենէն բոլորովին անկախ նահանգ մը և ինքն ըլլալ անոր բացարձակ տէր և ժառանգական Վեհապետ։ Բայց որովհետեւ ժամանակին դիւանագիտութիւնը վըճռած էր թէ «Առանց Սուրիոյ կարելի չէ Եգիպտոսի տէր ըլլալ», քաղաքական այս սկզբունքին հետեւելով՝ որոշեց Սուրիոյ տիրել, ինչ որ յայտնի ապստամբութիւն կը նշանակէր Օսմ. Տէրութեան դէմ։ Մէհէմմէտ Ալի փաշա՝ Եգիպտոսէն դասալիք Մէմլուքներու՝ Աքքայի կառավարիչ Ապտուլլահ փաշայի կողմանէ ապաստան տրուիլը պատրուակ բռնելով՝ 30,000 հոգիէ բաղկացած բանակ մը կը յանձնէ իր Իպրահիմ փաշա որդիին, որ Սուրիա անցնելով՝ Եաֆա ու Գազա քաղաքները պաշարմամբ առնելէ յետոյ, Աքքա բերդաքաղաքն ալ կը պաշարէ։ Սուլթան Մահմուտ՝ ապստամբ Մէհէմմէտ Ալիին դէմ ղրկեց սպարապետ Աղա Հիւսէյին փաշան, որ հակառակ իր ունեցած թուական առաւելութեան, չարաչար յաղթուեցաւ Եգիպտական կիրթ ու քաջամարզ բանակէն՝ որ յաջորդաբար Հալէպի, Դամասկոսի տիրելէ և վերջին անգամ ալ Սուլթանին կողմանէ ղրկուած Մէհէմմէտ Րաշիտ փաշայի ստուար բանակն ալ ջախջախելէ յետոյ, յաղթանակաւ կը մտնէ Գոնիա (21 Դեկտ. 1832)։

16. ՀԻՒՆՔԵԱՐ ԻՍԿԷԼԷՍԻԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Օսմ. պետութիւնը ամենամեծ վտանգի մէջ կը գտնուէր։ Անգլիա և Աւստրիա կ'ուզէին և պէտք ունէին անոր գոյութիւնը պահպանել, մինչդեռ Ռուսական

փառասիրութիւնը առիթէն օգուտ քաղելով՝ Սեւասթափոլէն տորմիղ մը ճամբայ կը հանէ դէպ ի Պոսֆոր։ Սակայն Ֆրանսական դեսպան՝ ծովակալ Ռուսէնի ազդու բողոքներուն վրայ՝ Ռուսական նաւատորմը ետ կը դառնայ։ Այն ատեն Ֆրանսա ամէն ճիգ կը թափէ որպէս զի Մէհէմմէտ Ալին համաձայնութեան մը բերէ։ Իսկ այս վերջինը ո՛չ միայն յանձն չառներ որ և է զիջում, այլ և իր տուած հրահանգին համաձայն, Իպրահիմ փաշա կը շարունակէ իր յաղթական յառաջխաղացքը դէպ ի Փոքր Ասիոյ արեւմտեան սահմանները և Պոլսոյ կ՚սպառնայ։

Ահա այս դժուարին կացութեան մէջ, Սուլթան Մահմուտ վհատ զօրութեամբ իր ապստամբ կուսակալին յաղթելէ յուսահատ, երկրորդ անգամ Ռուսիոյ Նիքոլա Ա. կայսեր օգնութիւնը կը խնդրէ. որ Մուրավիեվ զօրապետին հրամանատարութեամբ նաւաբաժին մը և 5000 զօրք, Օտէսայէն կուգայ Պոսֆոր և Պէյքոզի մօտ, Հիւնքեար Իսկելեսիի դաշտին մէջ կը բանակի (1833)։

Մինչդեռ Պոլսոյ մէջ այս դէպքերը տեղի կունենային, Իպրահիմ փաշա իր յաղթական ընթացքով կը յառաջանար և տիրելով Քէօթահիա, Պալըքեսիր, Մանիսա, Պիլէճիկ և Այտըն քաղաքներուն, կը հասնէր Զմիւռնիա։ Ահա այն ատեն. Անգլիա և Ֆրանսա, Ռուսիոյ զինեալ միջամտութենէն վախնալով՝ ստիպեցին Մէհէմմէտ Ալին որպէս զի իր վեհապետին հետ համաձայնութեան գայ։ Ուստի, Սուլթանին կողմանէ բանագնաց կը ղրկուի մեծ հայրենասէր ու երեւելի քաղաքագէտ Մուստաֆա Րէշիտ էֆէնտի (որ Սուլթան Մէճիտի օրով Եւրոպական համբաւ մը վայելած է) որ Իպրահիմ փաշայի հետ կը կնքէ Քէօթահիայի համաձայնութիւնը՝ որով Սուրիան և Ատանայի կուսակալութիւնը Մէհէմմէտ Ալիի կը տրուէր։

Այս կարգադրութենէն յետոյ, Մայրաքաղաքին մէջ Ռուսական զօրաց ներկայութիւնը աւելորդ կը դառ-

նար ալ եւս ։ Սակայն Ռուսիա առիթէն օգուտ քաղել ուզելով՝ Կ. Պոլիս պատուիրակ կը ղրկէ Օրլոֆ կոմսը և Բ. Դրան հետ կը կնքէ Հիւնքեար Իսկելեսիի դաշնագրութիւնը. որով երկու տէրութեանց մէջ կը հաստատուէր պաշտպանողական և յարձակողական եօթնամեայ համաձայնութիւն մը ։ Ռուսիա յանձն կ'առնէր՝ պէտք եղած ատեն, իր նաւատորմով օգնութեան փութալ Սուլթանին, իսկ այս վերջինն ալ, ծովու կողմէն Ռուսիոյ դէմ

Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա

յարձակում մը եղած պահուն, Տարտանէլի և Պոսֆորի նեղուցները պիտի փակէր՝ թշնամի տորմիղներուն դէմ (12 Յուլիս, 1833) ։

17. Միայն թէ՝ Ռուսական բանակը Պոլսէն մեկնելու համար, պատերազմական ծախք կը պահանջէր՝ մինչդեռ պետական գանձը դրամ չկար ։ Ահաւասիկ այս առթիւ է որ, Օսմ. պետութեան և անոր պատուախնդիր Վեհապետը այսքան ճգնաժամային կացութենէ մը ազատողը կ'ըլլայ՝ դարձեա՛լ Պէզճեան Ամիրա, որ բովանդակ նախարարու-

թեան մը անկարող եղածը ինքն առանձին կը յաջողի ի գլուխ հանել՝ շնորհիւ իր հիանալի հնարամտութեան և վայելած համազգային համբաւին ու վստահութեան ։

Պէզճեան, անմիջապ՚ս Պոլսոյ մէջ գտնուած Եւրոպացի ու տեղացի առաջնակարգ սեղանաւորներէ մեծաքանակ փոխառութիւն մը կը կնքէ, ինչպէս նաեւ Քրիստոնեայ հասարակութեանց եկեղեցիներուն մէջ անգործածելի մնացած արծաթեղէնները հաւաքել տալով՝ մինչեւ այսօր շրջաբերութեան մէջ գտնուած արծաթազօծ և մէքաղիֆ անուն դրամը կոխելով՝ իսկոյն կը վճարէ պահանջուած պատերազմական ամբողջ ծախքը, այնպէս որ, Պոսֆորի դիւթական ափերէն չափազանց հմայուելով փառաւորապէս տեղաւորուած Ռուսերուն ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ, առագաստները պարզելով դէպ ի Սեւ Ծով անմիջապէս ճամբայ ելլել ։

Սուլթան Մահմուտ, անհուն երախտագիտութեամբ լցուած, իր ձեռքովը կը կախէ «Թասվիրը Հիւմայուն» ամենաբարձր պատուանշանը՝ անձնուիրութեան տիպար անմա՛հ Պէզճեանի կուրծքէն ։

18. Այսպէս, տեսակ մը զինադադար կը կնքուէր Մէհէմմէտ Ալիի և Սուլթանին միջեւ որ, այս վերջին դէպքերուն մէջ ալ հիացումով տեսած էր իր ապստամբ մէկ կուսակալին՝ Եւրոպական կատարելութեամբ օժտուած բանակներուն անբաղդատելի առաւելութիւնը. ի վնաս իր ընդարձակ կայսրութեան քաղաքական ու զինուորական համբաւին ։ Ուստի, օգուտ քաղելով այս առերեւոյթ խաղաղութենէն, պարագաներու բերմամբ կիսատ թողած իր բարենորոգութեան գործը կը վերսկսի շարունակել ։ Սուլթան Մահմուտ նոր զարկ մը տուաւ բանակին վերակազմութեան գործին՝ Եւրոպայի կարող սպաներ դրկելով գաւառները որպէս զի միօրինակ կերպով կրթեն զինուորը ։ Եւ որպէս զի իր մտադրած նպա-

տակը հաստատուն և տեւական հիմերու վրայ դնէ, Սուլթան Մահմուտ ո՛չ միայն ջանաց Եւրոպական կարգ ու սարքը ներմուծել երկրին վարչական ու զինուորական ճիւղերուն մէջ, այլ և, նախնական, մասնագիտական, ծովային, զինուորական, բժշկական ու երկրաչափական վարժարաններ ալ բացաւ։

«Թագվիմի Վէգայէ» պաշտօնաթերթէն ի զատ, իր օրով և առաջին անգամ սկսաւ հրատարակուիլ «Moniteur Ottoman» անուն Թրքօ-ֆրանսերէն լրագիրը։ Նոյնպէս՝ Եւրոպական այլեւայլ լեզուներով՝ լրագիր, գիտական ու բանասիրական հանդէսներ և հեղինակութիւններ սկսան մուտ գտնել՝ Կ. Պոլիս։ Քաղաքակրթութեան ծարաւի այս Մեծանուն Սուլթանը՝ խորապէս համոզուած էր որ՝ Իսլամական կրօնը և անոր նուիրական մատեանը՝ Եւրոպական քաղաքակրթութեան գաղափարին և անոր սկզբունքներուն հետ բնա՛ւ երբէք անհամաձայն չեն։ Ուստի, պահելով հանդերձ Շէրին, ժամանակին պահանջումներուն գոհացում տալու նպատակաւ, 1838ին, դատական վերակազմութեան ձեռնարկեց և այս իմաստով նոր օրինագրքի մը պատրաստութեան համար Իրատէ ըրաւ։ Սուլթան Մահմուտ իր այս երկրաշէն խորհուրդներն իրագործող զինուորական ու քաղաքական արժանաւոր պաշտօնեաները, ինչպէս նաեւ՝ հպատակ ազգութեանց պետերը վարձատրեց Իփթիխարի պատուանշանով։ Եւրոպական մայրաքաղաքներու մէջ մնայուն դեսպանութիւններ հաստատեց, այսպէս՝ Մուսթաֆա-Րէշիտ էֆէնտի՝ Բարիզի, Ահմէտ-Ֆէթհի փաշա՝ Վիէննայի, Մէհէմմէտ-Քեամիլ փաշա՝ Պէրլինի, և ուրիշներ ալ Բեթերսպուրկի և Լոնտոնի դեսպան կարգուեցան։

Սուլթան Մահմուտի իշխանութեան շրջանի բազմաթիւ նախարարներուն մէջ արիւնալի դեր մը կատարած է՝ Հայկը Էֆէնտի անուն գունեհիկ ծագումով անձը, որ Թէպէտ զարգացած մտքի տէր և Նաբոլէոնի օրով միջոց մըն ալ Բարիզի Օսմ. դեսպանութեան պաշ-

տանը վարած էր, սակայն իր ծայրայեղ փառամոլ, վրէժխնդիր և արիւնարբու նկարագիրը՝ բազմաթիւ պատուաւոր Իսլամ և Քրիստոնեայ ընտանիքներու կործանման և անհամար անմեղներու մահւանը պատճառ եղած է։ Հալէթ, նախապէս մեծ համարում կը վայելէր Սուլթան Մահմուտի քով, որ ինքն ալ Եւրոպականամոլ մը ըլլալով յափշտակուած էր այս նենգամիտ անձին արտայայտած Եւրոպական գաղափարներուն և բարենորոգութեան կեղծ ու պատիր ծրագիրներուն և խորհուրդներուն հանդէպ։ Հալէթ, իր վայելած այս անսահման ազդեցութեանը շնորհիւ՝ իր դիւային ծրագիրները անձնարձակ կերպով ի գործ կը դնէր՝ գործակցութեամբ իր մեղսակից և իրեն չափ անողորմ, Իսխակ անուն Հրեայ համասվաճառին մահաբոյր խորհուրդներով։ Բարձրաստիճան նախարարներն ու պալատական աւագանին՝ միջոց մը կը փնտռէին՝ անհանդուրժելի դարձած այս ճիւաղին ձեռքէն ազատելու համար, երբ վրայ կը հասնի Վէհհապիներու ապստամբութիւնը՝ որու գլուխն էր Պաղտատի կուսակալ Սիւլէյման փաշա, որ ինքն ալ գլուխ քաշած էր Սուլթանէն։ Միայն թէ, ներքին քաղաքական տագնապալից վիճակի մը մէջ, Սուլթան Մահմուտ չէր կրնար իր զինուորական ոյժը կիսելով այնքան հեռաւոր տեղ մը ղրկելու անխոհեմութիւնը գործել։ Ահաւասիկ այս առիթէն կ'օգտուի աւագանին և Սուլթան Մահմուտի խորհուրդ կուտայ Հալէթը ղրկել Պաղտատ՝ որու ապստամբ կուսակալը՝ իրեն յատուկ եղած նենգութեամբը մը պիտի յաջողէր սպաննել, մինչդեռ աւագանիին բո՛ւն նպատակն էր Հալէթը այս վտանգաւոր գործին մէջ նետելով անոր մահացումը ապահովել։ Սակայն խորամանկ Հալէթ, իրեն հետ առնելով իր ճիւաղ մեղսակից Իսխակը, կը մեկնի Պաղտատ և իր սադայէլական խորամանկութեամբը կ'սկսի Հրեային միջոցաւ յարաբերութիւն և մտերմութիւն մշակել ապստամբ փաշային հետ, ինքզինքը Սուլթան Մահմուտի հալածանքներուն իբր զոհ մը կլլեցնել տալով։ Վերջապէս՝ օրին մէկն ալ յարմար առթիւ մը, ապըստամբ փաշան Պաղտատէն դէպ ի հանդերձեալ կեանք ճամբայ դնելէ յետոյ, ինքն ալ իր զոհին գլուխն առած, առօք փառօք կը վերադառնայ Պոլիս՝ ուր Սուլթանին մեծամեծ պարգևներուն և գնահատութեանն արժանանալով՝ կ'սկսի աւելի համարձակ և անպատիժ կերպով ի գործ դնել իր վայրագութիւնները։ Հալէթի չարանախանձ ոգւոյն և անշէջ ատելութեան բազմաթիւ զոհերէն մէկը եղած է նաև՝ Արքունի Փողերանոցի Վերատեսչութեան պաշտօնը վարող Տիւզեան համբաւաւոր գերդաստանը զոր Սուլթանին մօտ իբրև զեղծարար զրպարտելով՝ յիշեալ գերդաստանի անդամներէն՝ Գրիգոր, Սարգիս և Միքայէլ Չէլէպիներուն գլխատմանը պատճառ կ'ըլլայ։ Իսկ Կարապետ

Ցանկօր և Պօղոս հարազատներն ալ՝ Փաքր Ասիոյ այլ և այլ քաղաքներն աքսորուելով իրենց կալուածներն ու ինչքերն ալ յարքունիս կը գրաւուին (1 Հոկտ. 1819)։ Սակայն 4 տարի յետոյ թէ՛ Հալէթ և թէ Խալէլ Հրետն ալ չկրցան արդարութեան ձեռքէն ազատիլ, զի Սուլթան Մահմուտ ոտքեկոխելով այս հրէշներուն գործած անթիւ ոճիրներն ու թափած անմեղ արիւններնին, Հալէթը Գոնիա, իսկ Խալէլը Թէքէ աքսորելէ յետոյ, քիչ վերջը երկուքն ալ չարաչար խեղդամահ ընել տալով անոնց ոճրալից գլուխներն Պոլիս բերել տուաւ։

Բարեյիշատակ Պէզճեան Ամիրա, ո՛չ այնքան Սուլթան Մահմուտի քով իր վայելած ազդեցիկ դիրքին, որքան իր չքնաղ հեռատեսութեան և նշանաւոր վարուելակերպին շնորհիւ կարողացած է գերծ մնալ վերոյիշեալ ճիւաղներուն հրէշային մեքենայութիւններէն և իր նախկին վարպետներն եղող Տիւզեան ընտանիքին դժբախտ օրերուն մէջ ալ՝ մեծամեծ օժանդակութիւններ ընծայած և ճշմարիտ բարերարի մը դերը կատարած է։

Իսկ, Տիւզեան գերդաստանին պատահած այս աղէտալի դժբախտութեան գործին համար՝ ոմանց կողմանէ եղած այն ենթադրութիւնը թէ՝ Պէզճեան ալ անուղղակի կերպով պատճառ եղած է, աւելորդ է ըսել որ ծաղրելի և անպատկառ զրպարտութիւն մ'է, որովհետև ո՛չ միայն այդ ենթադրութիւնը կամ սխալ համոզումը պատմական շօշափելի որ և է փաստով մը չէ՛ ապացուցուած, ո՛չ միայն բացարձակ ուրացում մըն է Պէզճեանի վեհ հոգիին, անոր անշահախնդրութեանը և անփառասէր նկարագրին, այլ եւ, նոյն ինքն Պէզճեան, իրերու և անձերու իր խորին փորձառութեամբ և իր եզական հեռատեսութեամբը քանի՛ քանի՛ անգամներ՝ խոհեմութեան և չափաւորութեան յորդորած է իր նախկին վարպետները՝ իրենց դիրքին և կենաց պատահանաց անհարկու վտանգը նախազգուշակելով։

Սուլթան Մահմուտ մեծ փափաք ունէր իր ընդարձակ կայսրութեան բոլոր գաւառները անձամբ պտըտելով՝ մօտէն տեսնել անոնց վիճակը, պէտքերը, ժողովուրդին կարօտութիւնները ևն., և ըստ այնմ դարմանն տանիլ։ Սակայն իր այս փափաքին մասամբ միայն կրցաւ գոհացում տալ և 1837ին վերջերը, այցելեց Նիկոմիդիա, Վառնա, Շումլա, Սիլիստրէ և Րուսճուք՝ ուր գտնուած նորակազմ բանակները աչքէ անցուց՝ և առաջին անգամ ըլլալով, աւստրիական շոգենաւով մը վերադարձաւ Պո–

լիս ։ Սուլթան Մահմուտի լուսամիտ նկարագրին և անկեղծ ժողովրդասիրութեան ամենափայլուն ապացոյցներէն մէկը եղած է՝ հետեւեալ կարեւոր պարագան ։

1835ին, ահաւոր ժանտախտ մը դարձեալ սոսկալի կոտորած կ՚ընէր Մայրաքաղաքին ու շրջակայ գաւառներուն մէջ ։ Այս առթիւ՝ Սուլթան Մահմուտ բաւական չսեպեց առողջապահիկ սովորական միջոցներ միայն գործածելով, այլեւ, հակառակ տիրող թանձրացեալ նախապաշարումներու, մոլեռանդութեան և կրօնական դասակարգին լռին դժգոհութեան, այս պարբերական ու մահացու պատուհասին աւերումները սահմանափակելու նպատակաւ, Չէնկէլ գիւղի, Պօսթանճի Պաշիի և Քիւչիւք Չէքմէճէի մէջ՝ Եւրոպական դրութեամբ մաքրանոցներ ու արգելարաններ հաստատեց և ասով՝ իր բոլոր հպատակաց երախտագիտութեանը վրայ անսահման իրաւունք մը շահեցաւ ։

Արքունի մանկլաւիկ,
զանան եւ համր սենեկապետ

19. ՊԷԶՃԵԱՆԻ ՄԱՀԸ. — Սուլթան Մահմուտի իշխանութեան 26րդ տարին, այսինքն՝ 1834ին մեռաւ Տաճկահայոց անզուգական բարերար Պէզճեան Յարութիւն Ամիրա, որուն մահուան գոյժն առնելով Սուլթան Մահմուտ, հրամայեց որ իր սիրելիին դագաղը պալատան առջեւէն անցնեն՝ որպէս զի վերջին անգամ մըն ալ տեսնէ անոր երեսը ։ Սուլթան Մահմուտ, երեք անգամ

«Վա՜խ Արթինիմ» սրտաբուխ հառաչանքով իր դառն կսկիծը յայտնեց իր անձնուէր բարեկամին և իմաստուն ու հաւատարիմ խորհրդականին անդարմանելի կորուստին առթիւ և հրաման ըրաւ որ, հանգուցեալին փափաքին համաձայն, մարմինը Մայր Եկեղեցւոյ գաւթին մէջ ամփոփուի:

Պէզճեան Յարութիւն Ամիրա

Սուլթան Մահմուտի օրով, բացի Պէզճեանէ, Հայ ազգէն նշանաւոր էին՝ Մահտեսի Առաքել Տատ Ամիրա, Տիւզեանց ազգատոհմէն՝ Գրիգոր, Սարգիս, Միքայէլ, Մկրտիչ և Յակոբ Չէլէպիները, Պալեան գերդաստան, Եուսուֆեան Պօղոս պէյ են., որոնք Վառօդապետութեան, Արքունի Ճարտարապետութեան և Փողերանոցի Վերատեսչութեան պէս կարեւոր ու փափուկ պաշտօններու մէջ՝ տէրութեան հաւատարմապէս ծառայելով մեծանուն Սուլթանին բարձր գնահատութեանն արժանացան:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏԻ ՄԱՀԸ

Հոգեկան ու մտաւոր յուզումնալից երկարատեւ տագնապներէ յետոյ, Սուլթան Մահմուտ իր իշխանութեան գոնէ՛ վերջին տարիները չկրցաւ հանգիստ կեանք մը վարել, որովհետեւ՝ Եգիպտոսի փառասէր կուսակալը՝ օգուտ քաղելով Սուրիոյ ու Պաղեստինի մէջ տիրող շփոթութիւններէն, ո՛չ միայն մերժեց սահմանուած տարեկան հարկը վճարել իր Վեհապետին, այլ եւ պահանջեց որ, Սուրիոյ ու Եգիպտոսի վրայ իր ունեցած իշխանութիւնը ժառանգական ըլլայ։

Սուլթան Մահմուտ, այս անհեթեթ պահանջումը մերժելով՝ ապստամբ կուսակալին դէմ ղրկեց սպարապետ Հաֆըզ փաշան։ Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Միջագետաց Նիզիպ քաղաքին մօտ՝ ուր Օսմ. բանակը կրկին մատնուեցաւ չարաչար պարտութեան՝ թշնամիին ձեռքը թողլով բազմաթիւ գերի և ռազմական մեծաքանակ պաշար (24 *Յունիս* 1839)։

Բարեբախտաբար, այս վերջին ձախողումին գոյժը տակաւին Պոլիս չհասած, Սուլթան Մահմուտ, կարճատեւ հիւանդութենով մը կնքեց իր յուզումնալից կեանքը 1 *Յուլիս* 1839, *ի Չամլըճա՝ ուր օդափոխութեան գացած էր իր քրոջ ապարանքը։*

Բովանդակ Օսմ. աշխարհը սգաց այս մեծաշէն, առաքինի ու ժողովրդասէր վեհապետին մահը՝ որու 31 *տարուան իշխանութիւնը, հակառակ ներքին և արտաքին մեծամեծ պատահարներու, ժողովրդային բարօրութեան և Օսմ. հայրենիքին վերածնութեանը տեսակէտով ա՛յնքան բեղմնաւոր և արդիւնալից եղած էր։*

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

Սուլթան Մահմուտ Բ.ի 31 տարուան իշխանութիւնը, իրարու յաջորդող ներքին խռովութեանց, արտաքին պատերազմներու, գաղափարային պայքարներու, ներքին ապստամբութեանց և բարեկարգութեան անտակէտով տեղի ունեցած մաքառումներու ա՛յնքան յուզումնալից շրջան մըն է որու նմանը չենք տեսներ Օսմ. տարեգրութեանց մէջ։

Սուլթան Մահմուտ, տակաւին 23 տարեկան երիտասարդ, քաղաքային ապստամբութեան մը զոհ գացած գահընկէց Սուլթան Սելիմի անշնչացած մարմնոյն առջև։ Սուլթան կը հռչակուի։ Ալէմտար փաշա՝ իր սիրելի վեհապետին մահուան վրէժը կը լուծէ Եէնիչէրիներէն և զինուորական բարեկարգութիւն ի գործ դնելու իր ձեռնարկը՝ անգի կուտայ նոր ապստամբութեան մը՝ որու ինքը կ՚ըլլայ առաջին զոհը։ Անմիջապէս վրայ կը հասնին Ռուսական պատերազմին աղէտները որոնք կը վերջանան Պուքրէշի դաշնագրութեամբ։ Սուլթան Մահմուտ ձեռք կը զարնէ Փոքր Ասիոյ ապստամբ Տէրէպէյիներն ու Սուրիոյ Վէհհապիները զսպելու։ Ասոր կը յաջորդէ Տէփէլէնլիի ապստամբութիւնը՝ որու կը մասնակցին Յոյները և շարունակ ութը տարի կ՚զբաղեցնեն Օսմ. պետութիւնը։ Դարձեալ քաղաքային խռովութիւններ, Եէնիչէրիներուն բնաջնջումը, Օսմ. նաւատորմին՝ Նավարինի մէջ կործանումը, կրկին Ռուսական պատերազմ, Էտիրնէի դաշնագրութիւնը. Յունաստանի անկախութիւնը, Ֆրանսացիներուն կողմանէ՝ Ճէզայիրի գրաւումը, Եգիպտոսի կուսակալին ապստամբութիւնը, Օսմ. թերավարժ ու նորակազմ բանակներուն կրած յաջորդական պարտութիւնները, Եւրոպական տէրութեանց նպատակաւոր միջամտութիւնը, Հիւնքեար Իսկէլէսիի աննպաստ դաշնագրութիւնը, վարչական ու զինուորական վերակազմութեան ձեռնարկներ, բնական պատուհաններ՝ հրդեհ, քոլէրա, ժանտախտ, դարձեա՛լ Մէհէմմէտ Ալիի ապստամբութիւն, դարձեալ Օսմ. զինուց պարտութիւն և վերջապէս՝ տակաւին 54 տարեկան, սակայն մտքով ու մարմնով պարտասած ու տանջուած այս մեծ ու կորովալի ինքնակալին վախճանը՝ որ իր բոլոր իղձերուն պսակումը տեսնելու և վայելելու բախտը չունեցաւ դժբախտաբար։

Իրարմէ աւելի ցնցող, իրարմէ անակնկալ ու ծանրակշիռ դէպքերու ապշեցուցիչ այս շարքը երբ ուշադրութեան առնենք, պիտի տեսնենք որ այս ամէնը՝ հազիւ մէկ դարու շրջանի մէջ տեղի ունենալիք դէպքեր էին, մինչդեռ կատարուեցան 31 տարուան մէջ։

Ի՛նչ եզական կորովի և ի՛նչ աննկուն նկարագրի և հաստա-

տամառութեան տէր էր Սուլթան Մահմուտ Բ. որ ամբողջ 31 տարի, և Օսմ. պետութեան ամէնէն տագնապալից շրջանին մէջ կարողացաւ արիաբար կուրծք տալ՝ ներքին և արտաքին ծանրակշիռ դէպքերու —պատերազմ, ապստամբութիւններ, քաղաքային խռովութիւններ, մոլեռանդութիւն, արմատացած նախապաշարումներ, արտաքին թելադրութիւն ևն. ևն.—։ Ինքը մի՛շտ նախանձախնդիր իր երկրին անժամապատուութեան և իր Վեհապետական իրաւանց, ոգւով չափ մաքառեցաւ որ և է օտար միջամտութեան ու ոտնձգութեան դէմ և իր կրած պարտութիւններուն մէջ անգամ, հիացում և պատկառանք ազդեց իր թշնամիներուն։

Մասնաւորապէս՝ տէրութեան մէջ ներմուծել մտադրած իր բարենորոգութեան գործին համար՝ ո՛չ մէկ դժուարութեան առջեւ ընկրկեցաւ, ո՛չ մէկ արգելքի առջեւ վհատութեան ամենադոյզն նշան մը ցոյց տուաւ, ընդհակառակը՝ մի՛շտ միեւնոյն կորովով և միեւնոյն հաստատամտութեամբ մաքառեցաւ՝ յայտնի և թագուն ամէն հակառակութիւններու դէմ։ Եգիպտական խնդրոյն համար, օր մը Անգլիոյ դեսպանին հետ տեսնուած միջոցին —որ խորհուրդ կուտար համաձայնութեան մը գալ Մէհէմմէտ Ալի փաշայի հետ— հետեւեալ պատասխանը տուաւ «Չպիտի կրնամ հանդիստ սիրտով մեռնիլ, մինչեւ որ միեւնոյն զէնքերով չջախջախեմ այդ Ալպանացի ապստամբը»։ Մէկ խօսքով, Սուլթան Մահմուտի իշխանութեան բովանդակ շրջանը հինին դէմ՝ նորին, նախապաշարումներու և մոլեռանդութեան դէմ՝ քաղաքակրթութեան բարիքներուն յաղթանակին ի նպաստ՝ շարունակական պայքար մը եղաւ։ Եւ այսպէս, Սուլթան Մահմուտ ինքը եղաւ գծող և յարդարող՝ յառաջդիմութեան ու իրական վերանորոգման այն գետինը, Թուրքիոյ ապագայ վերածնութեան համար անխուսափելի եղող Ճշմարիտ Ազատութեան, Արդարութեան և Հաւասարութեան վրայ հիմնուած այն փրկարար ծրագիրը զոր կտակեց իր յաջորդներուն։

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՄԷՃԻՏ

(Հիճրէթի՝ 1255—1277 .— Քս.ի 1839—186)

1. *Սուլթան Մէճիտի գահակալութիւնը։— 2. Եգիպտական խնդրոյն վերջնական կարգադրութիւնը.— 3. Թանզիմաթ.— 4. Լիբանանի շփոթութիւնները.— 5. Սերպիա, Մոլտավիա և Վալաքիա.— 6. Սեւաստափոլի պատերազմին պատճառները, Ռուսիոյ բուն նպատակը.— 7. Պատերազմին յայտարարութիւնը. Թրքաց առաջին յաջողութիւնները.— 8. Անգլիոյ և Ֆրանսայի դաշնակցութիւնը.— 9. Դաշնակից բանակին և նաւատորմին կատարած զինուորական շարժումները, Սեւաստափոլի առումը.—10. Բարիզի դաշնագրութիւնը.— 11. Ճիտտէի և Լիբանանու ջարդերը.— 12. Սուլթան Մէճիտի մահը։*

---

1. *Յիշատակաց արժանի Սուլթան Մահմուտ Բ.ի բարեկարգութեան ծրագիրներուն կարեւոր մէկ մասին գործադրողը եղաւ 16 տարեկան իր անդրանիկ և ազնուահոգի որդին* ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՄԷՃԻՏ, *որուն առաջին պարտքը եղաւ՝ մեծանուն հօրը փառաւոր յուղարկաւորութիւն մը կատարելով՝ մարմինն ամփոփել Ցագըր Փաշա թաղին մէջ՝ ուր անոր հոյակապ դամբարան մը կառոյց, որ մինչեւ այսօր համբաւաւոր է Սուլթան Մահմուտ Թիւրպէսի անունով։*

2. Ինչպէս տեսանք, Սուլթան Մահմուտի մահը տեղի կ'ունենար ճի՛շտ այն միջոցին, երբ Օսմ. բանակը Նիզիպի մէջ Եգիպտացի Իպրահիմ փաշայի ձեռքով վերջին-անգամ մըն ալ կը ջախջախուէր, և հետևապէս՝ Եգիպտական խնդիրը աւելի կը կնճռոտէր՝ ի վնաս Օսմ. պետութեան շահերուն։ Այս բաւական չէր, ծովակալ Ահմէտ-փաշա, Եգիպտոսի կուսակալ ծերունի աղուէսին թելադրութեամբ, և իբր թէ՝ Եպարքոս Խիւսրէվ փաշայի հետ ունեցած թշնամութեանը հետեւանօք, Օսմ. նաւատորմը վատաբար կը տանի կը յանձնէ ապստամբ կուսակալին և այս պատճառաւ կը կոչուի Փախստական (Ֆիրարի)։

Եգիպտական խնդրոյն մէջ, Արեւմտեան երկու մեծ տէրութիւններէն Ֆրանսա, տեղի տալով հասարակաց-կարծիքին, ուղղակի պաշտպան կանգնած էր իրեն սըրտովին համակիր Մէհէմմէտ Ալիի դատին, իսկ Անգլիա, որ բոլորովին հակառակ ուղղութեան մը կը հետեւէր, իր քաղաքական ապագայ ծրագիրներուն և Թուրքիոյ գոյութիւնը պահպանելու նպատակաւ, կը փափաքէր ապստամբ կուսակալին տարապայման փառասիրութեանը սանձ մը դնել։ Ուստի միացաւ Ռուսիոյ, Աւստրիոյ և Բրուսիոյ հետ և կերպով մը ինքն ստանձնեց նորատի Սուլթանին խնամակալութեան և անոր արդար իրաւանց պաշտպանի դերը։ Մեծին Բրիտանիոյ անուանի նախարարապետ Լորտ Բալմըրսթըն, վերոյիշեալ տէրութեանց հետ, 1840 Յուլիս 15ին, Լոնտոնի մէջ կնքեց համաձայնութիւն մը՝ որով Մէհէմմէտ Ալի պարտաւոր պիտի ըլլար,

1. Օսմ. նաւատորմը Սուլթանին վերադարձնել,

2. Իր զօրքը Կրետէէն, Արաբիաէն և Սուրիաէն ետ կանչել.

3. Բաւականանալ՝ մինչեւ իր մահը Ակքայի տէր-

մնալով, և իր վեհապետին գերիշխանութեան ներքև՝ Եգիպտոսի ժառանգական Փոխարքայութիւնը վարելով։

Դաշնակիցները 10 օր պայմանաժամ կուտային Մէհէմմէտ Ալիի, որ սակայն, մի՛ չըլլայ Ֆրանսայի աջակցութեանը վստահ, յանձն չառաւ առաջարկուած պայմաններն ընդունիլ։ Այն ատեն Անգլիացի ծովակալ Նափիէ, Աքեան ու Բայրութ ռմբակոծելէ յետոյ, գնաց Աղեքսանդրիա ու վերջնագիր մը ղրկեց։ Ծերունի ապստամբը, փոխանակ զինուորական օգնութեան, հրահանգ կ'առնէր Ֆրանսայի նախարարապետ Կիզոյէ՝ համակերպիլ տէրութեանց պահանջումներուն։ Եւ արդէն ինքն ալ վախնալով որ, մի՛ գուցէ վայելած առաւելութիւններէն բոլորովին զրկուի, հարկադրուեցաւ տեղի տալ և ընդունիլ 1841 Յուլիս 13ին Լոնտոնի մէջ կնքուած պայմանները, որոնց վրայ կ'աւելնար նաև՝ Զանաք Գալէի և Սև Ծովու նեղուցներուն՝ բոլոր տէրութեանց պատերազմական նաւերուն առջև փակուած մնալու պայմանը։

Այսպէս, Անգլիական դիւանագիտութիւնը կը յաջողէր բառնալ Ռուսական ազդեցութիւնը Օսմ. Սուլթանին վրայէն, և միևնոյն ժամանակ, լռելեայն ջնջել Հիւնքեար Իսկէլէսիի դաշնադրութեամբ յառաջ գալիք քաղաքական աննպաստ հետևանքները։ Սակայն, ինչպէս որ դէպքերու շարունակութեան մէջ պիտի տեսնենք, Ռուսիա իր կրած քաղաքական այս պարտութեան վրէժը լուծելու համար, յարմար առիթը չպիտի փախցնէր՝ Արևելեան խնդիրը վերստին յուզելու համար։

3. ԹԱՆԶԻՄԱԹ.—Սուլթան Մէճիտի իշխանութեան ամէնէն փառաւոր գործը և Օսմ. Պատմութեան ամէնէն յիշատակելի դէպքերէն մէկը եղած է Թանզիմաթ անուն այն նշանաւոր Օրէնսդրութիւնը՝ զոր արդարասէրն Սուլթան Մէճիտ, 1839 Նոյ. 3ին հրատարակեց՝ իր անուանի

նախարարապետ և Նոր Թուրքիոյ Ազատական կուսակցութեան պարագլուխ՝ Մուսթաֆա-Րէշիտ փաշայի խորհրդով ։ Թուրքիոյ վերանորոգութեան անխուսափելի պայմանները պարունակող այս նշանաւոր օրէնքները, Կիւլհանէի մէջ մեծ հանդիսաւորութեամբ կարդաց նոյն ինքն Մեծ Եպարքոս Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա՝ ի ներկայութեան Եւրոպական տէրութեանց դեսպաններու, քաղաքային ու զինուորական բարձրաստիճան նախարարաց, Իսլէմաներու և Քրիստոնեայ հասարակութեանց հոգեւոր պետերու ։ Սուլթան Մէճիտ, այս Թանզիմաթով, առանց ազգի և կրօնի խտրութեան, իր ամէն կարգի հպատակներուն կը խոստանար՝ կենաց, պատուոյ և ստացուածքի բացարձակ ապահովութիւն, օրէնքի առջեւ հաւասարութիւն և ազատ կիրառութիւն՝ կրօնի, լեզու և ազգ. նուիրագործուած առանձնաշնորհումներու ։ Եւրոպական ազատ կառավարութեանց սահմանադրական սկզբունքներէն քաղուած հիանալի փունջ մը.

Ալի փաշա

որ դժբախտաբար՝ հակառակ Մուսթաֆա-Րէշիտ, Ալի, Ֆուատ և Գըպրըզլը Մէհէմմէտ փաշաներու նման լուսամիտ նախարարներու ջանից, Թանզիմաթի փրկարար սկզբունքներու մեծ մասը երկար տարիներ և զանազան խոչընդոտներու պատճառաւ մեռեալ տառ մնացին ։ Ի-

րաւ է, որ Կեդրոնի իշխանութիւնը զօրացաւ, աւատական իշխանութեան ձեւն առած կուսակալութիւնները հակակշռի ենթարկուեցան, դատական և օրէնսդրական դրութիւնները քիչ շատ բարեկարգուեցան, զինուորական կազմակերպութիւնը իր վերջնական ձեւն ստացաւ։ Նախնական ու բարձրագոյն կրթութեան կենսական գործը նոր քայլ մը առաւ. սակայն ասոնց ամէնքը արտաքին շպարներ էին՝ մինչդեռ տէրութեան կենսական հիւթն սպառող արմատացած զեղծումները, հիմնական դարմանի կարօտ անհաւասարութիւնները, հպատակի և տիրող տարրի խտրական սկզբունքները շատ դիւրաւ չպիտի կրնային վերջ գտնել՝ տարբեր ծագումով, տարբեր լեզուաւ, կրօնքով, հակումներով, կրթութեամբ ու քաղաքական արտաքին ազդեցութեանց ենթակայ և ապագայի յոյսերով օրօրուն բազմատարր ազգութիւններէ բաղկացած Օսմ. ընդարձակածաւալ կայսրութեան մէջ։

Ֆուատ փաշա

Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել որ, Մահմէտական Թուրք տարրը տակաւին բաւական պատրաստուած և ընդունակ չէր՝ մինչեւ այն ատեն Րաեա անունը կրող Քրիստոնեայ հպատակներուն՝ Իսլամին հետ հաւասար արդարութիւն և հաւասար օրէնքներ վայելելու գաղա-

փարին հետ, այնպէս որ, կառավարութիւնը երբ Թանզիմաթի տրամադրութիւնները գաւառներու մէջ ալ գործադրելու փորձ ըրաւ, մեծամեծ դժուարութիւններու բախեցաւ՝ մասնաւորապէս Ալպանիոյ, Պոսնայի և Սուրիոյ մէջ՝ ուր ապստամբութիւններ ծագեցան։ Սակայն, ժամանակին ամէնէն նշանաւոր զինուորականը եղող սպարապետ Էօմէր փաշա, խեղդեց այս խռովութիւնները և յաջողեցաւ կառավարութեան կամքը բռնի ուժով գործադրել։

4. Միեւնոյն ժամանակ, Լիբանանի կաթոլիկ Մարօնիներու և Մահմէտական Տիւրզիներու միջև ծագած խռովութիւն մը բաւական կ'զբաղեցնէր Բ. Դուռը։

Շեհապ անուն Իսլամ ընտանիք մը, դարէ մը ի վեր Լիբանանի մէջ տեսակ մը աւատական իշխանութիւն կը վարէր՝ իր իրաւասութեան ներքև ունենալով Մարօնիները ու Տիւրզիները։ 1841ին, Տիւրզիներն ապստամբելով՝ Մարօնիներու գիւղերը հրդեհեցին, բնակիչները ջարդեցին և կառավարութեան կեդրոնը եղող Տէյր-իւլ-Գամէր քաղաքը գրաւելով՝ Շէհապիներու գերդաստանէն Էմիր Պէշիրը վանեցին անկից։ Բ. Դուռը այս առիթէն օգտուիլ ուզելով՝ Պէշիրին տեղ փաշա մը ղրկեց կառավարիչ ի Լիբանան։ Սակայն Ֆրանսա և Անգլիա Բ. Դրան այս կարգադրութեան դէմ բողոքեցին։ Առաջինը՝ կաթոլիկ Մարօնիները կը պաշտպանէր, իսկ Անգլիա՝ Եգիպտական խնդրոյն մէջ Մարօնիներու իրեն մատուցած ծառայութիւնները մոռնալով՝ ընդհակառակը՝ Տիւրզիներուն թեր կ'ելլէր։

Վերջապէս, 1842ին որոշուեցաւ որ, Բ. Դրան վերին գերիշխանութեան ներքև ու տեղական քանի մը առանձնաշնորհումներով, երկու ցեղերը իրենց յատուկ ինքնավարութիւնն ունենան։ Սակայն, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, այս առերեւոյթ կարգադրութիւնն ալ

չպիտի զօրէր մարելու՝ մանաւանդ թշնամութեամբ վառուած երկու ցեղերու բուռն ատելութիւնը որ 20 տարի յետոյ ահռելի ջարդի մը պիտի յանգէր։

5. ՍԵՐՊԻԱ, ՄՈԼՏԱՎԻԱ ԵՒ ՎԱԼԱՔԻԱ.— Պալքանեան այս երկիրներն ալ՝ Թուրքիոյ համար մտահոգութիւն պատճառող չփոթ վիճակի մը մէջ կը գտնուէին։

Սերպիա, Միլոշեան գերդաստանին օրով, գրեթէ անկախ դիրք մ՚ունէր, երբ 1830ին, Սուլթանական Խաթթը Հիւմայունով՝ հարկատու ինքնօրէն իշխանութեան կը վերածուէր։ Երկրին իշխանը, Միլոշ Օպրէնովիչ, Թուրքիոյ քաղաքական ներքին տագնապներէն օգտուելով, երկրին Սահմանադրութիւնը բռնաբարեց և տեղի տուաւ ներքին յեղափոխութեան մը՝ որու հետեւանօք գահընկէց եղաւ (1838)։ Իրեն յաջորդեց կրտսեր որդին Միշէլ որ ինքն ալ իր հօրը բռնապետական ընթացքին հետեւելով՝ քաղաքային պատերազմի մը մէջ յաջորդաբար երկու անգամ չարաչար յաղթուելով՝ խոյս տուաւ Սերպիայէն։ Առժամեայ կառավարութիւնը, 1843ին, վեհապետ ընտրեց Աղէքսանդր Քէօրովիչ իշխանը զոր Բ. Դուռը վաւերացուց, Իսկ Ռուսիա, իրեն յատուկ նկատումներով նախ բողոքեց այս ընտրութեան դէմ, բայց ի վերջոյ հաւանեցաւ կատարուած իրողութեան առջեւ համակերպիլ։

Քաղաքային նմանօրինակ չփոթութեան մէջ կը գտնուէր նաեւ Վալաքիա՝ ուր Աղէքսանդր Կիքա իշխանին յաջորդ Պիպէսքօ, Ազգ. խորհրդարանին անդամներուն առջեւ տեղի տալով, 14,000 ստրուկ ընտանիք ազատագրած էր։ Սակայն Պիպէսքօ, գիւղական դասակարգին հանդէպ իր ցոյց տուած արհամարհական ընթացքին և բարբարոս արարքներուն պատճառաւ ընդհանուրին ատելութեան առարկայ եղաւ, մանաւանդ, երբ Ռուսիոյ թելադրութեամբ՝ իրեն ընդդիմադիր Ազգ.

Խորհրդարանը փակեց։ Սակայն 1848ի Ֆրանսական և Մաճառական յեղափոխութեանց ոգին՝ Դանուբեան երկիրներուն մէջ ալ արձագանք տուած ըլլալով, քաղաքային պատերազմ ծագեցաւ. այնպէս որ, Պիպէսքօ և իր համախոհները ստիպուեցան խոյս տալ։ Իսկ առժամեայ կառավարութիւնը, բովանդակ Պեսարապիան, Թրանսիլվանիան և շրջակայ երկիրները ի զէն հրաւիրելով՝ բացարձակ անկախութեան և Ռումանական ընդարձակ կայսրութեան մը յանդուգն ծրագիրը գործադրելու ելաւ։

Այս պարագային, Սուլթան Մէճիտ ապստամբաց դէմ ղրկեց Սէրտար Էքրէմ Էօմէր փաշան, երբ միեւնոյն ատեն, Ռուսիոյ Նիքոլա Ա. Զարը իբր թէ յեղափոխութեան գաղափարին դէմ իր զգացած արհամարհանքը գործքով ալ արտայայտելու նպատակաւ, 12,000 զօրքով Մոլտավիան գրաւեց։ Բ. Դուռը խստիւ բողոքեց Ռուսիոյ այս ոտնձգութեան դէմ ու երկու կառավարութեանց դահլիճները դիւանագիտական բուռն պայքար մը սկսան մղել։ Օսմանցիք Պուքրէշը գրաւեցին, իսկ Ռուսերն ալ 60,000 զօրքով արշաւեցին Վալաքիա։ Երկու գրաւող տէրութեանց այս աստիճան ձգտեալ վիճակը կ'սպառնար դարձեալ վտանգել Եւրոպայի խաղաղութիւնը, երբ, Պալթա-Լիմանի դաշնադրութեամբ՝ սպառնացող փոթորիկը ժամանակի մը համար հեռացաւ։ Այս դաշնադրութեամբ, Մոլտավիոյ և Վալաքիոյ Հոսփոտարները(1) 7 տարուան պայմանաժամով պիտի ընտրուէին Սուլթանին կողմանէ։ Երկու տէրութիւնք, Թուրքիա և Ռուսիա, 30,000ական զօրքով պիտի գրաւէին Դանուբեան երկիրները՝ մինչեւ որ խաղաղութիւնը վերջնապէս վերահաստատուէր։ Նոյնպէս՝ երկու տէրու-

(1) Հոսփոտար Սլաւերէն է և կը նշանակէ իշխան, զինուորական հրամանատար։

թեանց մանաւոր պաշտօնեաներ՝ հակակշիռ պիտի կատարէին տիրող իշխաններու քաղաքական գործառնութեանց վրայ։

Միեւնոյն ժամանակ, իրաւ է թէ Ռուսիա և Աւստրիա պահանջեցին որ, Թուրքիա ապաստանած Ռումէն և Մաճառ յեղափոխականները իրենց յանձնէ, սակայն մեծահոգին Սուլթան Մէճիտ՝ բացարձակապէս մերժեց այս անիրաւ պահանջումը, որով Մաճառ դիւցազն Քօշութ և իր ազատասէր ընկերները լաւագոյն օրեր վայելեցին Օսմանեան ասպնջական հայրենիքին մէջ։

ԽՐԻՄՈՒ կամ ՍԵՎԱՍՏԱՓՈԼԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ներկայ Պատմութեան ընթացքին մէջ որոշակի կերպով տեսանք որ, ԺԷ. դարէն սկսեալ, Օսմ. պետութեան մանաւորապէս Եւր. երկիրները, նիւթական շահու և քաղաքական ազդեցութեան տեսակէտով տեսակ մը պատերազմի դաշտ դարձած էին Եւրոպական կարգ մը մեծ տէրութեանց առջեւ։ Ասոնց մէջ ամենէն աւելի Ռուսական կայսրութիւնն էր որ իր փառատիրական նպատակը մերկապարանոց և գահավէժ կերպով կը ճգնէր իրագործել։ Ռուսիա առիթ չէր կորսնցներ Թուրքիոյ քաղաքական ամբողջութեան հարուած մը տալու, նոր կնճիռ մը մէջտեղ նետելու, անոր քաղաքական ազդեցութիւնը ակարացնելու, անոր զարգացման և յառաջդիմութեան որ և է նախաքայլին առջեւ թումբ մը կանգնելու և և ի հարկին ալ՝ իր կողմանէ խնդիրներ ստեղծելու, որպէս զի կարենար անոնց հետեւանքով քայլ մը աւելի դէպ ի հարաւ տարածել իր երկրակալութեան անյագ տենչը և Թուրքիան տեսակ մը հարկատու իշխանութեան աստիճանին իջեցնելու իր դարաւոր ծրագիրը։ Արդէն տեսանք թէ՝ Ռուսիա ձեռքի տակէ ի՛նչ խաղեր խաղաց Սուլթան Մահմուտի օրով, թէ՝ նիւթապէս որքա՛ն օգտուեցաւ Թուրքիոյ մէջ իրարու յաջորդող ներքին յեղափոխութիւններէն. թէ՝ ի՛նչ նախանձու ոգիով դիտեց Սուլթան Սելիմի և Սուլթան Մահմուտի սկսած և մասամբ ալ ի գործ դրուած զինուորական և վարչական վերանորոգումները այ՛ն երկրին մէջ որ իր ապագայ սեփականութիւնն ըլլալ կը յաւակնէր և ուր սկսուած յառաջդիմական որ և է քայլ՝ յապաղում մը կը նկատէր իր բացորոշ նպատակին իրագործման տեսակէտով։

Հազիւ թէ Դանուբեան պետութիւններու խնդիրը փոխադարձ հաւանութեամբ կարգադրուած էր, և ահա Ռուսիա, բոլորովին նոր խնդիր մը ստեղծեց։

Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց մէջ, մանաւորապէս Հայերէն և Յոյներէն ի զատ, Լատինները ալ դարերէ ի վեր իրենց յատուկ սեփականութիւններն ունէին՝ որոնց վերին պաշտպանութիւնը, 1740ին կնքուած դաշնադրութեամբ, Ֆրանսայի կը պատկանէր։ Սակայն Յոյները, Ռուսիոյ Զարին թելադրութեամբ, հետզհետէ Լատինաց ձեռքէն խլած և իւրացուցած էին անոնց կրօնական Ս. տեղերն և իրաւունքները։ Ուստի, Ֆրանսական կառավարութիւնը դիմեց Սուլթան Մէճիտի և պահանջեց որ 1740ի դաշնադրութեան պայմաններն յարգուին՝ որոնց գոհացում տուաւ Սուլթանը՝ յատուկ յանձնաժողովի մը կատարած քննութեան և այդ առթիւ մատուցած տեղեկագրին համաձայն։ Զարին համար մեծ պարտութիւն մըն էր այս խնդրոյն խաղաղ կարգադրութիւնը որ իր թագուն նպատակը կը չէզոքացնէր։ Ուստի, Օրթոտոքսութեան հանդէպ իբրև թէ ի գործ դրուած այս անիրաւութեան դէմ բողոքեց թէ՛ Սուլթան Մէճիտի, և թէ Անգլիոյ։ Այս վերջինը յանձն առաւ՝ Ֆրանսայի հետ համաձայնելով՝ խնդիրը կարգադրել, երբ յանկարծ, 1853 Փետր. 28ին, իշխան Մէնչիքօֆ, բազմաթիւ հետևորդներով կուգայ Պոլիս և ուղղակի Սուլթան Մէճիտի ներկայանալով, խրոխտաբար կը պահանջէ.

1. Ռուսիոյ հետ գաղտնի դաշնագիր մը կնքել՝ ընդդէմ Անգլիոյ և Ֆրանսայի։

2. Տաճկաստանի Յունադաւանի ժողովրդոց ու Երուսաղէմի մէջ անոնց սեփական սրբավայրերուն պաշտպանութիւնը ուղղակի Ռուսիոյ Զարին յանձնել։ Մէկ խօսքով, կը պահանջէր որ, Թուրքիոյ մէջ գտնուած 12,000,000ի չափ Օրթոտոքս հպատակներու կրօնական ու քաղաքական վերին իշխանութիւնը Ռուսիոյ յանձնուի։

Աւելորդ է ըսել թէ, Սուլթան Մէճիտ և օրուան հետատես կառավարութիւնը՝ Ռուսիոյ այս արտառոց պահանջումը, իբրև գերիշխան Վեհապետի մը արժանապատուութեան անհամաձայն և Օսմ. պետութեան քաղաքական շահերուն տեսակէտով վտանգաւոր, բացարձակապէս մերժեցին: Իսկ Մէնչիքօֆ, հինգ օրուան պայմանաժամը լրանալէ յետոյ, յոխորտանօք մեկնեցաւ Բէթէրսպուրկ: Նիքօլա Ա. արդէն վաղուց իր այլանդակ պահանջումին մերժուելուն և անկասկած ըլլալով իրեն դրացի Բրուսիոյ և Աւստրիոյ աջակցութեան, քանի որ մէկ կողմանէ քեռայրն էր Ֆրետերիկ Վիլհէլմ Թագաւորին և միւս կողմանէ՝ 1849ի Մաճառական յեղափոխութիւնը ինքը ջախջախած ըլլալուն համար, իրաւունք ունէր Աւստրիոյ երախտագիտութեան վրայ, կը յուսար որ իր արեւմտեան դրացիներուն լուռ համակրութեամբ շնորհիւ՝ դիւրաւ պիտի կարողանար «Հիւանդ Մարդ»ը — Թուրքիան — բոլորովին մահացնել:

Սակայն Ռուսիոյ այս յոյսն ի դերեւ ելաւ, որովհետեւ՝ Բրուսիա և Աւստրիա այս պարագային մէջ չէզոք ընթացք մը բռնեցին: Իսկ Վիքթորիա Թագուհին և Նափոլէոն Գ. կայսրը՝ անձնական նամակներով ընդունայն յորդորեցին Ռուսիոյ վեհապետը, որպէս զի անիրաւ պահանջումի մը համար արիւնահեղութեան պատճառ չըլլայ և խնդիրը դիւանագիտական ճամբով կարգադրուի: Ռուսիոյ կայսրը դարձեա՛լ անհամոզելի մնաց և Մէնչիքօֆ զօրավար 150,000 զօրքով՝ Մոլտավիան և Վալաքիան գրաւեց: Այս անօրինակ բռնաբարութեան վրայ, Սուլթան Մէճիտ պատերազմ հրատարակեց Ռուսիոյ դէմ, 1853 Հոկտ. 4ին:

Պաշտօնական երեկոյթի մը մէջ, Նիքօլա Ա. կայսրը, Թուրքիոյ մասին իր ունեցած քաղաքական ծրագիրը բացէ ի բաց կը պարզէ Բեթերսպուրկի Անգլիական դեսպան Սըր Համիլթըն Սեյմըրի՝ հետեւեալ բառերով.

« Nous avons sur les bras *un homme malade, très malade;* ce serait un grand malheur si un de ces jours il devait nous échapper, avant que toutes les dispositions nécessaires fussent prises».

Եւ որ կը պատասխանէ դեսպանը՝ ըսելով.

« C'est à l'homme généreux et fort de ménager l'homme malade.

7. Ռուսաց նպատակն էր՝ Վիտինի վրայ յարձակելով՝ անկէց Նիշի և Սոֆիայի ուղղութեամբ՝ Պալքաններէն դէպ ի հարաւ արշաւել։ Սակայն Օսմանեան սպարապետ և անուանի ռազմավար **Սէրտար Էքրէմ Էօմէր** փաշա, կանխեց թշնամին և ի դերև հանեց անոր յատակագիծը։ Նախ, Վիտինի դիմացն անցնելով՝ Գալաֆաթը գրաւեց, յետոյ՝ Օլթէնիցայի քով Ռուսաց հետ շարունակ երեք օր զարնուելով՝ սոսկալի ջարդ մը տուաւ։ Իսկ երբ Նախիմօֆ Ռուս ծովակալը, մշուշապատ օդէ մը օգտուելով՝ Սինոպի առջև խարսխած Օսմ. նաւատորմը գնաց յանկարծակիի բերելով զարկաւ ու ջախջախեց (30 Նոյ.), այն ատեն Անգլիա և Ֆրանսա 1854ին Ապրիլ 10ին, յարձակողական և պաշտպանողական դաշնակցութիւն մը կնքեցին՝ Թուրքիոյ քաղաքական ամբողջութեան հետ՝ Արեւելքի մէջ իրենց առեւտրական ու քաղաքական շահերը՝ Ռուսիոյ փառասիրական ծայրայեղութիւններուն դէմ պաշտպանելու նպատակաւ։ Արեւմտեան երկու դաշնակից մեծ տէրութեանց ի վերջոյ միացաւ նաև՝ **Սարտենիոյ Թագաւորութիւնը** 6000 զօրքով, սակայն ո՛չ թէ Ռուսիոյ հետ հին կամ նոր հաշիւ մը ունենալուն, այլ աւելի, Արեւմտեան երկու հզօր պետութեանց համակրութիւնը շահելու և անոնց պաշտպանութեանը շնորհիւ՝ իր քաղաքական ապագայ ծրագիրներուն յաջողութիւնը երաշխաւորելու նպատակաւ, ինչ որ միակ և գերագոյն իտէալն էր՝ Իտալացի մեծ հայրենասէր և անուանի քաղաքագէտ **Քավուռ** կոմսին։

Սէրտար Էքրէմ Էօմէր փաշա

8. Ֆրանսական 50,000 զօրաց բանակ մը՝ մարաջախտ Սէնդ-Առնոյի, իսկ Անգլիական 25,000 զօրք՝ Լորտ Րակլանի հրամանատարութեամբ, կ՚անցնին Տարտանէլէն և ցամաքի ճամբով կը յառաջանան դէպ ի հիւսիս, իսկ դաշնակից նաւատորմը կը մտնէ Պոսֆոր։ Սիլիստրէի, Ճուրճովայի, Օլթէնիցայի և Քալաֆաթի նշանակելի պատերազմներուն մէջ՝ Թուրքերը իրենց ցոյց տուած ռազմագիտական ճարտարութեան և չքնաղ արիութեանն համար՝ հաւասարապէս իրենց բարեկամներուն և միանգամայն թշնամիներուն հիացում կ՚ազդեն։

Սակայն Ռուսերը յաջողած էին Րուսճուքի մէջ քանիցս վանել Թրքաց բուռն յարձակումները, երբ դաշնակից զօրաց Վառնա ցամաք ելլելն իմանալով՝ կը մեկնին Մոլտավիայէն ու Վալաքիայէն՝ զորս Աւստրիա առժամապէս կը գրաւէ։

Միայն թէ, մարաջախտ Քանրոպէր, տակաւին թշնամիին դէմ գնդակ մը չարձակած, Տօպրուճայի ճախճախուտներուն մէջ՝ իր արի զինուորներէն 6000ը ժանտախտի զոհ կուտար։

9. Հոս կ՚ամփոփենք, իբր երկու տարի շարունակող և ժամանակակից պատմութեան մէջ ա՛յնքան նշանաւոր եղած այս պատերազմին զինուորական կարեւոր գործողութեանց մէկ համառօտ պատկերը՝ ժամանակագրական հետեւեալ կարգով.

1. Անկլօ-Ֆրանսական տորմիղ մը, Նաբիէ ծովակալին հրամանատարութեամբ, կը մտնէ Պալթիկ և Ռուսական նաւահանգիստներն ու Ալանտ կղզին կը պաշարէ (1854 Օգոստ. 8—16)։

2. Դաշնակիցք, ճամբայ կ՚ելլեն դէպ ի Խրիմ՝ Սեւաստոփոլը պաշարելու համար։ Սեպտ. 20ին տեղի կ՚ունենայ Ալմայի ճակատամարտը՝ ուր Մէնչիքով 40,000 զօրքով կատաղի ընդդիմութիւն մը կ՚ընէ։ Զօրավար Պօսքէ, իր կորիճ Զուավներուն շնորհիւ՝ Պալաքլավայի տի-

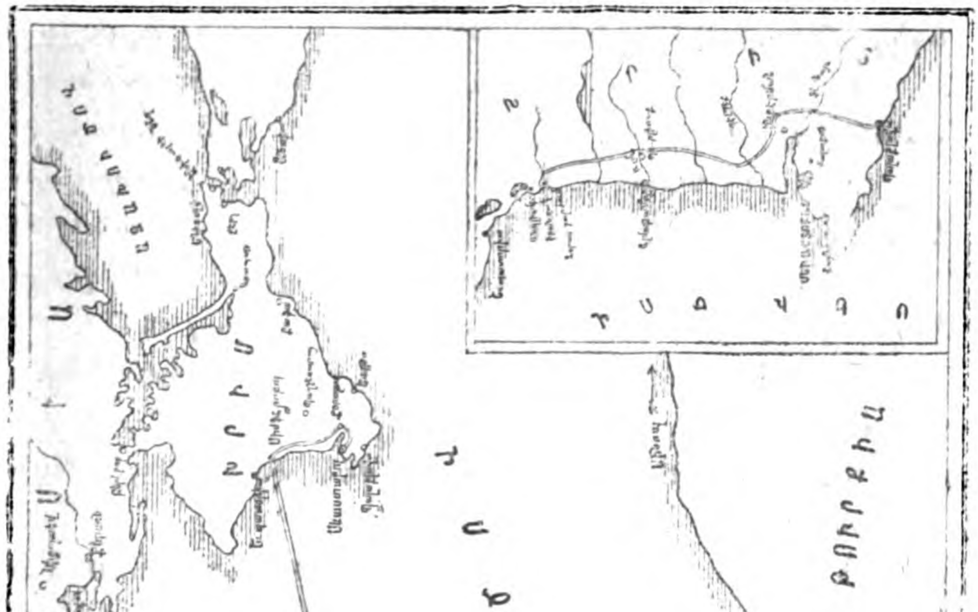

բելով՝ կը հասնի Սեւաստափոլի առջեւ։ Այս պատերազմին մէջ հիւանդանալով կը մեռնի Սէնդ-Առնօ եւ իրեն կը յաջորդէ մարաջախտ Քանրօպէռ (Նկար. 22)։

3. Ռուսք, իրենց տորմիղը Սեւաստափոլի առջեւ կը խորցնեն՝ Թշնամի տորմիղին մուտքն արգիլելու հա-

մար։ Թօթլեպեն և Քօռնիլօֆ, Սեւաստոպոլի վահանը եղող Մալաքօֆի համբաւաւոր ամրոցը կը պաշտպանեն։

4. Դաշնակիցք՝ Պալաքլավայի ճակատամարտը կը շահին՝ Լիփրանդի ռուս զօրապետին դէմ, 25 Հոկտ.)։

5. 1855 Փետր. 17ին, դաշնակիցք յաջորդաբար Եւպատորիայի և Ինքերմանի յաղթանակները կը տանին։

6. Իտալացի Լա-Մառմօրա զօրապետ 6000 զօրքով Պոլիս կուգայ Նեկրօ ծովակալին հետ (Ապրիլ 1).

7. Քանրօպէռի կը յաջորդէ զօրավար Բէլիսիէ (16 Մայիս)։

8. Դաշնակից նաւատորմին մէկ մասը դէպ ի Ազախ ճամբայ կ'ելլէ (24 Մայիս)։

9. Դաշնակիցները Կանաչ Ամրոցին (Mamelon Vert) կը տիրեն (17 Յունիս)։

10. Անկլօ-Ֆրանս. բանակը Մալաքօֆի բերդը գիշերային յարձակումով մը գրաւելու փորձին մէջ կը ձախողի, ահագին զոհեր տալով (18 Յունիս)։

11. Վերջապէս, 1855 Օգոստ. 16 կ'սկսի ընդհանուր և կատաղի յարձակում մը որ կը տեւէ մինչեւ Սեպտ. 8. և Մալաքօֆ կ'անցնի դաշնակիցներուն ձեռքը։ Իրենց կորուսած այս ամենակարեւոր դիրքին վերստին տիրանալու համար՝ Ռուսաց ի գործ դրած գերմարդկային բոլոր ճիգերը ի դերեւ կ'ելլեն և կ'ստիպուին՝ բերդաքաղաքին մէջ գտնուած զօրանոցներն ու վառօդարանները օդը հանելէ յետոյ հեռանալ՝ Կատարինէ Բ.ի տարած յաղթանակներուն իբրեւ կոթող՝ Փօթեմքին զօրապետին կանգնած Սեւաստոպոլ հռչակաւոր բերդաքաղաքէն և ապաստանիլ շրջակայ ամրոցները։

Տասնը մէկ ամիս տեւող այս նշանաւոր պաշարումին և տարուած վճռական յաղթանակի գործին մէջ՝ փառքի ամենամեծ բաժինը կը վիճակէր Ֆրանսական զինուց, և ի մասնաւորի Պօսքէի, Մաք-Մահոնի, և մանա-

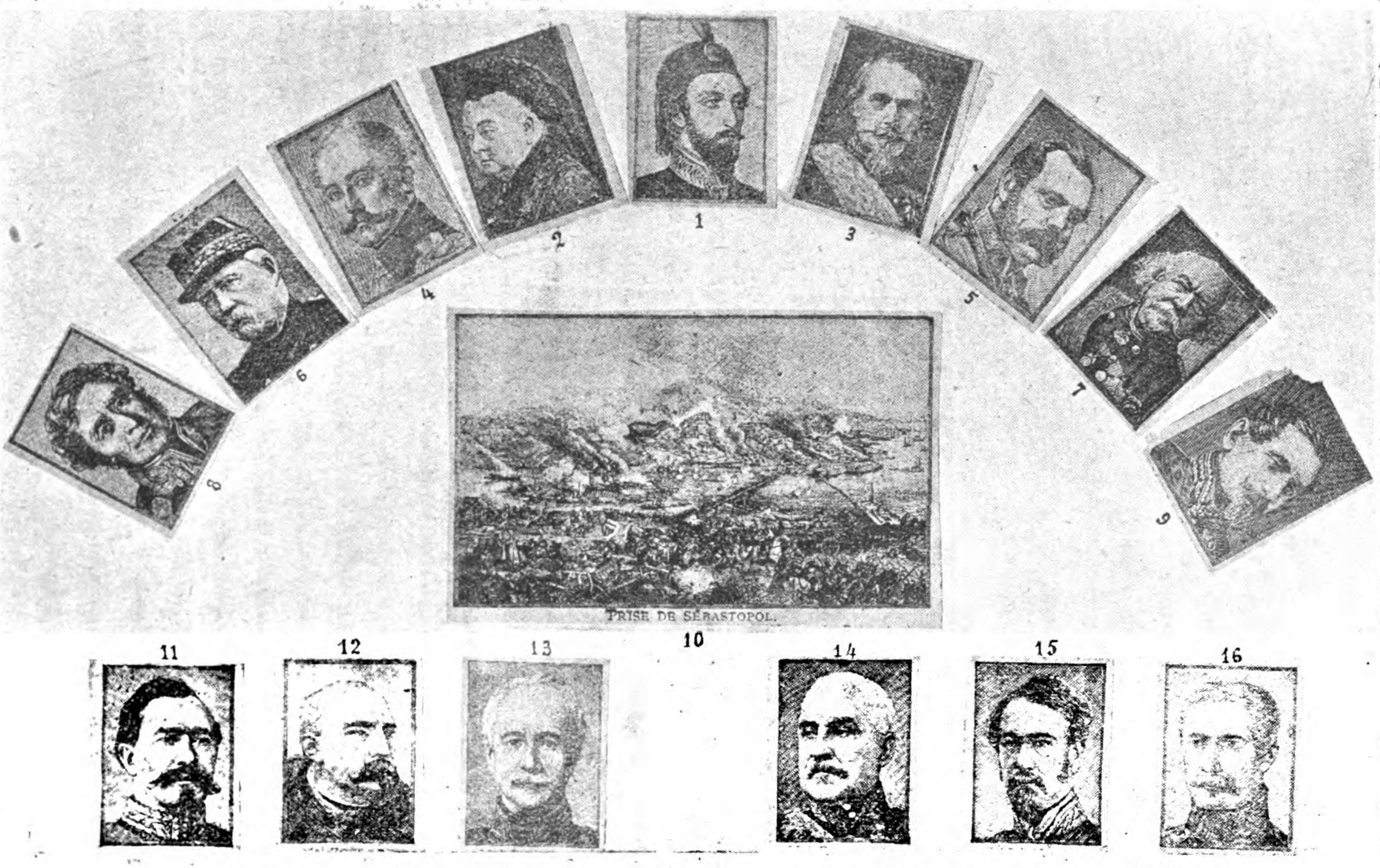

1 Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ.– 2 Վիքթորիա Թագուհի.– 3 Նաբոլէոն Գ.– 4 Նիքոլա Ա.– 5 Ալէքսանդր Ա.– 6 Մարէշալ Մաք-Մահոն.– 7 Մարէշալ Քանռօպէռ.– 8 Լօրտ-Րակլան.– 9 Սէնթ-Առնօ.– 10 Սեւաստափոլի առումը.– 11 Զօր. Պուռպաքի.– 12 Զօր. Պօսքէ.– 13 Կօրչաքօֆ իշխան.– 14 Զօր. Բէլիսիէ.– 15 Զօրավար Նիէլ.– 16 Զօրավար Մէնչիքօֆ։

ւանդ Բէլիսիէի, որ այս առթիւ կոչուեցաւ «Մարաջախտ Ֆրանսայի և Դուքս Մալաքոֆի»։

10. ՓԱՐԻԶԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ (30 Մարտ 1856).—Պատերազմին ամէնէն տագնապալի մէկ շրջանին —Եւպաթորիայի ճակատամարտէն յետոյ (2 Մարտ 1855)— Նիքոլա կայսրը՝ զգացած բուռն յուզումէն մեռած ըլլալով, իր որդին ու յաջորդը Աղեքսանդր Բ. ստիպուած էր, Ռուսիոյ զինուորական պատւոյն համար պատերազմը շարունակել։ Սակայն Սեւաստապոլի անկումէն յետոյ, որ Ռուսիոյ վերջնական պարտութիւնը կը նշանակէր, Աւստրիոյ Ֆրանսուա-Ժոզեֆ կայսրը միջնորդի դեր ստանձնելով՝ կը դիմէ Նաբոլէոն Գ.ի և խաղաղութիւն կ'առաջարկէ։ Նաբոլէոն կ'ընդունի, նկատելով որ «Աղեքսանդր Բ. լոկ ժառանգորդ մըն էր այն վիճակին զոր ինք չէր ստեղծած» ինչպէս ինքը կ'ըսէր, և հաշտութեան նախաշաւիղ պայմանները Վիէննայի մէջ ստորագրուելէ յետոյ, Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Թուրքիոյ, Աւստրիոյ, Բրուսիոյ և Սարտինիոյ ներկայացուցիչներուն միջեւ, 1856 Մարտ 30ին, Բարիզի մէջ կը կնքուի այն նշանաւոր դաշնագրութիւնը՝ որու գլխաւոր տրամադրութեանց համեմատ.

1. Դեսպանախորհուրդը կը ճանչնար ու կ'երաշխաւորէր Օսմ. պետութեան անկախութիւնն ու հողային ամբողջութիւնը.

2. Տարտանէլի եւ Պոսֆորի նեղուցները փակուած պիտի ըլլային բոլոր տէրութեանց պատերազմական նաւերուն առջեւ.

3. Ռուսիա եւ Թուրքիա՝ Սեւ Ծովու վրայ զինուորական նաւարաններ չպիտի ունենային.

4. Ռուսիա՝ Պեսարապիոյ մէկ մասին հետ՝ Դանուբի գետաբերանը Թուրքիոյ պիտի թողուր.

5. Վալաքիա, Մոլտավիա եւ Սերպիա՝ ուղղակի Օսմ.

զերիշխանութեան ներքեւ՝ ինքնօրէն հարկատու իշխանութիւններ կ'ըլլային .

6 . Սեւ Ծովը ազատ պիտի ըլլար ամէն տէրութեանց վաճառական նաւերուն առջեւ .

7 . Ասիական բաժնին մէջ՝ Ռուսիոյ գրաւած քաղաքները Թուրքիոյ պիտի վերադարձուէին .

8. Դանուբ գետի նաւարկութիւնը ազատ կը հռչակուէր եւ Միջազգային Յանձնաժողով մը հակակշիռ պիտի կատարէր՝ նաւարկութեան կանոնաւորութեանը համար ի գործ դրուելիք գործառնութեանց վրայ:

Այսպէս, Ռուսիա՝ հակառակ իր ծայրայեղ յոխորտանքին, հակառակ իր ձեռնարկած այս անիրաւ պատերազմին կրօնական հանգամանք մը տալով՝ Թուրքիոյ Օրթոտօքս իշխանութիւններն եւ հպատակ ժողովուրդները ձեռքի տակէ ապստամբութեան յորդորած ըլլալուն, հակառակ «Հիւանդ Մարդ»ը վերջնապէս մահացնելու համար ի գործ դրած իր բուռն եւ արտակարգ ճիգերուն, այս անգամ ալ չէր յաջողած իր փառասիրական նպատակին հասնիլ, շնորհիւ Արեւմտեան երկու մեծ եւ ազատական պետութեանց կորիճ զաւակներուն թափած արեանը, որով Օսմ. պետութիւնը այս անգամ ալ կըրցած էր իր գոյութիւնը պահպանել՝ Եւրոպական տէրութեանց շարքին մէջ ։

Սուլթան Մէճիտ եւ իր լուսամիտ նախարարութիւնը շատ լաւ կ'զգային այս կարեւոր պարագան եւ իրենց երախտագիտութիւնը գործով ալ ապացուցանելու ու Եւրոպայի ամէնէն արդար եւ անխուսափելի պահանջումին գոհացում տալու համար. Սուլթան Մէճիտ, նոր Խաթթը Հիւմայունով մը՝ կրկին անգամ կ'երաշխաւորէր Օսմ. պետութեան Քրիստոնեայ հպատակաց կեանքի, ինչքի եւ պատուոյ ապահովութեան հետ՝ օրինաց առջեւ հաւասարութիւնը եւ ազատ կիրառութիւնը անոնց ազ-

-գային եւ կրօնական առանձնաշնորհմանց։ Բայց դժբախտաբար՝ այս ամէն իղձերն ու գրաւոր խոստումները դարձեա՛լ մնացին մեռեալ տառ եւ դարձեա՛լ մնացին անհետեւանք խոստումներ։

Բարիզի դաշնագրութենէն տարի մը յետոյ կը մեռնէր՝ ժամանակակից Թուրքիոյ մեծագոյն անձնաւորութիւններէն մէկը եղող անուանի Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա՝ —Երիտասարդ Թուրքիոյ բո՛ւն հիմնադիրը— որու կը յաջորդէին իր ձեռնասուն երկու արժանաւոր աշակերտները, Ալի եւ Ֆուատ փաշաները, որոնք Մէճիտեան (վերջին) եւ Ազիզեան շրջաններուն մէջ Եւրոպական համբաւ մը վայելեցին՝ փոփոխակի իբրեւ Մեծ Եպարքոս եւ Արտաքին գործոց նախարար, իրենց վարած կարեւոր պաշտօններով։

Այս երկու լուսամիտ պետական անձերն ալ, թէպէտ լուրջ ջանքեր ըրին Օսմ. պետութիւնը քաղաքական արտաքին միջամտութենէ զերծ պահելով՝ Եւրոպայի համակրութիւնը վայելելու համար, սակայն տիրող տարրին մոլեռանդութիւնն ու ցեղային հակառակութիւնները՝ տակաւին բաւական պիտի զբաղեցնէին Օսմ. պետութիւնը եւ յառաջ պիտի բերէին արտաքին միջամտութիւններ։

11. ԱՐԱԲԻՈՅ եւ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՋԱՐԴԵՐԸ.— Այսպէս, Հիճազ գաւառի Ճիտտէ նաւահանգստին մէջ, Իսլամ ուխտաւորներու եւ տեղացի Տէրվիշներու միջեւ 1857ին տեղի ունեցած խռովութեան մը հետեւանքով, բազմաթիւ Քրիստոնէից հետ՝ կը ջարդուէին նաեւ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ հիւպատոսները։ Ուստի, երկու պետութեանց միացեալ տորմիղ մը կը ռմբակոծէ Ճիտտէն եւ ջարդին հեղինակները տեղւոյն վրայ կախաղան հանուելով, խնդիրը կը փակուի։

Ասոր կը յաջորդէ Լիբանանու կոտորածը։ Ինչպէս

տեսանք, 1841էն ի վեր, Լիբանանի Քրիստոնեայ Մարոնիներու և Իսլամ Տիւրզիներու միջև գոյութիւն ունեցող մահացու ատելութիւնը երթալով սաստկանալու վրայ էր, երբ, քաղաքական պարագաներու բերմամբ և Խաթթը Հիւմայուններով Քրիստոնէից խոստացուած ազատութիւնները մէկ կողմէն, իբրև Կաթոլիկ Ֆրանսայի կողմանէ Մարոնիներու վայելած պաշտպանութիւնը միւս կողմանէ, աւելի գրգռեցին Տիւրզիներու մոլեռանդութիւնը, որ 1860ին յանգեցաւ ահռելի կոտորածի մը և ծանր համեմատութիւններ առնալով՝ տարածուեցաւ նաև մօտակայ բազմամարդ քաղաքներուն մէջ։ Տակաւին չորս տարի առաջ և յանուն Թուրքիոյ Քրիստոնեայ տարրին պաշտպանութեան՝ Արևմտեան երկու մեծ տէրութիւններուն թափած արիւնը հազիւ թէ ցամքած, և Թուրքիոյ կողմանէ տրուած հանդիսաւոր խոստումներուն՝ ահռելի հակասութիւն մը կը դառնային այս քստմնելի ոճիրները, որոնց համար իրաւամբ յուզուեցաւ համօրէն Եւրոպա և գոհացում պահանջեց։ Ուստի, Բարիզի մէջ գումարուած դեսպանախորհուրդին տուած որոշմանն համեմատ, Նաբոլէոն Գ.ի կառավարութիւնը 6000 զինուոր ցամաք հանեց դէպ ի Լիբանան։ Սակայն Սուլթան Մէճիտ, փութաց անմիջապէս գոհացում տալ Եւրոպայի իրաւացի պահանջումին և Ֆուատ փաշայի նախագահութեան ներքև Քննիչ Յանձնաժողով մը ղրկեց Լիբանան՝ ուր տեղւոյն վրայ կատարուած անաչառ քննութեամբ երևան ելաւ որ, այս բարբարոսական եղեռնին թելադրիչ և լռին հանդիսատեսները եղած էին՝ Պէյրութի կուսակալ Խուրշիտ և մանաւանդ՝ զինուորական հրամանատար մարաջախտ Ահմէտ փաշաները։ Ուստի, առաջինը մշտնջենական բերդարգելութեան մէջ, իսկ վերջինը՝ իր բազմաթիւ մեղսակիցներուն հետ կախաղանի վրայ քաւեցին իրենց քաջալերած այս քստմնելի ոճիրը։

Այս կոտորածին առթիւ է որ, Ճէզայիրի նախկին համբաւաւոր Էմիր Աբտ-իւլ-Գատըր, բազմաթիւ Քրիստոնէից կեանքն ու ստացուածքն ազատեց՝ եւ որու համար Ֆրանսայի կայսեր կողմանէ արժանացաւ Պատուոյ Լէգէոնի Մեծ պատուանշանին։

Իսկ Լիբանան, մանաւորապէս Նաբոլէոնի ի գործդրած ազդեցութեամբ, Բ. Դրան կողմանէ ներկայացուելիք ու Եւրոպայի հաւանութեամբ վաւերացուելիք Քրիստոնեայ կուսակալի մը ներքեւ՝ կ՚ըլլար Արտօնագեայ Կուսակալութիւն (Վիլայէթը Մուսթագիլ)։

12. Այս ցաւալի դէպքէն քիչ յետոյ. 1861 Յունիս 25ին մեռաւ Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ՝ որու 22 տարուան իշխանութիւնը՝ ներքին բարեկարգութեանց սկզբնաւորութիւններու, Քրիստոնեայ տարրին ի նպաստ եւ չգործադրուած հանդիսաւոր խոստումներու, Եւրոպայի գործօն միջամտութեան, եւ Հին ու Երիտասարդ Թուրքիոյ փոխանցման շրջանը եղած էր։

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ՒՒԼ-ԱԶԻԶ

(Հիճրէթի՝ 1277—1293.— Քս.ի 1861—1876)

1. *Սուլթան Ազիզի իշխանութեան առաջին տարիները.— 2. Ներքին խռովութիւններ. Սերպիա. Ռումանիա և Յունաստան.—*3. *Ալի և Ֆուատ փաշաներու կատարած կարեւոր դերը.—* 4. *Ֆրանքօ-Բրուսիական պատերազմէն յետոյ՝ Թուրքիոյ մէջ Ռուսիոյ ձեռք բերած ազդեցութիւնը.— Զօրավար Իկնաթիէվ և Մահմուտ Նէտիմ փաշա.—* 5. *Բանակին և Նաւատորմին վերակազմութիւնը, Սուլթան Ազիզի շռայլութիւնները.— Հէրսէք Պոսնայի և Պուլկարիոյ ապստամբութիւնը*.—7. *Երիտասարդ Թուրքերու գործունէութիւնը և Սուլթան Ազիզի գահընկէցութիւնը։*

---

1. *Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտի յաջորդեց իր կրտսեր եղբայրը ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ՒՒԼ-ԱԶԻԶ, որ* 32 *տարեկան էր երբ գահ բարձրացաւ։*

Սուլթան Ազիզ, իր գահաժառանգութեան շրջանին մէջ՝ տէրութեան քաղաքական գործերէն բոլորովին ձեռնպահ մնացած ըլլալը՝ Իսլամ յետադէմ դասակարգին այն յոյսը ներշնչած էր թէ, նոր Սուլթանը՝ Հին Թուրքիոյ պահպանողական գաղափարներուն հաւատարիմ աւանդապահ մը պիտի ըլլար, տարամերժելով Եւ-

րոպական այն նորութիւնները որոնք — իրենց կարծիքով — նախատինք էին Թրքական բարուց և մահմեդական աւանդութեանց։ Հին Թուրքիոյ պաշտպան կուսակցութիւնը հաշտ աչօք չէր դիտած Թանզիմաթի հաստատութիւնը, Քրիստոնէից տրուած առանձնաշնորհումները, (Սուլթան Մէճիտի՝ Սան-Սթէֆանօյի մէջ Տատեաններու բնակարանը օրերով հիւր մնալը), իր իւղաներկ կենդանագիրը նկարել տալը, Հայու մը — Տիվիթճեան Յակոբ էֆ. — իրեն Ֆրանսերէնի ուսուցիչ ունենալը ևն.։ Մէկ խօսքով, և մի՛շտ յետադէմ տարրին համոզմամբ, Մահիկին խոնարհումը՝ Խաչին տարած յաջորդական յաղթանակներուն հետևանքով։

Սակայն բարեբախտաբար, Հին գլուխներու այս ամէն ակնկալութիւններն՝ ի դերև ելան, որովհետև Ապտ-իւլ-Ազիզ ո՛չ միայն իր նախորդին ձեռնարկած բարենորոգութեան գործին հաւատարիմ աւանդապահ մը եղաւ, այլ և՝ անոր երկրաշէն խորհուրդներուն գործակից լուսամիտ նախարարները իրենց կարևոր պաշտօններուն մէջ վերահաստատեց և իր իշխանութեան առաջին տարիները եռանդուն պաշտպանութիւն մը ընծայեց՝ Օսմ. հայրենիքին վերածնութեան գործին։

Սուլթան Ազիզ, հաւատարմաբար յարգեց Եւրոպայի հետ Օսմ. պետութեան ունեցած յանձնառութիւնները և Իտալիոյ, Անգլիոյ ու Պէլճիգայի հետ՝ ազատական սկզբունքներու վրայ հիմնուած առևտրական դաշնագիրներ կնքեց։ 1862ին, Ֆուատ փաշա Մեծ Եպարքոսութեան պաշտօնն ստանձնելով՝ Օսմ. պետութեան համար և առաջին անգամն ըլլալով Պիւտճէի դրութիւնը սահմանեց, որ սակայն տևականութիւն չունեցաւ։ Նոյնպէս՝ փորձ մը ըրաւ Վագըֆը ջնջելու, բայց Իսլամ մոլեռանդ դասակարգին յայտնի խլրտումներուն պատճառաւ՝ չկրցաւ այս կարևոր ծրագիրը գործադրել։

2. ՆԵՐՔԻՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—Ռուսիա, Խրիմու պատերազմին պարտութեան արատը մաքրելու և իր կորուսած ազդեցութեան վերստին տիրանալու նպատակաւ, սկսած էր իր աւանդական քաղաքականութիւնը նորէն ձեռք առնել, այսինքն՝ իր քաղաքական ծրագիրներուն յաջողութեան յառաջապահները եղող Պալքանեան պետութիւնները ձեռքի տակէ գրգռելով՝ Թուրքիոյ խաղաղ զարգացման առջև խոչնդոտներ յարուցանել։ Այսպէս, 1861ին, ՄՕՆԹԷՆԷԿՐՕ և Հերսէքովին կ'ապստամբին, սակայն Էօմէր և Հիւսէյին Աւնի փաշաները Չէթինէ մտնելով՝ ազդու դաս մը կուտան Ռուսիոյ այս չփացած որդեգրին։

ՍԵՐՊԻԱ, որ Բարիզի Դաշնադրութեամբ ինքնօրէն իշխանութիւն մը եղած էր, 1862ին Եւրոպական նոր միջամտութեան մը տեղի տուաւ։ Նոյն տարին, Սերպերը կը յարձակին բերդաքաղաքներու մէջ բնակող Թուրքաց վրայ և կոտորած կ'ընեն։ Ասոր վրայ, Պէլկրատի միջնաբերդէն Օսմ. պահակազօրքը կ'սկսի քաղաքը ռմբակոծել։ Այս դէպքը մեծ յուզում կը պատճառէ Եւրոպայի մէջ ու Կ. Պոլիս գումարուած Դեսպանախորհուրդը կ'արգիլէ բերդաքաղաքներու մէջ Թուրքաց բնակութիւնը և բաց ի Պէլկրատէն, մնացեալ բերդերը կը յանձնուին Սերպիոյ։ Նոյնպէս՝ 1867ին, Թուրքիա իր զօրքը բոլորովին ետ կանչեց Սերպիայէն, որ այդ թուականէն սկսեալ՝ եղաւ հարկատու ինքնօրէն իշխանութիւն։

Միեւնոյն ատեն՝ ՄՈԼՏԱՎԻԱ և ՎԱԼԱՔԻԱ ևս քաղաքական նոր կազմակերպութիւն մը կ'ստանային։ Ծագումով Լատինական ցեղէ, իսկ կրօնքով Յունադաւան այս երկու իշխանապետութիւնները՝ փոխադարձ համաձայնութեամբ Հոսփոտար ընտրած էին Քուզա գնդապետը զոր Բ. Դուռը վաւերացուցած էր։ Այս թուակա-

նէն սկսեալ՝ երկու երկիրները առին ՌՈՒՄԱՆԻԱ անունը և Պուքրէշ եղաւ իրենց Մայրաքաղաք։

Իշխան Քուզա՝ իր հայրենիքին տնտեսական, կրթական ու զինուորական մակարդակը բարձրացնելու համար գնահատելի ջանքեր ըրաւ և 1865ին՝ Ռումէն եկեղեցին Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքին հոգեւոր իրաւասութենէն անջատելով ազգայնացուց և առանձին Սինոդ մը կազմեց։

ՅՈՒՆԱԿԱՆ նորածին թագաւորութիւնն ալ չփոթութիւններէ զերծ չէր։ Ղրիմու պատերազմին ժամանակ, Յոյները, Ռուսիոյ թելադրութեամբ՝ փորձեր մը ընել ուզեցին՝ Թուրքիոյ տագնապալի վիճակէն նիւթապէս օգտուելու համար, բայց դաշնակից տէրութեանց կողմանէ արգիլուեցան։ Միւս կողմանէ, Օթոն, չուզեց Ռուսիոյ նենգամիտ խորհուրդներուն խաղալիկ դառնալ և այս պատճառաւ իր ժողովրդականութիւնը կորսնցնելով՝ 1862ին հրաժարեցաւ և իրեն յաջորդեց Տանիմարքայի Քրիստիան թագաւորին որդին Ժորժ Ա։

Նորընտիր թագաւորը իր ժողովուրդին ազգայնամոլութիւնը գգուելու նպատակաւ և դարձեա՛լ Ռուսիոյ թելադրութեամբ՝ Կրետէն Յունաստանի կցելու խնդիրը արծարծեց։ 1866ին սկսաւ Կրետէի ապստամբութիւնը որ շարունակ երկու տարի տեւեց և Օսմանցիք, անմատոյց կիրճերու ու երկնաբերձ լեռներու ծալքերուն մէջ կռուող ապստամբները դժուարաւ կրցան զսպել։ Վերջապէս, Մեծ Եպարքոս Ալի փաշա, սպարապետ Հիւսէյին Աւնի փաշայի հետ անձամբ գնաց Կրետէ՝ ուր իր խոհական ընթացքով և անմիջապէս ի գործ դրուելիք բարենորոգմանց խոստումներով, յաջողեցաւ ապստամբութեան հեղինակները սիրաշահիլ և գոնէ ժամանակի մը համար խաղաղութիւնը վերահաստատել, Ինքնօրէն Կուսակալութեան մը սկզբունքներուն վրայ

հիմնուած ամէն առաւելութիւններով օժտելով Կրետացի ժողովուրդը։

1868ին, Բարիզի մէջ գումարուած դեսպանախորհուրդը պարտադրեց Յունաստանը որ վերջ տայ Կրետէի մասին իր ունեցած յաւակնութեանց եւ զինուորական առաքումները դադրեցնէ։

3. Տէրութիւնն զբաղեցնող ներքին այս տագնապներէն պահ մը ազատելէ յետոյ, Ալի եւ Ֆուատ հայրենասէր նախարարները ձեռնարկեցին ներքին կենսական բարենորոգումներու։ Մանաւորապէս մեծ մղում տուին դաստիարակութեան գործին, տէրութեան կարեւոր կեդրոններուն մէջ բանալով նախնական, մասնագիտական ու բարձրագոյն վարժարաններ։

Այս թուականին է որ (1868) բացուեցաւ նաեւ Կալաթա Սէրայի Լիսէն (Մէքթէպը Սուլթանի), որ Իսլամ եւ Քրիստոնեայ բազմաթիւ զարգացած սերունդներ նուիրած է պետութեան, որու մէջ կարեւոր պաշտօններ վարած են եւ ցարդ կը վարեն[1]։

Նոյնպէս. Ալի եւ Ֆուատ փաշաներու նախաձեռնութեամբ է որ այս շրջանին կազմուեցաւ Պետական Խորհուրդ (Շուրայի Տէվլէթ) անուն Իսլամ եւ Քրիստոնեայ անդամներէ բաղկացած Բարձրագոյն ժողով մը՝ որու նախագահ կարգուեցաւ Օսմ. Սահմանադրութեան ապագայ հիմնադիր մեծանուն Միտհաթ փաշա։ Տէրութեան ցամաքային ամբողջութիւնը իր վարչական կազմակերպութիւնն ստացաւ։ Կուսակալութիւններն ունեցան իրենց ստորաբաժանումները (Սանճագ, Գազա, Նահիյէ, Միւտիրիյէթ), իւրաքանչիւրը իր դատական եւ

(1) Կրթական այս բարձրագոյն հաստատութեան հիմնարկութեանը բարոյապէս մեծ սատար եղած են՝ նոյն թուականին Ֆրանսայի կրթական նախարար եւ մեծանուն պատմագէտ Վիգթոր Տիւրիւ, ինչպէս նաեւ՝ Գ. Գ. Գուրք եւ Տը Սալվ։

զինուորական ուրոյն իշխանութիւններով ։ Օսմ . բանակը նորանոր հրացաններով ու թնդանօթներով օժտուեցաւ . իսկ նոր Թուրքիոյ ծովային զօրութեան հիմնադիրը եղած է Սուլթան Ազիզ՝ իր կազմած նոր դրութեամբ զրահաւորներու պատկառելի տորմիղովը ։

Օսմ . վեհապետաց մէջ առաջինը եղած է Սուլթան Ազիզ , որ 1868ին Եւրոպա ճամբորդելով՝ ամենուրեք համակիր ընդունելութեան առարկայ եղաւ և անձամբ տեսաւ քաղաքակրթութեան հրաշալիքներուն հետ , տիպար կառավարութեանց էական պայմանները ։

4 . Ֆրանքօ-Բրուսիական պատերազմէն յետոյ (1870—1871) , երբ մէկ կողմանէ Արեւելքի մէջ Ֆրանսայի ունեցած դարաւոր ազդեցութիւնը կը ջախջախուէր , միւս կողմանէ Ռուսիա , առիթէն օգուտ քաղելով , իր նախարարապետ իշխան Կորչաքոֆի միջոցաւ՝ Բարիզի դաշնագրութեան մէջ իրեն նպաստաւոր փոփոխութիւններ պահանջելով՝ Թուրքիոյ հետ նորէն խաղի կ'ելլէր ։ Ալի և Ֆուատ փաշաները , որոնցմէ կ'ակնածէր Սուլթան Ազիզ , մեռած էին նոյն տարին , այնպէս որ , Ռուսիոյ դեսպանը , Զօրավար Իկնաթիեվ , ազատ ասպարէզ գտնելով՝ յաջողած էր Սուլթան Ազիզի մտերմութիւնն ու անսահման վստահութիւնը շահելով՝ տեսակ մը պալատական խորհրդականի դերն ստանձնել՝ գրեթէ ուղղակի ինքը վարելով Տաճկաստանի ճակատագիրը՝ ի նպաստ Ռուսիոյ շահերուն ։ Բնական էր որ Սուլթան Ազիզ յանձն չպիտի առնէր կառավարութեան ղեկը յանձնել այնպիսի նախարարութեան մը , որ հակառակ ընթացք մը բռնէր՝ հանդէպ Ռուսական քաղաքականութեան և անոր ներկայացուցչին , որ ամենակարող էր Թուրքիոյ մէջ ։ Այս պատճառաւ՝ նախարարական յաճախակի փոփոխութիւններ տեղի կ'ունենային և Մահմուտ Նետիմ փաշա , իբրեւ Ռուսիոյ մարդը , Սուլթանին համար ամէնէն վստահելի

անձը և Ռուսիոյ դեսպանին ձեռքը գործիք դարձած նախարարապետն էր։

5. Սուլթան Ազիզ, իր իշխանութեան վերջի տարիները բոլորովին անձնատուր եղած էր Հարէմական կեանքի զուարճութեանց, անձնական հաճոյքներու, ծիծաղելի զբօսանքներու, չռայլ և անխորհուրդ ծախքերու՝ զորս Իկնաթիէվ անուղղակի կերպով կը քաջալերէր՝ աւելի փութացնելու համար Թուրքիոյ գահավէժ անկումը։

Բացի Ղրիմու պատերազմին ատեն Սուլթան Մէճիտի Եւրոպայէ կնքած 200 միլիոն ֆր.ի փոխառութենէն, Սուլթան Ազիզ, իր իշխանութեան 16 տարիներու շրջանին մէջ Եւրոպայէ յաջորդաբար փոխառութիւն ըրած է վեց միլեառ ֆրանք՝ որու մէկ մասը յատկացուց Բանակին և Նաւատորմին վերակազմութեան, մէկ մասը՝ քէօշկերու, պալատներու և ճամբաներու շինութեան, իսկ մնացեալը՝ իր անձնական հաճոյից և անվերջ ու կործանարար չռայլութիւններու։

Մահմուտ Նէտիմ փաշա

6. Այսպէս, տէրութիւնը կը հեծէր ամենածանր պարտքերու ներքև, պետական վարկը կորսուած էր, պաշտօնեայք ամսական չէին կարող ստանալ և Կեդրոնի կառավարութեան ապիկարութենէն օգուտ քաղելով՝ գաւառաց կուսակալները տեղացի Քրիստոնեայ ժողովուրդները ծանր տուրքերու և զուլումներու կ'ենթարկէին։ Մէկ խօսքով՝ անհանդուրժելի դարձած ձած էր Թուրքիոյ այս վիճակը, երբ 1875ին ապստամբութիւնը ծայր տուաւ նախ Հէրսէկ Պօսնաէն։ Կառավարութիւնը չկրցաւ զսպել այս ապստամբութիւնը

և Սուլթան Ազիզ նոր ֆէրմանով մը բարենորոգումներ խոստացաւ։ Սակայն ապստամբները ասով չգոհացան, որով՝ Աւստրիոյ Նախարարապետ Կոմս Անտրասի, Ռուսիոյ և Գերմանիոյ հետ համախորհուրդ, 1875 Դեկտ. 30ին Բ. Դրան կը ներկայացնէր հիմնական բարենորոգմանց ծրագիր մը՝ Եւրոպական տէրութեանց հսկողութեան ներքեւ գործադրելի։ Թուրքիա մերժեց այս պահանջումը՝ որու յաջորդեց Պուլկարիոյ ապստամբութիւնը 1876ի Ապրիլին։ Այս շարժումը սոսկալի կերպով գրգռեց Եւր. Թուրքիոյ Իսլամ տարրին մոլեռանդութիւնը՝ որու զոհուեցան, բաց ի հազարաւոր Քրիստոնեաներէ, նաեւ՝ Սէլանիկի մէջ՝ Գերմանիոյ և Ֆրանսայի հիւպատոսները։ Այս ծանրակշիռ դէպքերուն հանդէպ, Եւրոպական վեց Մեծ տէրութեանց դաշնակից նաւատորմիղները կուգան Պէշիքա՝ իրենց հայրենակիցները պաշտպանելու համար։ Այս դէպքերը իրենց հակահարուածը կ՚ունենան նաեւ Մայրաքաղաքին մէջ՝ ուր կը գտնուէին երկու հակընդդէմ կուսակցութիւններ, Ապտ-իւլ-Ազիզ, որ կը նկատուէր իբրեւ գլխաւոր խոչընդոտ ամէն բարենորոգման, իսկ միւսը՝ Երիտասարդ Թուրքերու (Ժէօն Թիւրք) կուսակցութիւնը՝ որու պետն էր Միտհաթ փաշա։

7. Եպարքոս Մահմուտ Նէտիմ փաշա, կէս մը տիրող տագնապալի վիճակին —որու մէջ պատասխանատուութեան մեծ բաժին մ'ունէր— և կէս մըն ալ՝ Երիտասարդ Թուրքերու կողմէն Սուլթանին վրայ ի գործ դրուած ճնշումներուն հետեւանքով, կ'ստիպուի հրաժարիլ և իրեն կը յաջորդէ Մէհէմմէտ-Րիւշտի փաշա (1876 Մայիս 17)։ Սակայն Եպարքոսական այս փոփոխութիւնը չզօրեց կասեցնելու Եւրոպական տէրութեանց ծանր սպառնալիքները՝ որոնց հանդէպ՝ օրուան գլխաւոր նախարարները —Մէհէմմէտ Րիւշտի, Միտհաթ, Հիւսէյին Աւնի և Տամատ Մահմուտ փաշաները— սպառ-

նացող անխուսափելի վտանգէն Օսմ. հայրենիքը փրկելու համար, կ'որոշեն գահընկէց ընել զՍուլթան Ազիզ և այս իմաստով, Շէյխ-իւլ-Իսլամ Հասան Խայրուլլահ էֆէնտիէ Ֆէթվա մը ստանալով՝ կը գործադրեն իրենց ծրագիրը (1876 Մայիս 30) և ի գահ կը բարձրացնեն Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտի անդրանիկ որդին ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Ե.ը։

Ահաւասիկ, Մէհէմմէտ Րիւշտի և Միտհաթ փաշաներուն՝ կողմանէ Սուլթան Ազիզի գահընկէցութեան

Մէհէմմէտ Րիւշտի փաշա

Հիւսէյին Ավնի փաշա

համար, Շէյխ-իւլ-Իսլամին մատուցուած Հարցարանին և տրուած Ֆէթվային պատճէնը.

ՀԱՐՑՈՒՄ .— «Եթէ, Հաւատացեալներու Առաջնորդը (Սուլթան-Խալիֆէն) անխորհուրդ ընթացքի մը հետեւի,
Եթէ, կառավարելու համար անհրաժեշտ եղած քաղաքական ծանօթութիւններէ զուրկ ըլլայ.
Եթէ, տէրութեան գանձուն ի վնաս կործանարար անձնական շռայլութիւններ ընէ,
Եթէ, իր իշխանութեան շարունակութիւնը աղէտալի հետեւանքներու պատճառ ըլլայ, պէ՞տք է գահընկէց ընել, ԱՅՈ՛. կամ ՈՉ»։

ՊԱՏԱՍԽԱՆ.— Ըստ Շէրիի օրինաց, ԱՅՈ՛։

ՀԱՍԱՆ ԽԱՅՐՈՒԼԼԱՀ

Սուլթան Ազիզ, որ իր գահընկէցութենէն յետոյ նախ Թօփ Գափուլի պալատը և ապա Չրաղան փոխադրուած էր, 12 օր յետոյ՝ մկրատով մը իր բազկերակը բանալով անձնասպան եղաւ։

Սուլթան Աբտ-իւլ-Ազիզ, թէպէտ տարապայման կերպով հաճոյասէր և զուրկ էր քաղաքական հեռատեսութենէ՝ որով ենթակայ եղաւ արտաքին թելադրանաց և տէրութիւնը ենթարկեց տնտեսական ու քաղաքական տագնապներու, սակայն, իր բնածին ազնուասրտութեամբ, իր երջանկայիշատակ հօր և մեծ հօրը նման անկեղծ հայասիրութեամբ, ազատական գաղափարներով և մանաւանդ վեհապետի մը արժանավայել իր անսահման վեհանձնութեամբը՝ ամենէն աւելի սիրուած, պատկառազդու և համակրելի Սուլթաններէն մէկը եղած է։

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Ե.

(30 Մայիս—31 Օգոստոս 1876)

Սուլթան Ազիզի յաջորդեց՝ Աբտուլ-Մէճիտի անդրանիկ որդին ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Ե. որ 36 տարեկան էր երբ գահը ելաւ։

Իր գահաժառանգութեան շրջանին մէջ իսկ, Եւրոպայի համակրութիւնը վայելող և իր խնամեալ դաստիարակութեամբ, լեզուագիտութեամբն ու լուսամիտ գաղափարներով՝ ժողովուրդին մեծամեծ յոյսեր ներշնչող այս պատուական Սուլթանը, դժբախտաբար ի բնէ մելամաղձոտ, ջղագրգիռ և տարապայման երկչոտութեան մը ենթակայ էր արդէն, երբ իր հօրեղբօր գահընկէցութեան և անձնասպանութեան անակնկալ պարագաներուն՝ 12 օր յետոյ եկաւ աւելցաւ՝ Սուլթան Ազիզի աներորդի և անոր թիկնապահներէն Չէրքէզ Հասանի վրէժխնդրական գիշերային ահաւոր եղեռնագործութիւնը Ծպարքոս Միտհաթ փաշայի ապարանքին մէջ՝ ուր անխնայ խողխողուեցան՝ սպարապետ Հիւսէյին Աւնի, Ար-

տաքին գործոց Նախարար Ռէշիտ փաշաները, քանի մը սենեկապաններ և զինուորներ։ Միտհաթ, և նոյն պահուն Նախարարական խորհուրդին մասնակցող միւս փաշաները Հարէմ ապաստանելով՝ կըցան կեանքերնին ազատել։ Իսկ ոճրագործը, գրեթէ մահամերձ էր արդէն, երբ յաջորդ օրը, Սուլթան Պայազիտի հրապարակին մէջ կախաղան հանուեցաւ։ Միայն թէ, իրարու յաջորդող և մանաւանդ այս վերջին արիւնալի դէպքը խորապէս ազդեցին Սուլթան Մուրատի արդէն՝ իսկ վատառողջ կազմութեան վրայ ու ենթարկուեցաւ մտային խանգարման անողոք հիւանդութեան մը որ, հակառակ բժշկական ամէն կարելի խնամքներու, գէ՛թ երեք ամսուան այդ շրջանին մէջ անբուժելի նկատուելով՝ հարկ եղաւ հրաժարեցնել գահէն՝ այս ազնուամիտ ու տարաբախտ Սուլթանը որ, անտարակոյս, Օսմանեան հայրենիքին համար՝ փառքի ու երջանկութեան նոր ու ցանկալի թուական մը պիտի բանար։

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ Բ.

(Հիճրէթի՝ 1293—1327.— Քս.ի 1876—1909)

Միտհաթ փաշայի նախարարութիւնը, ժառանգութեան օրինական կարգը յարգելու համար, դժբախտ Սուլթան Մուրատի տեղ գահը բարձրացուց անոր եղբայրը ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ Բ. որու գահակալութեան ժամանակ տակաւին ապստամբութեան մէջ էին Հերսէկ, Գարատաղ ու Սերպիա՝ որոնց յայտնապէս կ՚օժանդակէր Ռուսիա. և ամբողջ Ռումէլիի ժողովուրդները ապըստամբութեան գրգռելով՝ մօտաւոր ապագայի մը մէջ իր մտադրած նպատակին իրագործմանը կը հետապնդէր։ Սակայն, Չէրնայէֆ Ռուս զօրավարին հրամանատարութեան ներքեւ՝ Սերպիական բանակին Ապտ-իւլ-Քէրիմ փաշայի կողմանէ կրած յաջորդական պարտութիւններուն հետեւանքով, Սերպիա կը հարկադրուի մեծ տէրութեանց միջնորդութեամբ հաշտութիւն խնդրել։ Բ. Դուռը կ՚ընդունի, պայմանաւ որ, Սերպիա իր բերդաքաղաքները յանձնէ Թուրքիոյ և իր զօրաց թիւը 10,000ի զեղչէ։ Բարիզի դաշնագիրն ստորագրող տէրութիւնք կը մերժեն այս պայմանը և Ռուսիա կ՚սպառնայ իր դեսպանը ետ կանչել։ Վերջապէս՝ Անգլիոյ առաջարկութեամբ

Կ. Պոլսոյ մէջ, 1876 Դեկտ. 23ին կը գումարուի վերջ Մեծ տէրութեանց ներկայացուցիչներէ կազմուած Դեսպանախորհուրդ մը, երբ միեւնոյն ատեն, թնդանօթի 101 հարուածներ Սահմանադրութեան հաստատումը կ'աւետէին Օսմանցի ժողովրդոց: Պէտք չէ մոռնալ որ, ազատական նախարարապետ անուանի Միտհատ փաշայի մտերիմ խորհրդականը եւ հզօր աջակիցն եղած է՝ պետական Հայազգի երեւելի անձ մը, այն է՝ Գրիգոր Էֆէնտի Օտեան, որ այս պատճառաւ՝ երկար տարիներ ինքն ալ վտարանդի կեանք մը վարեց Փրանսայի մէջ եւ 1886ին մեռաւ Բարիզ եւ թաղուեցաւ Բէռ-Լաշէզի գերեզմանատունը:

Միտհատ փաշա

Սուլթան Համիտ, որու համար լախտի 101 հարուածներէն թնդանօթի որոտումները, իր հօրեղբօրը տխուր վախճանին բաղդակից չըլլալու վախով էր որ համակերպութիւն կեղծած էր Միտհատ փաշայի ի գործ դրած քաղաքական այս արմատական փոփոխութեան՝ որով կը ջլատէր բացարձակ միապետութեան քմահաճոյքները եւ միանգամայն կը յուսար՝ Եւրոպայի վստահութիւն ներշնչելով՝ անոր պահանջումները չափաւորել: Սակայն Դեսպանախորհուրդը անողոքելի մնաց եւ տառական գործադրութիւնը պահանջեց Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ գործադրուելու համար իր ներկայացուցած բարենորոգմանց ծրագրին: Միտհատ փաշա, 1877 Յուն-

ուար 20ին, մերժողական պատասխան տուաւ Դեսպանախորհուրդին պահանջումներուն, իբրեւ Թուրքիոյ անկախութեան անհամապատասխան և անպատուաբեր պայման։

Անգլիա, առանձինն՝ նորէն ջանաց համոզել Բ. Դուռը որ դարձեալ մերժեց։

Ռուսիա այս վերջին պարագան յարմար առիթ սեպելով պատերազմ հրատարակեց Թուրքիոյ դէմ, 1877 Ապրիլ 23։

Միտհաթ փաշա՝ իր վարած բացարձակ իշխանութեան համար թէ՛ Ապտ-իւլ-Համիտի և թէ նախարարաց մեծ մասին արհամարհելի դարձած էր արդէն, երբ քաղաքական տագնապալից պարագաները աւելի խախտեցին իր դիրքը, որով նոյն տարւոյ Փետրուարին՝ Եպարքոսութենէ հրաժարելով՝ քաշուեցաւ Եւրոպա, իրեն յաջորդ Էտհէմ փաշայի թողլով անխուսափելի դարձած պատերազմին և անոր հետեւանքներուն ծանր հոգերը։

Գրիգոր էֆ. Օտեան

ԹՐՔՕ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ.— Նիքօլա Մեծ դուքսին հրամանատարութեամբ Ռուսական հսկայ բանակ մը՝ անմիջապէս Բրութ և Դանուբ գետերն անցնելով՝ կը մտնէ Զիշթօվա (22 Յունիս 1877), Նիկոպոլիսն ու Թռնօվան անձնատուութեան կը պարտաւորէ (Յուլիս

16) և կը մխրճի Շիփքայի կիրճերուն մէջ։ Ասիոյ կողմը, Ռուսք՝ Պայազիտը կը գրաւեն և Կարսը կը պաշարեն։ Սակայն Ահմէտ Մուխթար փաշա, Կարսի առջեւ կը զարնէ Ռուսական բանակը և կ'ստիպէ քաղաքին պաշարումը վերցնել։ Պուլկարիոյ մէջ, Օսման փաշա Յուլիս 19, 30ին և Սեպտ. 14ին Բլեվնայի մէջ յաջողաբար կը յաղթէ Նիքոլա դուքսին և անոր տեղակալներուն, մինչդեռ Սիւլէյման փաշա՝ Շիփքայի անցքը կը պաշտպանէր։

Սակայն Թրքաց այս յաջողութիւնները վեր ի վայր ձախողեցան, երբ Ռուսիա իր զինուց բախտը յանձնեց Սեւաստոպոլի յանդուգն պաշտպան Թօթլէպէն զօրապետին որ եկաւ Բլէվնան պաշարեց։ Միեւնոյն ատեն, Ասիական բաժնին մէջ, Մուխթար փաշա Կարսի առջեւ յաղթուելով՝ քաղաքը կ'անցնէր Ռուսաց ձեռքը (15 Հոկտ.) և Մէլիքօֆ, Լազարէֆ և Տէր Ղուկասօֆ զօրապետները յաղթանակաւ կը մտնէին Հայաստան։ Դեկտ. 10ին Բլէվնա անձնատուր կ'ըլլայ Ռուսաց՝ Ղազի Օսման փաշայի և իր 40,000 արի զինուորներուն հետ։ Իսկ Շիփքայի Թրքական բանակը իր նահանջին մէջ պաշարուելով՝ կ'ստիպուի տեղի տալ թշնամիին անհեղ զօրութեան առջեւ, որ (9 Յունուար 1878) անարգել կը յառաջանայ դէպ ի Էտիրնէ և կը հասնի Կ. Պոլսոյ դուռները։

Ռուսիոյ տարած այս վճռական յաղթութիւններուն վրայ, Բ. Դուռ յանձն կ'առնէ կնքել Սան-Ստեֆանօյի դաշնագիրը (3 Մարտ) որ, ինչպէս Թուրքիոյ, նմանապէս Եւրոպական տէրութեանց շահերուն տեսակէտով շատ աննպաստ հանգամանք մ'ունէր։ Ահա այն ատեն, Վիքթօրիա թագուհւոյն կառավարութիւնը (որ Կիպրոս կղզին փոխարինութիւն ստանալու պայմանաւ՝ Թուրքիոյ հետ գաղտնի դաշնագիր մը կնքած էր), նաւաբաժին մը կը ղրկէ դէպ ի Մարմարա, և արգիլելով

Ռուսաց Պոլիս մտնելը, չեղեալ կը նկատէ Սան-Սթէֆանոյի դաշնագիրը և Ռուսիան կը հրաւիրէ ի Պէրլին, հոն, Մեծ տէրութեանց ներկայացուցիչներուն հետ համախորհուրդ՝ նոր դաշնագիր մը խմբագրելու համար։

Անգլիա, իր քաղաքական այս փայլուն յաջողութիւնը կը պարտէր, ժամանակին Նախարարապետ՝ Լորտ Պիքընսֆիլտի (տ՛Իզրաէլի).

Պէրլինի դաշնագրին գլխաւոր տրամադրութիւններն էին.

1. Ռումանիա և Սերպիա կ՛ըլլային անկախ թագաւորութիւններ.

2. Ռուսիա՝ իրեն կը վերապահէր Պեսարապիան, փոխարէն Ռումանիոյ տալով՝ Տոպրուճա գաւառը.

3. Գարատաղ, Թուրքիոյ հարկատուութենէ ելլելով՝ անկախ իշխանութիւն մը կ՛ըլլար։

4. Դանուբի հարաւակողմը կը կազմուէր, Թուրքիոյ գերիշխանութեան ներքեւ, Պուլկարական հարկատու իշխանապետութիւնը.

5. Իսկ Պալքաններու հարաւակողմը կը կազմուէր Արեւելեան Րումէլի անունով ինքնօրէն կուսակալութիւն մը՝ Քրիստոնեայ կառավարիչով.

6. Աւստրիա, Առժամանակեայ անունով, Հերսէկն ու Պոսնան կը գրաւէր.

7. Գարատաղ կ՛առնէր՝ Տուլչինօ և Անթիվարի նաւահանգիստները.

8. Յունաստանի կը տրուէր Թէսալիա գաւառին մէկ մասը.

9. Ասիոյ կողմէն ալ՝ Ռուսիա կը գրաւէր Արտահան, Կարս, Պաթում և Փօթի քաղաքները.

10. Իսկ մեզ, Հայերուս կը շնորհուէր՝ 61րդ անունով յօդուած մը, որով «Հայաբնակ գաւառներու բնակիչները պիտի պաշտպանուէին Քիւրտերու և Չէրքէզներու

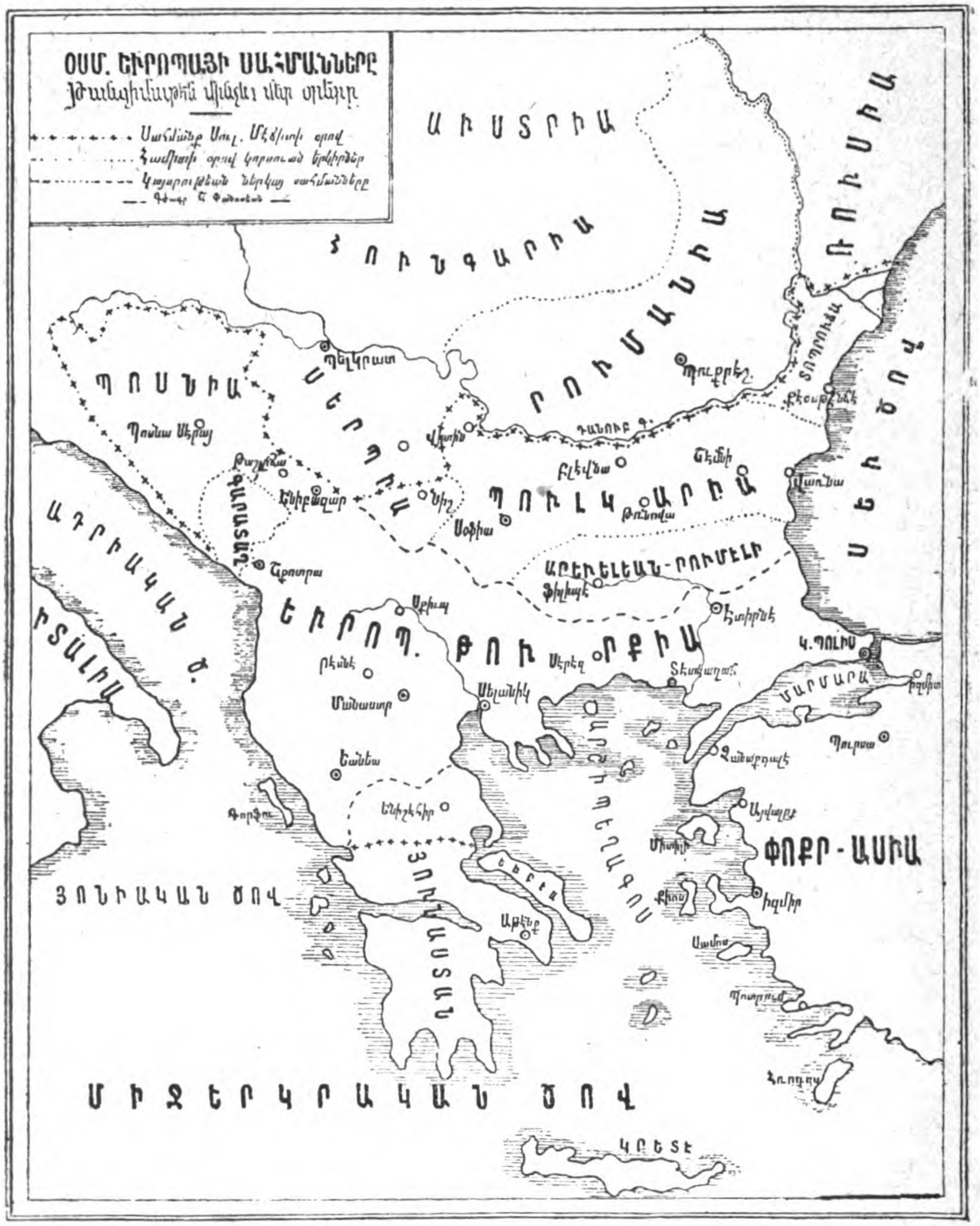

Թանզիմաթի թուականէն մինչեւ Համիտ, Եւր. Թուրքիոյ կրած փոփոխութիւնները

հարստահարութեանց դէմ ու Եւրոպական տէրութիւն-ներն ալ Թուրքիայէ պարբերաբար հաշիւ պիտի պահան-ջէին այս մասին։»

(Ամփոփում)

Ինչպէս կ'երեւի, Ապտ-իւլ-Համիտի իշխանութեան առաջին տարիէն իսկ կ'սկսի Օսմ. պետութեան համար ձախողուածի և քաղաքական փտախտի աղէտալի շրջան մը, որ հետզհետէ մեծամեծ համեմատութիւններ կը ստանայ։

Իր բարեմոյն հօրը, հօրեղբօրը և դժբախտ եղբօրը բոլորովին անարժան և անոնց յիշատակին նոյն իսկ նախատինք եղող այս բռնաւորին առաջին գործը եղաւ, երկու տարի յետոյ, պետական հարուածով մը ջնջել Սահմանադրութիւնը և անոր հիմնադիրները եղող Միտհատ փաշան ու գործակից նախարարները դատապարտելով՝ աքսորական տանջալից կեանքի մը մէջ մահացնել։

Ապտ-իւլ-Համիտի 33 տարուան թագաւորութիւնը՝ Օսմ. պատմութեան ամէնէն սեւ ու ամօթալի շրջանը կը կազմէ՝ իր անորակելի և աննախընթաց վայրագութիւններով, հրէշային ոճիրներով, հարիւր հազարաւոր անմեղներու նահատակութեամբ և իր անբարոյացուցիչ, քանդող ու աւերող քաղաքականութիւնով։ Ներոն, Կարակալլա. Կալիգուլա, Ասսիրաս, Ճինկիզ Խան, Լէնկթիմուր, և ասոնց նման արիւնարբու բռնակալներու թողած սեւ յիշատակը նսեմացա՛ւ ու ոչնչացա՛ւ, Համիտի կատարելագործեալ խժդժութիւններուն հետ բաղդատելով։

Համիտի անգթութեան ամէնէն առաջին զոհը եղաւ իր գահընկէց հարազատ, տարաբախտ Սուլթան Մուրատը, զոր ամբողջ 30 տարիներ բանտարկեց և արտաքին ամէն հաղորդակցութենէ և ընտանեկան որ և է մխիթարութենէ իսպառ զրկելով, արդէն իսկ ցաւագին անոր կեանքը բոլորովին դառնացուց։ Համիտ իր արիւնարբու բռնակալութիւնը ծայրագոյն աստիճանի մը հասուց ու երկրին բոլոր իշխանութիւնը իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնելով՝ սկսաւ քամել ժողովուրդին արեան

հետ՝ երկրին հարստութեան աղբիւրները։ Այսպէս՝ նախարար ու նախարարութիւն, պաշտօնեայ կամ պաշտօնէութիւն՝ լոկ անուններ էին, քանի որ ամէն օրէնք և իշխանութիւն Եըլտըզի դժոխքին մէջ կեդրոնացած և մամլոյ ու գրականութեան ազատութիւնը՝ ծաղրելի ըլլալու աստիճան սեղմուած ու կաշկանդուած էին։

Համիտ, իր իշխանութեան բովանդակ շրջանին մէջ միակ նպատակ և միակ քաղաքականութիւն մ՚ունեցաւ, այսինքն՝ երևակայելի ու աներևակայելի ամէն միջոցներով՝ ապահովել իր կեանքն ու գահը և անոնց սիրոյն զոհել՝ մարդկային բիւրաւոր կեանքեր, տէրութեան արժանապատուութիւն, երկիրներ ու միլիոններ։ Համիտ, ճիշտ այս նպատակաւ կազմակերպեց և իր դիւային նրբամտութեանը շնորհիւ՝ Պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած կատարելութեան մը հասուց լրտեսութիւնը, որ Թուրքիոյ մէջ առանձին արհեստապետութեան մը ձևն առաւ, Համիտ ինքն ըլլալով այդ արիւնաքամ մարմնոյն Ուստա Պաշին։

Զինուորական ու քաղաքային ամէն դասակարգի պաշտօնեայ, որպէս զի կարենար ձեռք ձգել պատուանշան, աստիճանի բարձրացում և կամ շահաւէտ պաշտօններ, որպէս զի իր առջև բացուած գտնէր Ոճրալից Եըլտըզի դուռները, պարտաւոր էր անխուսափելի կերպով Ժուռնալճի, Խաֆիյէ, լրտես ըլլալ։

Աւելորդ է ըսել թէ՛ Համիտ ի՜նչ տեսակ ճիւաղներ կ՚ընտրէր իր դժոխային ծրագիրներուն իբր խորհրդատու և գործադիր՝ որոնց ձեռքով. անթի՛ւ անհամա՛ր անմեղներ, —մեծ մասամբ ծաղիկ երիտասարդներ— զընտաններու, աքսորավայրերու, Եըլտըզի կազմակերպեալ տանջարաններուն և Մարմարայի անդունդներուն խորերը նահատակուեցան. որպէս զի Արիւնարբու Ծիւաղը ապահով զգար ինքզինք և որ և է ենթադրական վտանգէ զերծ մնար։

Ընդհանուր Տաճկաստանի, բայց մանաւորապէս Մայրաքաղաքին մէջ անտանելի դարձած էր կեանքը։ Ամենուրեք դժոխադէմ լրտեսներու վոհմակներ, ձերբակալութիւն, կասկած, զրպարտութիւն, բանտ, խոշտանգում և յանկարծական անհետացումներ՝ ճշմարիտ տանջարանի մը վերածած էին այս գեղեցիկ երկիրը, ուր սակայն, գլխաւորապէս Հայ և Թուրք ամէն ընտանիք —քիչ բացառութեամբ— իր մէկ սիրականին բանտարկութիւնը կամ անյայտացումը կ'ողբար և ամէն պարկեշտ քաղաքացի՝ մօտալուտ և անակնկալ պատուհասի մը արհաւիրքովը կը տոչորուէր։

Համիտ, իր վրէժխնդրութեան թոյնը ամէնէն աւելի թափեց, մարդկային ամէնէն արդար և բնական իրաւունքները եղող և քանի՛ քանի՛ անգամներ Թանզիմաթներով և Դաշնագրութիւններով հանդիսաւորապէս խոստացուած և մի՛շտ խոստում մնացած Կեանքի, Պատիւի և Ստացուածքի ապահովութիւն պահանջող Հայերուն վրայ, և կազմակերպուած ջարդերով՝ 300,000է աւելի կեանքեր բնաջինջ նահատակեց Հայաստանի մէջ, ամբողջ գիւղեր ու քաղաքներ աւերակոյտի վերածելով։

Երեսուն երեք տարուան արիւնկզակ բռնաւորի մը այս ընթացքը ա՛լ եւս անտանելի՛, անհանդուրժելի՛ դարձած էր, երբ Յաւիտենականը գթաց Թուրքիոյ տառապեալ ժողովուրդին վրայ ու ազատանուէր երկու դիւցազուններու միջոցաւ վճռեց Բռնակալին ջախջախումը, ինչպէս 25 դարեր առաջ մի և նոյնն ըրած էր Պաղտասարի՝ Դանիէլի միջոցաւ յայտարարելով

Մանէ՛, Թեկէ՛ղ, Փարէ՛ս։

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

1908ի գարնան մէջ, Մակեդոնիոյ ապստամբական շփոթութիւնները սպառնալից հանգամանք մ'առած ըլլալով՝ Անգլիոյ Եդուարդ Թագաւորին և Ռուսիոյ կայսեր միջեւ տեղի կ'ունենար Րեվալի տեսակցութիւնը, որու հետեւանքը՝ Օսմ. պետութեան քաղաքական ամբողջութեանն համար՝ կրնար շատ աննպաստ ըլլալ և մինչեւ իսկ անդամահատութիւն մը յառաջ բերել։

Նիազի պէյ

Էնվէր պէյ

Ահա այն ատեն, Երիտասարդ Թուրքերու Միութեան և Յառաջդիմութեան Կոմիտէն (Իթթիհատ վէ Թէրագգը Ճէմիյէթի), հայրենասիրական ոգիով վառուած, այս վերահաս վտանգին առաջքն առնելու միակ միջոց նկատեց՝ Բռնաւոր Սուլթանին ձեռքէն խլել բացարձակ

իշխանութիւնը և Սահմանադրութիւն հռչակել տալ։ Այս միջոցին է որ Մակեդոնիոյ Բ. և Գ. զօրաբանակները՝ Քոմիթէին հետ համախորհուրդ, նոյնքան հայրենասիրութեամբ հետապնդեցին միեւնոյն նպատակին, սպառնալով Մայրաքաղաքին վրայ քալել, եթէ Սուլթանը յանձն չառնէր Սահմանադրութիւն հրատարակել։ Այս սպառնալիքին առջեւ, 33 տարուան որջացած Գազանը ստիպուեցաւ տեղի տալ և 1908 Յուլիս 11ին ստորագրել Սահմանադրութեան հռչակման Իրատէն, երբ արդէն նախորդ օրն իսկ Բ. և Գ. զօրաբանակները Մանաստըրի մէջ հանդիսաւորապէս հռչակած էին զայն, համակրելի երկու հայրենասէր զինուորականներու, Նիազի և Էնվէր պէյերու նախաձեռնութեամբ։

Նոյնպէս, արիւնարբու Սուլթանին կործանման և Օսմանեան հայրենիքին համար մղուած այս նշանաւոր պայքարին մէջ՝ փառքի ու երախտագիտութեան կարեւոր բաժին մը ունեցած են նաեւ, մեր —ՀՆՉԱԿԵԱՆ և ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ— Հայ Յեղափոխական երկու մարմինները իրենց անձնազոհ եւ ճշմարիտ հերոսներով, որոնք Երիտասարդ Թուրքերէն շատ առաջ կազմակերպուած և բռնակալութեան երեսէն ամէնէն աւելի տառապող Հայ ազգին անունով՝ անոր տապալումին համար, գրով, խօսքով և զէնն ի ձեռին արիաբար պայքարեցան, արհամարհելով Գանլը Փատիշահին և անոր դահիճներուն կողմանէ ի գործ դրուած ամէնէն զարհուրելի տանջանքները, աքսորը, գնդակը, կախաղանն ու մահը, մինչեւ որ ծագեցաւ Ազատութեան փառայեղ արշալոյսը։

Ապտ-իւլ-Համիտ 9 ամիս, ինքզինքը իբրեւ Սահմանադրութեան համակիր ու հաւատարիմ կեղծեց, երդում ըրաւ անոր վրայ, Խորհրդարան այցելեց, իր բնածին սադայելական խորամանկութեամբ՝ անոր Գործա-

դէր ազդեցիկ անձերը փայփայեց, Եըլտըզի մէջ փառաւոր հացկերոյթ մը սարքեց Օսմ. Երեսփոխաններու մեծ մասին են.։

Սակայն այս ամէն խաբէական ձեւերը գործադրելով հանդերձ, ձեռքի տակէ, իր միլիոններուն և իր ոճիրներուն մեղսակից վաղեմի գործակալներուն միջոցաւ՝ լարեց և պատրաստեց զինուորական ու խուժանային ընդարձակ դաւադրութիւն մը, որ պոռթկաց 1909

Ապտ-իւլ-Համիտ Բ. Խորհրդարան կ'երթայ

Մարտ 31ին, Զատկի երրորդ Գչ. օրը և մազ մնաց որ բռնապետութիւնը իր նախկին ձեւով վերահաստատուէր։

Բայց բարեբախտաբար՝ Ազատութեան հերոսները, Բ. և Գ. բանակներով և մեծանուն զինուորական Մահմուտ Շեվքեթ փաշայի հրամանատարութեան ներքեւ՝ կայծակի արագութեամբ Պոլսոյ վրայ քալեցին, Ապտ-իւլ-Համիտի ոսկիներով կաշառուած Ա. զօրաբանակին յաղթեցին ու գրաւեցին անոնց որջացած զօրանոցները, ինչպէս նաեւ Բռնակալութեան արիւնոտ բոյնը եղող Եըլտըզը պաշարմամբ գրաւելով, Խորհրդարանին վճռով

և Շէյխ-իւլ-Իսլամին ֆէթվայով գահընկէց ըրին զՍուլթան Համիտ, և անմիջապէս աքսորեցին Սէլանիկ (1909, Ապրիլ 14)։

Ազատական բանակը Օսմ. Գահը բարձրացուց՝ 30 տարիէ ի վեր Համիտին հալածանացը զոհ եղող իր կրտսեր եղբայր՝ ազնիւ ու ժողովրդասէր իշխանը,

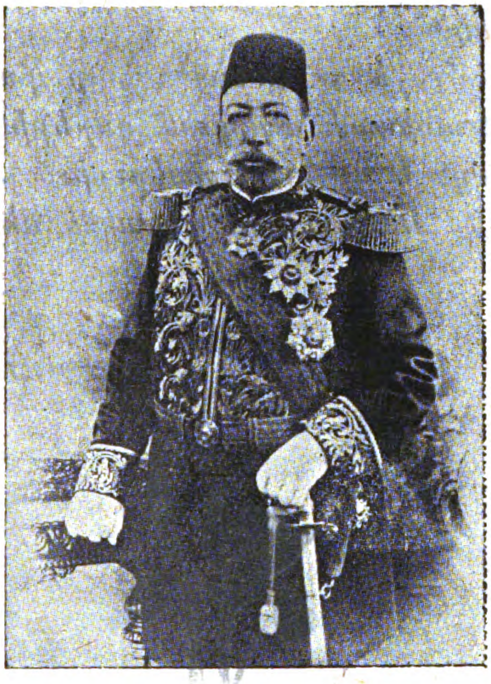

Վեհափառ Սուլթան Մէհէմմէտ Րէշատ Ե.

որ եղաւ Սահմանադրական Թուրքիոյ, Անդրանիկ Սուլթանը։

Եթէ 1909, Ապրիլ 14 Գշ. օր, Ֆաթիհ Սուլթան Մեհեմմէտ այցելէր իր անարժան և արիւնարբու յաջորդ Ապտ-իւլ-Համիտին Ըլտըզի պալատը, նոյն խորին յուզումը պիտի կրէր՝ զոր կրեց ոչ.քէ անցնելով Կոստանդին Պալէոլոկոս վերջին Կայսեր Պալատը, 1453 Մայիս 30 Դշ. Կ. Պոլսոյ առման հետեւեալ օրը, և պիտի

կրկնէր Գարսիկ բանաստեղծին հետեւեալ մելամաղձիկ տողերը, զոր յիշեր է՝ Բիւզանդեան Կայսերաց Թափուր Դահլիճը մտնելու պահուն,

«Բում նէօպէթ մի զէնէդ պարէմի
Էֆրազիապ»,
«Փերդեդարի մի քիւնէդ՝ դէր Կասրի Կայսար
անքէպութ»

Այսինքն՝

«Հիմա բո՛ւն է որ պահակի կոչը կ՚արձակէ
Էֆրազիապի պալատին գմբէթին վրայ»,
«Եւ սա՛րդն է որ բարապանութիւն կ՚ընէ
Կեսարներու դղեակին մէջ»:

ԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

Թուրք Գրականութիւնը, Սուլթան Մահմուտէն մինչեւ Համիտեան շրջան, նոր փայլ ու կազմակերպութիւն մը ստացաւ՝ շնորհիւ այս մասին գոյութիւն ունեցող անկաշկանդ և լիակատար ազատութեան։

Հոս կը զետեղենք ամփոփ մէկ պատկերը այն մեծ տաղանդներուն՝ որոնք փայլեցան գրականութեան այլ և այլ ճիւղերուն մէջ։

Սուլթան Մահմուտ Բ.ի Թագաւորութեան 22րդ տարիէն սկսեալ (Հիճրէթի 1345), մինչեւ մեր օրերը, Օսմ. լեզուի և Գրականութեան բարեշրջման Թուականը կը կազմէ և զոր կարելի է երեք որոշ շրջաններու բաժնել,

Ա. ՇՐՋԱՆ (1345—1378), երբ պարզ ու ժողովրդական լեզուաւ գրելու ձկտում մը կ'սկսի և դէպ ի Արեւմտեան (իմա Ֆրանսական) գրականութիւն նախնական քայլերը կ'առնուին և արձակ գրականութիւնը կը վերածուի բոլորովին նոր պարզութեան մը։

Նշանաւոր դիւանագէտ Մեծ Ալի փաշա, այս մասին առաջին փորձերը կուտայ։ Նոյնպէս՝ սոյն առաջին շրջանին մէջ կը փայլին Մուսթաֆա-Րէշիտ փաշա, որ դիւանագիտական լեզուն բարեփոխեց և պաշտօնական արդի բարբառին հիմը դրաւ։ Նաեւ ինքը եղած է հիմնող «Թագվիմը Վէգայի» և «Մէճմուաի Ֆիւնուն» թերթերը և Պետական Սալնամէն։

Եէրքէմ փաշա, որ Ժ. Ժ. Ռուսոյի և Վ. Հիւկոյի գործերէն թարգմանութիւններ կատարեց։

Ճէվտէթ փաշա, քաջահմուտ մատենագիր և պատմագէտ, որ ի մէջ այլոց, առաջինը եղած է Թուրքերէնի Քերականութեան մեթոտիկ դասագիրք մը պատրաստողը։

Ճէվ-էթ փաշա (իւլէմայի տարազով)

Նոյնպէս, անուանի դիւանագէտ Ֆուատ փաշա, «Գավաիտը Օսմանի» անուն Քերականութիւն մը գրած է։

Եուսուֆ Քեամիլ փաշա, որ գրական հին, բայց ընտրելագոյն ոճով մը՝ «Տէլէմաք»ը Թուրքերէնի թարգմանեց։

Սա'ատուլլահ փաշա, որ Լամարթինէ թարգմանութիւններ ունի։

Բ. ՇՐՋԱՆ (1410—1378), որ ատեն Ֆրանսական գրականութիւնը մեծապէս կ'ազդէ Թրքականին վրայ։

Թուրք գրականութեան մէջ՝ Եւրոպական դպրոցին հիմնադիրը եղած է Իպրահիմ Շինասի, իսկ իրեն հետեւողներ եղած են՝ Զիա փաշա և մանաւանդ՝ Նամըգ Քեմալ պէյ: Այս վերջինը անմոռաց յիշատակ մը թողած է՝ ո՛չ միայն իբրեւ ազգայնական մեծ գործիչ և մեծ հայրենասէր, այլ և՝ իբրեւ անուանի գրագէտ. բանաստեղծ. թատերագիր և քննադատ՝ որ հին դպրոցի հետեւողները չարաչար քննադատած է։ Իր բանաստեղծական գրուածքներն ընդհանրապէս՝ հայրենասիրութեան և ազատասիրութեան դրոշմը կը կրեն։

Ահմէտ Միտհատ էֆ. բաւական համբաւ մը կը վայելէ իբրեւ վիպագիր, օրագրող, թատերագիր և թարգմանիչ, թէպէտ ոճի ազնուութեան տեսակէտով առաջիններուն չի հաւասարիր։

Մահմուտ Էքրեմ պէյ, համբաւաւոր գրագէտ և բանաստեղծ։

Զիա փաշա

Իպրահիմ Շինասի

Նամըգ Քեմալ պէյ

Ապտ-իւլ-Հագ Համիտ պէյ, նոյնպէս առաջնակարգ բանաստեղծ և նշանաւոր թատերագիր։

Մուալլիմ Նաճի էֆ. քաջահմուտ գրագէտ, ուսուցիչ և թատերագիր։

Յիշատակութեան արժանի են նաև՝

Ահմէտ Ռասիմ պէյ, ներհուն գրագէտ ու երգիծաբան, որ արձակ բանաստեղծութիւններ ալ ունի։ Վերջերս 4 ստուար հատորէ բաղկացած՝ շատ հմտալից Օսմ. պատմութիւն մըն ալ հրատարակեց։

Ունի նաև մէթոտիկ բազմաթիւ դասագիրքեր։

1345—1378ի այս շրջանին է որ կ՚սկսի՝ Եւրոպական ոճով Թուրք վիպագրութիւնը և Թուրք թատրոնին հաստատութիւնը։ Այս վերջինին հիմնադիրները, եղած են առաջնակարգ երկու Հայազգի Դերասանապետներ —Վարդովեան և Մնակեան— որոնց շատ բան կը պարտի Թուրք թատրոնը։

Նոր շրջանի Թուրք բանաստեղծներու շարքին մէջ առաջնակարգ տեղ մը կը գրաւեն՝ Իսմայիլ Սաֆա, Նայըլի Զատէ Նամըգ և Մէհմէտի Թահիր պէյերը են.։

Մէկ խօսքով, արդի գրողներու նոր սերունդը պատրաստող, Թուրք Գրականութիւնը Եւրոպականացնող և Պարսկերէնի տիրապետող ազդեցութիւնը փարատողները եղած են՝ Շինասի, Նամըգ Քէմալ, Մահմուտ Էքրէմ և Աբտ-իւլ-Հագ Համիտ պէյերը, որոնք Թուրք գրականութեան ամենափայլուն ներկայացուցիչներն յորջորջուելու փառքին արժանի են։ Արդի գրական սերունդը այս մեծ վարպետներուն մտքի ծնունդն է։

Շինասիի շրջանին պատկանող կին գրողներէն և բանաստեղծներէն յիշատակութեան արժանի են՝ Ճէվտէթ փաշայի աղջիկը Ֆաթըմէ Ալիյէ հանըմ, Աբտ-իւլ-Հագ Համիտի քոյրը՝ Միհրիւմ Նիսա հանըմ և Հարպիյէի Գերմաներէն լեզուի նախկին ուսուցիչ Օսման փաշայի աղջիկը՝ Նիկեար հանըմ։

(Հին ու Նոր Թուրք գրականութեան պատմութեանը մասին առակից աւելի մանրամասնութիւններ տալը՝ կը թողում Օսմ. լեզուի Ցարգոյ ուսուցիչ էֆէնտիներուն։)

ՎԵՐՋ

ԳՐԻԳՈՐ [illegible]
Կարգաթիւ ....

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

	Երես
Թուրքերուն Ծագումը	3
Սուլթան Օսման Ա. (Ղազի)	7
Սուլթան Օրխան (Ղազի)	14
Սուլթան Մուրատ Ա. (Խիւտավէնտիկեար)	15
Սուլթան Պայազիտ Ա. (Եըլտըրըմ)	19
Սուլթան Մէհէմմէտ Ա. (Չէլէպի)	23
Սուլթան Մուրատ Բ. (Ղազի)	29
Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. (էլ Ֆաթիհ)	35
Սուլթան Պայազիտ Բ.	50
Սուլթան Սէլիմ Ա. (Եավուզ)	54
Սուլթան Սիւլէյման Ա. (Գանունի)	62
Սուլթան Սէլիմ Բ.	78
Սուլթան Մուրատ Գ.	86
Սուլթան Մէհէմմէտ Գ. (Ֆաթիհ'ի Էկրի)	91
Սուլթան Ահմէտ Ա.	95
Սուլթան Օսման Բ.	100
Սուլթան Մուսթաֆա Ա.	102
Սուլթան Մուրատ Դ. (Ֆաթիհ'ի Պաղտատ)	104
Սուլթան Իպրահիմ	107
Պատմական անուններու բացատրութիւններ	112
Սուլթան Մէհէմմէտ Դ. (Ավճը)	117
Սուլթան Սիւլէյման Բ.	126
Սուլթան Ահմէտ Բ.	131
Սուլթան Մուսթաֆա Բ.	132
Սուլթան Ահմէտ Գ.	138
Սուլթան Մահմուտ Ա.	145
Սուլթան Օսման Գ.	152
Սուլթան Մուսթաֆա Գ.	154
Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Ա.	160
Սուլթան Սէլիմ Գ.	166
Սուլթան Մուսթաֆա Դ.	178
Սուլթան Մահմուտ Բ.	183
Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ	232
Սուլթան Ապտ-իւլ-Ազիզ	253
Սուլթան Մուրատ Ե.	263
Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.	265
Օսմանեան Յեղափոխութիւն	274
Սուլթան Մէհէմմէտ Րէշատ Ե.	277
Գրական Շարժում	279

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ [illegible]

Կարգանիշ ....

ԿԸ ԽՆԴՐՈՒԻ ՈՒՂՂԵԼ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԸ

Էջ.	տող	Սխալ	Ուղիղ
6	6	հանատեսը	հանդիսատեսը
11	2	եղածեն պէս	եղածին պէս
17	25	Իս	Իսկ
49	32	մեկենասութիւնը։	մեկենասութեանը
61	17	դէպ ի հանդերձեալ անմիջապէս կեանք	դէպ ի հանդերձեալ կեանք՝ անմիջապէս
62	3	1386—1402	1520—1566
74	1	1860	1866
82	25	Ֆելով	Ֆեալով
95	1	1627	1617
123	9	1004ին	1604ին
170	20	վարբաններ	վարժարաններ
177	4	կը յօշօտուի	կը յօշոտուի
179	4	եռապետութեիւն	եռապետութիւն
179	29	եթէ ո՛	եթէ ո՛չ
186	23	Սեկսպան, շուն	շունի_պահապան
193	18	1821	1812
232	1	186	1866
233	6	պետուեան	Պետութեան
236	19	տարրեր	տարբեր
237	31	գաղափարին հետ	գաղափարին
246	13	Կանաչ Ամրոց	Կանաչ Բյուր